ЖИТТЯ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ (1722 — 1794)

Серед діячів нашого минулого поет і філософ Григорій Сковорода заслужено вважається найбільшою постаттю як письменник, філософ і педагог від появи "Слова о полку Ігоревім" до Котляревського.

Та щоб краще оцінити його творчість, діяльність і вплив на суспільство, варто глянути на добу й обставини, серед яких він жив і творив. Тому не можна не підкреслити, що 18-те століття в історії України було винятково тяжким. Найбільшим лихом у 18-му столітті були нещаслива війна України разом з шведами проти Росії 1709-го року, що закінчилась великою поразкою для нас під Полтавою, та Руйнування Січі 1775-го року з наказу Катерини II. Можна б не згадувати тої жорстокости московського війська під час обох цих подій і в дальші десятиліття, коли б те масове винищення української людности і її провідної верстви не відбилося на духовому стані України.

Досить сказати, що всіх козаків, які потрапили під час війни 1709-го року до московського полону, було скатовано на смерть в найжорстокіший спосіб. Про це яскраво написано і в відомому літописі "Історії русів". По всій Україні ішла жорстока розправа з прихильниками гетьмана Івана Мазепи. В одному лише містечку Лебедин, як пише літопис, було закатовано 900 людей. В літописі читаємо: "Ця кара була звичайним Меншиковим ремеслом: колесувати (тобто класти на колесо і потім насаджувати колесо разом з прив'язаною людиною на забитий у землю кілок — Д-Н.), четвертувати (відрубувати по черзі руки та ноги, а потім голову — ДН.), а найлегша — вішати й рубати голову... Провини вишукувались, як пише літопис, — надійним способом — катуванням: києм, батогом і шиною, тобто розпеченим залізом, яким водили помалу по тілі. Той, що пройшов один іспит, потрапляв на другий. Загинуло таким чином 900 людей. Лишається поміркувати, — підсумовує літописець, — що коли за словами Спасителя, "Всяка кров, що проливається на землі, буде стягнута з роду людського ", то яке

стягнення належить за кров народу руського(украгнсько-го), пролиту від крови Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками лише виключно за те, що він шукав волі чи кращого життя на своїй власній землі і мав про це думки, властиві для всього людства".*

* Проф. М. Сумцов, Лебединська кара прихильників Мазепи. Уривок з "Историі Руссов" — в Хрестоматії з історії української літератури, Харків, 1922, стор. 185

Як бачимо, це тільки в одному містечку біля Охтирки закатовано 900 людей, а скільки таких катувань було по всій Україні? З літопису довідуємося, що нищили людей та спалювали їхні хати навіть тим, в кого було на постої козацьке ьійсько.

Яка жорстокість і бажання задушити навіть пам'ять про борців за Україну бачимо і з того, що після бою під Полтавою забитих козаків скидали до спільних могил, засипавши землею, втрамбовувавши, потім заорювали плугами, щоб і сліду не було, де ті могили. А щоб потім селяни не відшукали й не відправляли поминок, то з наказу московської влади, позрубувано було всі дерева та знесено всі будівлі чи хати, що були поблизу.

Більше того, коли в 1911-му році, копаючи глину для керамічного заводу, що й досі працює на околиці Полтави, робітники натрапили на кістяки одної з козацьких могил, то голова міста Полтави наказав негайно засипати і знову заорати. Отак Москва боялась української боротьби за самостійність.

Не менше нещастя спіткало Україну, пов'язане з Руйнуванням Запорізької Січі. Козацька старшина, на чолі з кошовим Петром Калнишевським, що не втекли перед навалою московського війська за Дунай, опинились на Соловець-ких островах. Дарма, що Калнишевському було вже 85 років, його теж заслали й посадили на 26 років до соловецької в'язниці, де він і помер, маючи 103 роки. Після

Руйнування Запорізької Січі довго ще лютувала московська влада та московське військо в Україні, караючи за найменший непослух та симпатії до Мазепи, січовиків і української са-мостійности.

У таких обставинах в Україні довелося жити і працювати Григорієві Сковороді, який у 18-му столітті, після знищення Січі, будив приспану й пригноблену Україну, приспану думку, пропагував ідеї нових взаємин між людьми, готував ґрунт для відродження української нації. Тим то його слава й популярність під кінець його життя були настільки великі, що цього філософа у сірій свиті та смушевій шапці люди називали "мандрівною академією", а багато земляків вважали Сковороду й цілим університетом. Справді, діяльність Сковороди в ті часи розбуджувала людей, змушувала думати, гострила їхні погляди, кликала до науки, до знання, пізнавати істину, уміти відрізняти добро від зла.

Недаром з величезним впливом Сковороди пов'язують і відкриття першого університету в Україні, якраз в Харкові, де Сковорода викладав в колеґіюмі, мандрував по Харківщині, жив по селах, ширив свої погляди серед людей.

її шукали поміж учнями і послідовниками Сковороди, яких звали сковородинцями. Не дивно ж, коли 1802 р. проголосили збірку коштів на будову університету в Харкові, то найбільшими жертводавцями були учні та прихильники Сковороди, а тому за короткий час було зібрано 400 тисяч карбованців, а за три роки, тобто в 1805 році, університет був вже відкритий.

Тож не можна хоч хронікально не згадати і своєрідного життя цього видатного діяча 18-го століття, що був письменником, поетом, мислителем, композитором, педагогом і основноположником нової філософії в Україні і серед слов'янських народів.

Народився Григорій Савич Сковорода 22-го листопада ст. стилю або 3-го грудня за новим стилем 1722-го року в козачому селі Чорнухи,

Лохвицького повіту, на Полтавщині, в родині заможного козака. Коли було йому 12 років, тобто 1734-го року, батько вирядив його до Києво-Могилянської Академії. За старими джерелами, він вирушив нібито в 1735"МУ році, коли йому було 16 років.

Київська Академія тоді була найвищим учбовим закладом, на зразок університетів, в усій тодішній Росії. Вона не була тоді суто духовною. Діти духівництва становили в ній тільки третину складу слухачів чи учнів. Київська Академія в ті часи обслуговувала не тільки Україну: сюди приїздили студіювати з Сербії, Румунії, Болгарії, Греції, Близького Сходу та Росії.

Наша Академія славилась тоді й тим, що вона була відкрита ще в 1632-му році (тоді як перший університет в Росії постав лише в 1755 р., на 123 роки пізніше), а її основоположником тоді був митрополит Петро Могила, якого Росія пізніше примусово забрала до себе, і він там став основоположником російської драми. Ректорами та професорами Київської Академії були відомі поети, письменники, драматурги, видатні культурні діячі, як Феофан Прокопович (письменник, вчений, культурний діяч); Георгій Конiський (автор драми "Воскресіння мертвих"); Симеон Полоцький (автор поезій, драм, теорет. праць з поетики); Є. Славинецький (перекладач, автор багатьох праць, філолог, укладач двох словників); І. Галятовський, митрополит Петро Могила, композитори Дмитро Бортнянський, Максим Березовський, Ар-тем Ведель та інші.

Викладали в Академії: поетику, граматику, риторику, філософію, слов'янську мову, тобто тодішню українську, польську, латинську, грецьку, старожидівську, німецьку, французьку, історію, географію, математику, астрономію, катехізис, співи, фізику, метафізику, етику, а на окремому факулььтеті й богословію для майбутніх священиків

За часів Сковороди в Академії в 1742 році навчалось

1234 учні. Хор складався з 300 співаків, оркестра — 100 осіб. В той же час книгозбірня Академії була одною з кращих: за 150 років там було зібрано безліч видань різними мовами. При Академії вув свій театр, де артистами були слухачі Академії, а авторами драматичних творів, які там ставили, були професори пиїтики Феофан Прокопович, Георгій Конниський, Митрофан Довгалевський та інші. Тож недаром у 17 — 18 стол. викладачами духовних семінарій і в Росії були переважно випускники Київської Академії, де і Сковорода здобув добрі знання й освіту.

Сковорода мав добрий голос, ще дома в Чорнухах, співав у хорі, читав у церкві "Апостола" і мав нахил до музики, а, головне, що мав велике бажання до науки. Прибувши до Академії, Сковорода швидко здобував великі успіхи в навчанні. Але в 1741-му році для придворного хору цариці Єлисавети набирали з Києва молодь з гарними голосами. До того числа потрапив і Сковорода. Це було на початку грудня, а 21-го грудня вибрані співаки були вже в Петербурзі.

Передбачлива цариця, влаштувавши державний переворот і захопивши владу, готувалась до коронування, тому побільшувала свій хор українцями, які здавна славились добрими голосами. Хором тоді довший час керували теж українці — два ієромонахи з Києва, також наш композитор Дмитро Бортнянський, а в хорі співав композитор і співак Максим Березовський, учень Київської академії, автор багатьох пісень, опер, які з успіхом ішли в Італії, де він належав також до Болонської академії.

Тож при царському дворі в хорі переважали тоді українці, щоразу там чути було українську мову. До того ж при дворі була ще й група кобзарів, серед яких був відомий сліпий кобзар на прізвище Любисток. Навіть господарськими та організаційними справами керував українець. Цьому засиллю українців сприяв фаворит цариці Єлисавети Кирило Розумовський.

Цікаво, що співакам того хору платили 25 карбованців на рік та 5 відер горілки. Але праця була виснажлива: репетиції хору щодня

забирали по шість годин. З Петербургу Сковорода 4 рази їздив до Москви, зокрема на коронування цариці Єлисавети та на весілля Софії Фредеріки, майбутньої лютої цариці Катерини 2-ої, яку Єлисавета викликала з Штетіна, і вона одружилась з племінником Єлисавети, Карлом Уль-ріхом, майбутнім Петром Ш-м, що приїхав теж на її виклик з Галле (Німеччина). А щоб перевести їх обох з лютеранської віри на православіє, то викликали з Києва вихованця Київської академії проф. Симеона Тодорського, який досконало знав і німецьку мову, а тому навчав їх обох російської мови.

Живучи в Петербурзі при царському дворі, Сковорода знав багато страшних залаштункових злочинних справ царського двору. Недаром він писав в одному своєму творі: "Царів і тиранів ми часто, всупереч нашій волі, вихваляємо". Цей вислів, безперечно, актуальний і сьогодні.

Наприкінці 1744-го року цариця Єлисавета вирушила до Києва, взявши з собою понад 200 осіб почету, куди входила й частина царського хору —— ЗО осіб. Разом з усіма тоді повернувся до Києва й Сковорода, діставши звання "придворного у ставника".

Сковорода знову взявся до навчання в Київській академії, слухав другий курс філософії, яку викладав префект Мих. Козачинський.

Але наприкінці 1745-го року Сковороді трапилась нагода побути закордоном. Саме тоді їхав до міста Токая в Угорщину генерал-майор Федір Вишневський. Його завданням було на арендованій царською владою угорській землі вирощувати виноград й виробляти відоме токайське вино для Росії, а в першу чергу, певно, для царського двору. Тому туди вирушили дві підводи, запряжені кіньми, і понад ЗО робітників. їм платили по 25 карбованців на рік, а генерал діставав 2300 карбованців. Разом з ними за контрактом на 5 років виїхав і Григорій Сковорода на посаду півчого-уставника. Там мали організувати російську церкву, і він нібито мав там виконувати певні обв'язки чи то керувати хором, чи щось інше при церкві. Але, як пише сучасний дослідник і літературознавець Леонід Махновець, Сковорода нічого того

там не робив, а, з доброго серця генерала Вишневського та з його матеріальною допомогою, побував у Будапешті, Братіславі, Відні і в Італії (Венеції та Флоренції), університеті в Галле (Німеччина), як свідчить і біограф Сковороди, учень Ковалинський та інші джерела. Будучи закордоном, Сковорода познайомився з науковими здобутками того часу та з видатними людьми. Відомо, що він тоді захопився творчістю французького філософа Жан Жака Руссо.

Пробувши місяць у дорозі, Сковорода повертається до Києва 10-го жовтня 1750-го року, а незабаром вирушає до Переяслава, на запрошення єпископа Н. Сребницького, читати лекції пііїтики в тамтешному колеґіюмі. Тому він написав для викладів підручник, що звався "Разсужденіе о поезій и руководство к исскусству оной". Але єпископові не сподобалися модерні погляди, висловлені в підручникові, і він після сутички з Сковородою, за ухвалою консисторського суду звільняє його. На претензії єпископа Сковорода нібито відповів: "Одно діло пастирський жезл*, а друге — паличка музики".

* Жезл — патериця (Д.Н.)

Цю відповідь єпископ прийняв за велику образу.

У 1751-му році Сковорода знову повертається до своїх студій в Академії, слухає лекції у прикінцевій богословській клясі, де викладав ієромонах і драматург Георгій Кониський. Разом з Сковородою навчався і майбутній київський митрополит Семен Мислављський, який був в науці значно слабшим від Сковороди, відставав від нього. Навчання Сковороди тривало і в 1752-53-му роках, але навесні 1753-го року на рекомендацію митрополита Т. Щербацького, Сковорода вирушає до багатого дідича Степана Томари, до села Каврай, за 36 кілометрів від Переяслава, вчити семирічного сина Василя.

Степан Томара мав тисячі кріпаків, йому належало аж десять сіл. Характером він був дуже крутий. Досить сказати, що, як бачимо з

спогадів учня й біографа Сковороди, М. Ко-валинського, цей поміщик протягом року ніколи ні разу не озвався до вчителя свого сина. Не кращою була і дружина Томари, онука Василя Кочубея, почувши від слуг, що Сковорода сказав до свого учня "Ти розумієш, як свиняча голова", намоглась, щоб Томара звільнив учителя. Опинившися без праці, Сковорода живе в Переяславі у свого приятеля-сотника у 1754-му році.

У 1754-му році з Переяслава їхав до Москви проповідник Вол. Каліграф, і Сковорода поїхав з ним. Під Москвою в одному манастирі він зустрівся з "многовченим" земляком архимандритом Кирилом (Лящевським). Побувши там 2-3 місяці, Сковорода перечитав низку книжок грецькою мовою, знайшовши в них багато цікавого.

Та ледве в 1755-му році наш філософ повернувся до Переяслава, як його вже чекало запрошення вчити далі Василя Томару. Сковорода неохоче взявся знову за ту працю. Проте самого свого учня Василя він любив і навіть пізніше присвятив йому один свій вірш. Тепер батько учня був уже людяніший до Сковороди, і це спричинилося до того, що він пропрацював там ще 5 років. У вільний час Сковорода відвідував селян, розмовляв з ними, повчав їх. Там же Сковорода написав кілька пісень, що входять до збірника "Сад божественних пісень", зокрема написав пісню 10-ту ("Всякому городу нрав і права"). Ця пісня — сатира характерна для його сатирично-викривальної творчости. Тим то і Котляревський використав її у своєму творі "Наталка Полтавка".

Як довідуємося з листів М. Ковалинського, учень Сковороди Василь Томара після закінчення навчання в Каврaї потрапив у військо і дослужився до чину генерал-майора. А Сковорода у 1759-му році помандрував до Харкова, на запрошення єпископа білгородського Іоасафа Миткевича, якому підлягала Харківська парафія і який прихильно ставився до

Сковороди й цінив його творчість. Тож Сковорода почав викладати пііїтику в Харківському колеґіюмі, де в його клясі пііїтики навчалось 39 учнів віком від 12 до 22-ох років.

Як стверджують дослідник Л. Махновець та біограф М. Ковалинський, Сковорода відразу привернув до себе увагу: "Чудовий образ його думок, вчення, життя, —— згадує Ковалинський, — скоро привабили увагу до нього всього тамтешнього громадянства. Вдягався він пристійно, але просто; їв раз на день, лише зеленину, молочні страви та садовину; спав лише чотири години, вставав рано й часто ходив за лисго на чисте повітря, шукаючи самотности й спокою".

Сковорода в Харківському колеґіюмі попрацював спершу два роки. Серед учнів він уподобав Мих. Ковалинського.

За порадою єпископа Миткевича, ігумен Гервасій почав намовляти Сковороду прийняти чернечий стан. Але він, що був там єдиною світською особою, не забажав. Зрештою, коли Гервасій набрид йому з цією пропозицією, Сковорода одного дня підійшов до нього і сказав: "Прошу вашого високопрепо-добія на путь мені благословення". Діставши, його, він пішов геть. Жив в околицях Харкова та Білгороду у своїх знайомих та приятелів, зокрема в селі Стариця, Бабаях, часом серед лісів біля пасіки, де писав нові твори.

Пізніше єпископ Миткевич знов упросив Сковороду взятися за викладання в колеґіюмі. Освіта, начитаність і уміння викладати захоплювали слухачів. Приятельські взаємини поміж Сковородою та Ковалинським міцнішали. Скоро вони стали друзями. Ковалинський помітив, що за улюблених античних письменників його вчитель мав Плутарха, ЦіЦерона, Горація, Оріґена, Лукіяна, а основною книгою для нього була біблія. Сковорода його часто повчав:

— Глянь на людину й пізнай її, — казав він, — на кого вона подібна? Господь у плоті. Подібна вона до доброго і повного колоса. Розміркуй

же: не стебло з галуззям є колос, не солома його, не полова, не зовнішня шкірка, що вдягає зерно, не тіло самого зерна, а колос є сама сила, що утворює і стебло, і солому, і тіло зерна... що в нгм заховане невидимо. ..

Помітивши, що в Ковалинського є страх перед смертю і що він боїться мертвяків, Сковорода пропонував йому поважні читання, які руйнують ті жахливі думки. Він часто вів з Ковалинським розмови про початок і розпад істот... кажучи, що життя подібне до вінця або кола: початок і кінець в одній точці знаходиться. Від зерна колос у зерно обертається, від сім'я в сім'я яблуня заховується. Ми не вмираємо, — казав Сковорода, — але змінюємося від смерти в життя, від тління в нетління. І вчитель вів свого учня-приятеля на прогулянку, непомітно заводив на цвинтар, між могили, доводячи, що нема чого боятися. Іноді Сковорода брав флейтраверс (флейту) і грав щось благодушне або співав, залишаючи Ковалинсько-го самого. Умів Сковорода грати й на бандурі та на сопілці.

У 1764-му році Ковалинський їхав до Києва, а Сковорода був йому за провідника, оповідаючи історію міста. За два місяці вони повернулися назад.

Тим часом помер прихильний для Сковороди й чесний білгородський єпископ Миткевич, що керував Харківським колеґіюмом. На його місце призначили Симеона Мирославсько-го, який до Сковороди, з яким він колись навчався в Київській академії, ставився вороже. В цей час (з 1762-го року) на троні була вже цариця Катерина друга, яка вимагала суворої дисципліни, а Мирославський виявився ретельним виконавцем її наказів. Він наказав наглядати за викладачами колеґіюму й не дозволяти жодних відступів від підручників. Не сподобалися Мирославському демократичні погляди Сковороди, його трактування релігійних канонів. Спершу він навіть забороняв учням розмовляти з Сковородою, а пізніше звільнив його з праці. Сковорода останнім часом викладав також грецьку мову, добронравіє та синтаксу.

Опинившися без праці, Сковорода знову мандрує по Україні, побував навіть на Північномv Кавказі, в Таганрозі, де працював брат Ковалинського. Йому люди часто пропонували гроші, але він їх не брав, а коли брав, то віддавав тим, хі'о їх потребував, тобто бідним людям. Його освіта, обізнаність, його проникливість у принципи й закони життя, його чесність і принциповість — створюють йому щораз більшу популярність і викликають увагу в усіх колах народу. Його часто запрошують не тільки прості люди, а видатні особи: голови міст, пани, духівництво.

Тим часом Сковорода бачив серед людей, зокрема серед панів та служителів церкви і таких, що не служать прикладом, а ведуть розпутне життя, нечесне, дбаючи лише про власні інтереси. Щодо духівництва, то ці від'ємні впливи принесла російська церква, що запанувала в Україні. Наша церква поволі русифікувалась, перебираючи накинені московські традиції. Тим то, коли Сковороді пропонували йти в ченці, то він відповідав: "Хіба ви хочете, щоб я помножив кількість фарисеїв? їжте сито, пийте солодко, вдягайтесь м'яко і монашествуйте".

У 1770-му році Сковорода знову відвідав Київ. Відвідав там знайомих, приятелів, три місяці жив у Троїцькому манас-тирі. Ченці Києво-Печерської Лаври намовляли його також вступити до манастиря, кажучи: "Ти будеш стовпом церкви й окрасою обителі", а він відповідав: "Ах преподобні! Я не хочу побільшу вати собою стовпотворіння, досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі Божім".

Проте Сковорода був глибоко релігійною людиною, але не міг зносити тих змін, того фальшу, що їх принесла в Україну тодішня Москва. До того ж і релігійні погляди в нього були своєрідні, відмінні від московського стандарту.

Живучи в Києві в знайомих при манастирі, Сковорода . раптом помітив у собі, як він казав, "якийсь рух" і почав збиратися йти назад на Харківщину. Він передчував якусь небезпеку. Його зупиняли, намовляли лишитися ще в Києві, але це не помогло. Пішовши одного разу в Києві на

Поділ, він зупинився й відчув сморід трупів. Він зараз же повернувся до манастиря й того ж дня вирушив у дорогу. Ледве він добрався до Охтирки, що забрало близько двох тижнів, як прийшла вістка, що в Києві почалась лютувати пошесть чуми і місто було замкнуте.

Такі відчуття, передбачення чи проникливість у майбутнє, що їх мав Сковорода, дивувало всіх. Недарма про нього ходило багато леґенд. Одного разу він нібито йшов до Білго-роду. По дорозі його нагнав голова міста, що їхав каретою чи фаетоном. Він не раз і раніше запрошував Сковороду до себе.

— Сідайте, Григорію Савичу, — сказав зраділий голова, зупинивши коней.

— Ні, — сказав Сковорода, — я йтиму пішки і, незважаючи на те, що пан голова його дуже просив сісти, Сковорода не погодився, хоч надходила чорна дощова хмара.

— Нічого, — сказав Сковорода, — я вас дожену, не турбуйтеся.

І, справді, пан голова поїхав, але незабаром Сковорода його догнав: в кареті щось поламалось, і візник чи кучер мусив лагодити, зупинившись на дорозі. А коли Сковорода наблизився, пан запитав:

— Як же це так, Григорію Савичу, — був великий дощ, а ви сухий?

— Та це просто, — відповів Сковорода, — коли дощ починався, я скинув свою одежу й поклав у торбу, а як закінчився, я знову надів.

Сковорода завжди мав при собі торбину, в якій була біблія, пара чистої білизни, сопілка, а часом і свитина. У руках він мав ціпок з вирізаною ручкою, що мала вигляд журавля.

Ковалинський, який знав Сковороду протягом 24-ох років, згадує, що якось запросив філософа до себе харківський губернатор Євдокім Щербинін і, поговоривши з ним на інші теми, запитав:

— Пане Сковорода, про що вчить біблія

— Про людське серце, — відповів філософ. — Куховарські книжки вчать, як задовольняти шлунок, мисливські вчать, як пес має давити звіра, модні — як одягатися. А біблія вчить, як ушляхетнювати серце.

Іншим разом інший губернатор запитав Сковороду:

— Чесний чоловіче! Чому не візьмеш собі якогось певного стану?

— Милостивий государю, — відповів Сковорода, — світ подібний до театру: щоб показати в театрі гру з успіхом і похвалою, беруть ролі за здібністю. Дійова особа в театрі не за здатність ролі, але за вдалу гру глядачами похваляється. Я довго міркував про це і після багатьох іспитів побачив, що не можу представити в театрі світу цього ніякої особи, крім малого, безпечного, осамітненого; я цю ролю обрав, взяв і задоволений.

Губернатор глянув на нього і сказав:

— От розумний чоловік! Він просто щасливий. Менше на світі було б всяких дурниць і незадоволень, якби люди так мислили. Але, друже мій, — мовив далі губернатор, — одвівши його вбік від людей, — може бути, що ти маєш здібності у чому другому, в стані для загалу кориснім, але твої звички, думки, упередження...

— Якби я відчув сьогодні, — перебив його мову Сковорода, — що можу без страху рубати турків, то сьогодні прив'язав би я гусарську шаблю і, одягши ківер, пішов би служити у військо. Праця при вродженім є насолодою. Пес береже череду день і ніч, згідно вродженої

любови до цього, і терзає вовка, згідно вродженого нахилу, незважаючи на те, що і сам зазнає небезпеки бути роздертим хижаками. Ні кінь, ні свиня не роблять цього, бо не мають природи до того.

У цій відповіді Сковороди також бачимо глибокий філо софський зміст його мислення .

Пщ кінець життя, незадовго до смерти, на початку серп ня 1794-го року Сковорода вирішив відвідати свого друга М. Ковалинського, який жив у селі Хотетово, за 25 верст від Орла. Минуло 19 років, як Сковорода бачився з Ковалинським. Будучи хворим і немічним від старости (мав уже 72 роки), але почуваючи приязнь і найбільше довір'я до свого друга, він привіз йому свої твори та щоб востаннє побачитися. Три тижні жив там Сковорода, багато людей, почувши про прибуття Сковороди, хотіли побачити цю виняткову людину, поговорити, почути його думок.

Дня 26-го серпня 1794 року філософ вирушив в Україну. Прощаючись, він сказав Ковалинському: "Можливо, я більше не побачу тебе". Ковалинський просив лишитись в нього ще на зиму, але Сковорода відчував близьку смерть і поспішав до рідної землі.

Завітавши на короткий час до манастиря в Курську, щоб

перечекати великі дощі, він вирушив до свого приятеля, дідича Ковалевського, в якого жив навесні цього ж року. Ко-валевський мав маєток в селі Пан-Іванівка, за 40 кілометрів

від Харкова.

Про останні хвилини чи останній день життя Сковороди ходили цілі леґенди. Одну з них, яку дехто заперечує, розповів Ізмаїл Срезневський (проф. Харківського університету), який навіть написав оповідання з життя Сковороди, що звалось "Майоре, майоре!", в якому виклав, ту

леґенду. Він писав: "... Був прегарний день. До дідича з'їхалось багато сусі* дів повеселитись, і погуляти. Мали на увазі також послухати Сковороду... За обідом Сковорода був надзвичайно веселий і балакучий, навіть жартував^ оповідав про своє минуле* про свої мандрівки, досвід. Зачаровані його красномовством, всі потім повставали з-за обіду. Сковорода щез... Він пішов у садок. Довго ходив він по перехресних стежках, зривав садовину й роздавав її хлопчикам, що працювали в садку. Надвечір сам господар пішов шукати Сковороду і застав його під гіллястою липою. Уже заходило сонце, останні його проміння про-оивались крізь гущу листя. З лопатою в руці Сковорода ко* пав собі яму — вузьку, довгу яму.

Що це, друже Григорію, чим то ти зайнятий? — запитав господар, підійшовши до старого.

— Пора, друже, закінчити мандрівку, — відповів Сково-

рода, — і так уже волосся злетіло з Ьідної голови від мордування, пора заспокоїтися.

— І, Орате, дурниця! Досить жартувати, ходімо!

— Іду! Але прохатиму спершу, мій добродію, хай тут буде моя остання могила, — пішли до хати.

Сковорода не довго у ній лишився. Він.пішов у свЭю кімнату, перемінив Оілизну, помолився Бору і, поклавши під голову свої писані праці і сіру свитку, ліг, склавши руки навхрест. Сковорода не виходив. Другого дня до чаю теж, до обіду так само. Це здивувало господаря. Він насмілився зайти до Сковороди, щоб розбудити його; одначе Сковорода лежав уже холодний, закостенілий. Це було. 9-го листопада, за новим стилем, 1794-го року.

Дослідники бачуть в цьому описі дещо неправдиве, зокрема те, що Сковорода поклав під голову свої твори, оскільки зідомо, що свої писання він лишив Ковалинському в селі Хо-тетово.

Поховали Сковороду у маєтку його приятеля-дідича Ко-

вже за наших

бажання

вороди, написали: "Світ мене ловив, але не впіймав". Справді, його в житті не спокусили ні багатства, ні розкоші, гіі пропо-

новані добрі посади.

* * *

Протягом свого життя Григорій Сковорода написав багато проповідей, діялогів, трактатів, притч, віршів, кілька віршів переклав з інших мов. Бібліографія його творів та всього написаного про нього сягає півтори тисячі назов. Крім збірок віршів "Сад божественних пісень" та "Харківських байок", Сковорода написав 17 прозових творів, як не рахувати ще окремих віршів та перекладів. Збереглося також близько 100 листів, які писали різні люди до нього, та кілька листів, що їх писав сам Сковорода, переважно до свого улюбленого учня й послідовника Михайла Ковалинського.

До речі, ще й досі не устійнений напис прізвища згаданого йог.о колишнього учня. Перший дослідник, академік Дмитро Багалій, писав прізвище через "и" — Ковалинський, пізніші дослідники в академічних виданнях "Наукової думки" писали через "і" — Ковалгнський, а в недавньому виданні тієї ж "Наукової думки" дослідник життя Сковороди

Леонід Махновець друкує прізвище з "е" — Коваленський, мотивуючи тим, що, воно, мовляв, походить від прізвища чи назви Коваленко. А в найновішому виданні "Григорій Сковорода" Ф. Поліщука знову читаємо прізвище з літерою "и" — Ковалинський. 'ч

До творів, які Гр. Сковорода написав, але не збереглися,

належить ще й його "Теорія пиїтики", яку він написав ще, правдоподібно, в 1751-му році, викладаючи в Переяславському колеґіюмі.

Через те, що твори Сковороди були спрямовані проти фарисейства, фальшу, гонитви за наживою, гноблення людини людиною, що часто він бачив і серед церковного проводу, насадженого чи присланого часто з Росії, за те, що він кликав до волі, їх довгі роки не друкували, але вони ходили у рукописах чи списках з рук до рук. Лише після смерти Сковороди (1794) його твір "Наркісс" був надрукований у 1798 році, а в 1861-му вийшли його вибрані твори.

Перше наукове видання нашого філософа появилося заходами проф. Дмитра Багалія у 1894-му році, коли відзначали 100-ліття з дня смерти. Але й це видання не охоплювало всіх творів Сковороди. Трохи повніше видання вийшло у 1912-му році, а найповніше вийшло в двох томах за редакцією проф. О.І. Білецького в Видавництві Академії Наук УРСР в 1961-му році, куди увійшли всі його трактати, діялоги, притчі, проповіді, філософські праці, переклади та листування. У 1972 році у В-ві "Дніпро" вийшло нове 2-томне видання.

Твори Сковороди цінні для нас не тільки критикою тоді-

шньої дійсности, а й своєю літературною стороною: це не сухі трактати чи діялоги, а живі розмови з безліччю порівнянь, метафор,

алеґорій, написані різними жанрами, а до того він вніс багато нового в будову віршів, з силабічних віршів він перейшов на силаботонічну форму, що є новаторством для поезії.

Аналізуючи твори Сковороди, дослідники переконуються, що наш філософ-гуманіст випередив своїх сучасників на два століття, що він був духовим батьком, творцем українського відродження, до того ж в найтяжчу добу нашої історії. Тому він не міг миритися з мертвеччиною, застоєм, лицемірством, що його ще більше принесла дійсність після руйнування Січі. Сковорода знав про Коліївщину, чув про Максима Залізняка, згадував у одній з пісень "Саду божественних пісень" і про Богдана Хмельницького, що намагався визволити Україну з-під окупантів.

Уже в одній з перших своїх праць, що стала складовою частиною твору "Діялог, ім'я йому — потоп змііїн", він пише: "Світ спить, простягнувшися, глибоким, непробудним сном} а наставники, що пасуть Воїна Божого, не тільки не пробуджують його, а ще й до сну заколисують.: Спи, не бійся, місце без-печне, чого лякатися". Справді тодішній московський уряд з допомогою своєї церкви приспали все життя, вони не дбали про проґрес українського народу, про ріст культури. Більше того, цариця Катерина друга, ставши в 1762-му році на престол, зруйнувавши колиску української волі, Запорізьку Січ, заславши на Соловки кошового Івана Калнишевського та його спільників, ще дужче придушила українські землі.

Бачачи все це, Сковорода картає всяке зло, його носіїв, навчаючи людей, пробуджуючи до нового життя й самопізнання. У байці "Брусок і ніж" відбувається діялог; ніж розмовляє з бруском, яким гострять ножі:

— Звичайно, — каже ніж, — ти нас, брате, не любиш, тим що не хочеш вступати в стан і бути ножем.

— Якщоб я гострити не годився, — відповідає брусок, — я не відрікся б піти за вашою радою і за вашим станом. А тепер тим самим вас люблю, що не хочу бути вами. І, дійсно, ставши ножем, я ніколи один не переріжу^ скільки всі ті ножі і мечі, що їх я усе своє життя перегострю. А до того тепер дуже рідкі каміння до гострення.

Аналізуючи цю байку, проф. В. Шаян слушно підкреслює, що "Сковорода був тим рідким каменем до гострення. Він вигострював характер, розум і думку цілого покоління борців на те, щоб вигострені мечі їх ідей, творів і чину довершили цього великого чуда в історії, що зветься Відродження Нації". І далі проф. Шаян каже, що "Сковорода знав і добре

25 усвідомлював собі таку свою ролю в історії. Не один раз, прямо чи посередньо, він про це заявляє у своїх творах"... і підсумовує: "Це, отже, Великий учитель цілої нації, один із тих, що творять історію".

Будучи для свого часу енциклопедично освіченим, знаючи добре античну філософію, Сковорода сам був філософем, поетом і сатириком. Маючи свої погляди на життя, бачучи недосконалість людського життя та взаємин, він кликав до самопізнання, до служіння добру, до шукання істини, до відродження. Він казав: "Щоб бути щасливим, треба пізнати самого себе, працювати відповідно своєї природи". Для щастя-долі треба заховати в серці радість і поширювати її служінням добру. Ці думки він висловлює і в своєму вірші:

Проживи хоч триста літ, Проживи хоч цілий світ, Що тобі то помагає, Як серце в нутрі ридає.

Філософські погляди Сковороди розсипані по багатьох афоризмах, ідіомах, байках, діялогах, притчах. Він писав: "Без смаку харч у без очей зір, без керма корабель, без змісту мова, без природи діло, без Бога життя — однаково, що без розміру будувати, без покрою шити, без такту танцювати".

Філософ підкреслює, що кожна людина мусить займатися "сродною працею", тобто тим, до чого людина вроджена, до чого має нахил, талант. Він казав: "Так багато богословів були б, моэюе, кращими комісіонерами, багато вчених — рознощиками, многі судді — орачами, військові начальники — пастухами, ченці — цілувальниками"... І ті думки, як досягти щасливого життя, проникують майже всі його твори.

Бачачи, як деякі служителі церкви далеко відійшли від Божеських принципів, він казав на їх адресу: "Риза, риза! Як многих ти оприподобила! Як многих ти окаянству вала!" З цього також бачимо, що головна причина всіх життьових неладів, як вважає Сковорода, полягає в тому, що люди беруться не за своє діло: "Краще бути котом, ніж левом з осля-чою природою" ("Азбука світу"). "Кожен є тим, чиє серце в нім. У кого свиняче серце, той свиня; у кого левине, той лев".

А спробу зрівняти людей якимсь механічним принципом рівности Сковорода вважає безглуздям: "Дурні надаремне на-магаються завести рівну рівність".

На цю тему він пише в "Азбуці світу" так: "Бог подібний до багатої фонтани, що наповнює різні посудини по їх місткості. Над фонтаною напис: "Нерівна всім рівність". Ллються з різних рурок різні струмені в різні посудини, що стоять навколо фонтани. Менша посудина має менше, але рівна з біль-

26 тою тим, що вона однаково повна"... Але тут же Сковорода зазначає, що кожна людина має право на щася і розвиток (ізоїх сил і здібностей. Це Сковорода писав 200 років тому, випереджуючи своїм демократичним, людяним світоглядом багатьох пізніших теоретиків демократизму.

Як філософ, Сковорода не був послідовником чи творцем якоїсь однієї окремої школи чи філософської течії, що існували вже на заході. Сковорода мав свої філософські погляди, що йшли з народньої

мудрости, маючи лише певні впливи античних та західніх філософів. З одного боку, він частково пантеїст*, обожнювач природи, де шукав відповіді на свої питання на філософію життя, а, з другого — він у своїх творах намагався дати відповідь на ряд пекучих проблем своєї сучасності яким повинно бути в світі справедливе суспільство, якою має бути справжня щаслива людина і які мусять бути взаємини між людьми? Тому більшість його творів спрямовані на викриття людської кривди, несправедливости, що їх творили кріпацькі обставини, нечуваний визиск людини людиною, жорстокість. Його думки й погляди іноді перегукуються з думками західніх філософів і просвітителів.

Головним принципом філософської системи Сковороди с вчення про дві натури і три світи. "Весь світ, — казав він,

— складається з двох натур: одна видима, друга невидима". Видиму натуру (природу) він називав твердою, а невидиму

— Богом. Видима натура називається твар, а невидима — Бог. Ця невидима, або Бог, всю твар проникає й тримає; скрізь завжди був, є й буде. Наприклад, людське тіло видиме, але розум, що проникає й тримає, невидний.

Далі Сковорода висуває погляд про існування трьох світів: "Перший є загальний і населений світ, де все народжене живе. Цей складається з незчисленних світ-світів і є великим світом. Інші два є приватні й малі світи. Перший — мікрокосм, цебто світок або людина. Друрий світ символічний, тобто біблія. В якомунебудь населеному світі сонце є оком його і око є сонцем. А як сонце є основою світу, тоді не дивноу що людина названа мікрокосмом, тобто маленьким світом.. А біблія є символічний світ, тому що в ній зібрані фігури тварин небесних, земних і потойбічних, щоб вони були монументами, що ведуть нашу думку в розуміння вічної натури, прихованої в тлінній так, як малюнок у своїх кольорах".

На підставі наведених висловів Сковороди, науковці на рідних землях стверджують, що все існуюче в нього має дві природи (натури) — зовнішню, видиму, і внутрішню, невиди-

* Пантеїзм — філософський напрям. Грецьке; пан — усе,

теос — Бог,

27 му, що й є основним. принципом філософської системи Сковороди. З того вони роблять висновок, що Сковорода є "об'єктивним ідеалістом", що "об'єктивна обмеженість його філософії незрілість суспільних відносин тієї доби, обмеженість світогляду. Проте особливість об'єктивного ідеалізму Сковороди, вважають вони, полягає в тому, що він— розроблявся як

Ц

Ф

речностей: поруч з відчутною даниною теології і містиці — елементи історичного прогресивного світогляду".*

В цих поглядах Сковороди, як бачимо, відбилися погляди Пітагора, що весь світ за своєю природою складається з двох частин. Одна — це Бог, розум, а друга — матеріяльний

світ.

Ці погляди і принципи Сковороди зустрічаємо не тільки в його "Діялозі", а проходять вони через усі його філософські твори.

У 1787-му р. Сковорода написав філософський твір "Убо-

гий і жайворонок", де зіставляє життя чесного и простого жайворонка і хижака Тетервака, або Салакона. У монолозі Тетервака читач сам бачить його потворні погляди: Тетервак Каже: "Не чіпай, мовляв, чужого... Як не чіпати, коли само в очі пливе? За приказкою "На ловця і звір біжить". Я ж ие дурний! Знайшов черепок — минаю. Трапився хліб? Ніяк не пропущу... Я не вчора народився та й потерся між людьми, слава Богу... Нині, коли ти злидар, то і бідняк, і дурень. Будь ти, який хочеш в нутрі, хоч вартий і десяток шибениць, то не біда? Аби ти мав добру славу на світі... Не бійся! Дерзай! Не той правий, хто по суті правий, а той, хто... уміє удавати правого".

У своїх "Харківських байках", яких написав ЗО, у численних притчах, трактатах, статтях, проповідях у формі монологів і діялогів Сковорода скрізь розкриває і плямує зло, здирство, нечесність, жорстокість, підлабузництво, гоноровитість, гонитву за багатством, закликаючи творити добро. Байки його короткі й повчальні, а одночасно вони афористичні, у них втілена жива дійсність того часу, а мова близька до народньої. Це бачимо і в байках "Мурашка та свиня", "Бджола і шершень", "Жаби", "Сорока і орел", "Кріт і лінкс", "Олениця і кабан", "Баба і ганчар" та в інших.

.Сьогодні його байки може виглядають трохи наївними, але для тих далеких часів кріпаччини і безправ'я такі твори відіграли велике позитивне значення і були певним етапом у розвитку подальшої літератури різних жанрів.

* Філософія Григорія Сковороди, Київ, Наукова Думка, 1972

У цих творах зустрічаємо багато прислів'їв: "Краще мені сухар з водою, ніж цукор з бідою", "Хто труда не докладе, той до добра не прийде", "Дурень шукає видного місця, а розумного г в кутку видно",

"Доброму чоловікові щодня свято", "Добре братство краще за багатство".

Сковорода мав багато і власних афоризмів з*філософським змістом: "Людина дивиться на лице, а Бог на серце. Не знайдеш дня без темряви і світла, а року без зими і літа. Всяка таємниця має свою тінь обвинувачення. Музика — великий лік у журбі. Краще в одного розумного бути в пошані, ніж у тисячі дурнів. Без збрпа горіх ніщо, а без серця людина".

Свою5 критику тодішнього суспільства, його негативних Сторін Сковорода висловив у своїх творах: ..."Дух людський не може заспокоїтись матеріяльними добрами. Дух людський — це безодня безконечна, як небо або час..."

"Всі люди, — каже Сковорода, — думають тільки про блага землі. Купці дурять покупців, щоб здобути якнайбільше грошей. Поміщики скуповують маєтки і заводять закордонних коней. Службовці гнуться перед начальством, щоб стати вище над іншими. Юристи гнуть закони на власну вигоду. Віршороби улещують вельмож віршами... А в мене одна дума не виходить з голови: як би мені розумно жити і розумно з цього світу відійти? Страшна смерте з замахненою коссю! Ти не милуєш нікого — ні царя, ні селюка: ти нищиш усіх, як нищить вогонь солому. Всі тремтять перед тобою, окрім тих, хто має чисте сумління, мов кришталь".

І справді, Сковорода мав чисте сумління, певно, тому так спокійно він відійшов з цього світу.

Життя і творчість Сковороди лишили великий слід у роз-витку української культури, літератури й філософської думки в Україні й поза нею. Вони потрапили до Росії, до Приазо-в'я, до Причорномор'я, Криму, Молдавії, Румунії, Чехо-Сло-ваччини, Польщі. Знаємо, як і 10-річний Тарас Шевченко жадібно переписував окремі твори Сковороди. Псалми

Сковороди співали в церквах, а його пісні співали сліпці, а такі, як "Всякому городу нрав і права" та "Ой, ти птичко жолто-боко" уже в 90-тих роках 18-го століття, тобто ще за життя автора, стали народніми піснями. Багато праць про Сковороду з'явилось і в інших країна^, зокрема серед слов'янських народів.

Сковорода фактично був одним з перших українських поетів-ліриків, а також і першим українським мислителем.

До того ж Сковорода один з перших в Україні та серед слов'янських народів і країн західньої Европи поставив питання про виховання вільної людини із щасливим життям.

Проф. Шаян .слушно підкреслює, що Григорій Сковорода не втікав від життя, як дехто вважає, а, навпаки, "філософія Сковороди — це філософія героїчного активізму. У самого Сковороди існує напружена воля здійснити своє завдання у світі. Він сам героїчний борець за нові правди, духове пробудження народу ".

Недаром, Сковорода часто говорив і писав про обов'язки військовика і яким він має бути. Сковорода писав: "Коли військову сотню веде той, колу треба сидіти в оркестрі, то це велике суспільне нещастя". Або: "Хто роджений воїном, три' майся бадьоро, озбройся і з природою швидко навчишся. Обороняй хліборобство, купецтво від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів. Тут твоє щастя і твоя радість. Бережи зва-

Що солодше уродженому воякові, як воєнне

ділр?"..Л

І проф. Шаян називає вчення Сковороди справжнім ідеалізмом козацького сина й онука козака, що піднявся до висот пророцтва й висунув козацьку борню за волю на найвищі вершини святої боротьби за правду.

Свою мову і сам Сковорода вважає українською, що бачимо з 24-ої пісні "Саду божественних пісень", де він каже, що ця його пісня "перетолкована" з Горація "малоросійським діялектом". Справді ж його лексика, синтакса, фонетика й фразеологія насичені українізмами. В його творах зустрічаймо такі типово українські рядки та слова: "Зима прейде". "Солнце ясно". "Миру открі лице красно". Або такі слова: послухаймо, мати, простесенько, шибениця, Дніпро, Кременчук, вийшли, будьмо, розвиваймо, голуб. Або погляньмо на імена псів у байках: Жук, Кудлай, Хвіст, Чорногривко.

Про мову Сковороди писав свого часу науковець Осип Бо-дянський в листі доДПафарика в 1842-го році: "Сковорода писав по-малоросійському, але досить несправно, мішаниною". З того бачимо, що Сковорода в мові був тим перехідним містком, що єднав староукраїнську мову з народньою, яку бачимо вже в досконалішій формі в Котляревського, а Шевченко вже став тим вигостреним мечем, які в байці своїй гострив для майбутнього Григорій Сковорода.

Григорія Сковороду, часто називали українським Ломо-носовим. Та різниця між ними та, що Ломоносов, поперше, писав для вищих кіл Росії, аристократії, а Сковорода для народу. До того ж Ломоносов був більше науковцем, а Сковорода — філософом.

Варто згадати й те, що до Сковороди наша література складалась з проповідей, житій святих, літописів, а Сковорода теж був перехідним містком до світської художньої прози та поезії, а також модернізував техніку віршування, внісши

до силабічного віршування модерніші форми тонічного віршу з різними степами й ритмом, а також володів різними літературними формами і жанрами та перекладав з грецької та латинської мов.

— Читаючи і знайомлячись з французькими просвітителями 18-го стол., як Жан Жак Руссо, з німецькими — Лейбні-цом та Лессінґом, та давнішим — голляндцем Сиінозою, Сковорода дуже шанував і своїх попередників, як Феофан Про-копович, Варлам Лящевський, Георгій Кониський .та інших.

Сковороду часом критикували за його— думки представ: ники вищих шкіл, казали,— що він носить свічку перед сліпнями, але він на те відповідав, що бажає бути далі "череп'яною чорною сковородою, що випікає білі блинці".

Про Сковороду ходила й така леґенда, що слава його дійшла й до цариці Катерини. Досі вона знала його, як співака придворного хору в Петербурзі, а тепер почула про його розум та філософський талант і літературні праці. Через свого відпоручника Потьомкіна вона нібито запросила Сковороду переселитися до Росії. Але він, сидячи в той час край дороги, де поблизу паслися вівці, сказав післанцеві: "Скажіть цариці, що я не покину України: мені сопілка і вівця дорожчі царського вінця".

* # #

Така всебічна діяльність філософа Сковороди, а особливо його філософські праці недаром викликали багато добрих відгуків з боку видатних діячів науки й літератури й породили низку наслідувачів і послідовників. А пізніші наші літературознавці, як і сучасні дослідники його творчости вважають Сковороду одним з визначних клясиків української літератури, ставлячи його поруч Івана Котляревського, Квітки-Ос-нов'яненка та інших. Більше того, в середині минулого століття постать Сковороди та його ідеї потрапили на сторінки різних художніх творів, зокрема роману Нарцкного,' повісти Ізмаїла Срезневського тощо.

Високо цінять творчість та діяльність Сковороди й сучасні українські письменнику та дослідники. З'явилась друком ціла низка праць про його життя й творчість. Серед них: роман Василя Шевчука "Григорій Сковорода" (1969), М. Редька "Світогляд Г.С. Сковороди", О. Шреєр-Ткаченко "Григорій Сковорода — музикант", О.В. Мишанич "Григорій Сковорода і усна народна творчість" (1976), Леонід Махновець "Григорій Сковорода" — ґрунтовний огляд життя філософа, Ф. Поліщук "Григорій Сковорода" (художній життєпис), А. Ні-женець "На зламі двох світів" (розвідка про Г.С. Сковороду1 і харківський колегіум), П.М. Попов "Григорій Сковорода" ~"

31 життя і творчість.

Не цураються цієї теми й літературознавці, що живуть у західньому світі. Хоч, здається, не видали окремих книжок, проте були друковані праці в збірниках чи журналах. Так проф. д-р Юрій. Бойко у великій своїй праці "Ґеґен ден стром", що її видав німецький університет в Гайдельберзі німецькою мовою з нагоди його 70-ліття, помістив розвідку "Г. СС. Сковорода в світлі української історії", а проф. Д. Козій надрукував розвідку в збірникові ОУП "Слово" ч. 5 "Сковорода— Платон — Епікур". Зустрічаємо розвідки й праці про Сковороду і в інших періодичних виданнях.

Та не можна оминути, що головним дотеперішнім біографічним джерелом є життєпис Гр. Сковороди, який написав його учень і послідовник Михайло Ковалинський відразу по смерті філософа. Той же Ковалинський написав на нагробку Сковороди в Пан-Іванівці, теперішній Сковородинівці, такі слова:

Борець за істину. Духовий богочтець, І словом, і умом, і всим життям мудрець, Любитель простоти і вільний від турбот, Досяг верха наук, пізнавши дух природи, Достойний приклад всім — Сковорода.

Харківський діяч В. Каразин, який багато дбав про відродження України, а зокрема про відкриття університету в Харкові (1804) і якому пізніше перед тим же університетом поставили пам'ятник, так писав про Сковороду: "Ми під чубом і в українській свиті мали свого Пітаґора, Оріґена і Ляйб-ніца".

Дуже цінив Сковороду та його погляди і великий російський письменник Лев Толстой. Захопившися життям і творчістю Сковороди, він писав: "Багато в його світогляді є дивовижно близького мені. Я недавно ще раз його перечитав. Мені хочеться писати про нього. Його біографія ще краща за його твори. Але які гарні й твори".

Письменник та історик Микола Костомаров, обороняючи Сковороду від російського рецензента В. Крестовського, так висловився: "Мало можна назвати таких народніх осіб, якою був Сковорода і яю4/0с би так пам'ятав і поважав народ".

Проф. університету Ерн також високо оцінює вагу і значення Сковороди: "Постать Сковороди, — підкреслює він, — ідча з найвизначніших на протязі всієї історії людської думки. Його життям може гордитися людство. Сковороду поставити поруч двох героїчних постатей філософів —Джор-дано Бруно і Сократом".

Великий інтерес до Сковороди виявляли й пізніші наші письменники. Перше наукове видання 1894 року Іван Франко зустрів прихильною рецензією: "Григорій Сковорода, — писав він, — поява вельми замітка в історії розвою українського народу, мабуть, чи не найпомітніша з усіх духових діячів нашого віку". А в листі до академіка А. Кримського у 1894-му році Франко писав: "Чи знаєте, що Сковородині "Харківські байки" десять разів глибші і краще розказані, ніж Саадієві". (Сааді — великий перський поет-клясик — Д.Н.). Взагалі Іван Франко вважав, що Сковорода був найбільшим поетом в староруській і українській літературі від "Слова о полку Ігоревім" до Котляревського та Шевченка.

Читачі, зрозуміло, можуть запитати, чи були після Сковороди в Україні філософи. Так були, — відповімо. У 19-му столітті викладав у Московському університеті і написав багато філософських праць філософ Памфіл Юркевич (1827-1874). Багато філософських думок, міркувань, поглядів знайдемо в наших видатних клясиків, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, О. Олесь, які своїми творами відкрили глибини людського серця, показали обставини суспільного життя, були шукачами тієї об'єктивної правди, мудрости, що фактично й визначає термін цього слова — любов до мудрости — тобто філософія.

За наших часів був талановитий філософ Остап Демчук (Київ), якого влада знищила в 1933-34 рр. Лише 28 років тому помер у Канаді наш філософ Юліян Вассіян, що написав три томи філософських праць, а в Німеччині лише недавно помер видатний літературознавець, науковець проф. Дмитро Чиже-вський, що в своїх працях висловив багато філософських думок.

Чимало філософських думок, міркувань, пошуків знайдемо і в творах наших кращих сучасних письменників, як Олесь Бердник, Микола Руденко, які перебувають на засланні та у в'язницях за свої погляди, Ліна Костенко, Улас Сам-чук, Іван Багряний, Юрій Клен, наші неоклясики Микола Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, що загинули теж на засланні далеко від рідного краю, літературознавець Юрій Бойко, М. Шлемкевич та інші. Та останні 80 років в історії України не були сприятливими для появи видатних філософів. Це бачимо і з того, що понад 250 письменників та науковців було знищено за вільне слово, погляди, власні думки, уже за радянської влади.

Підсумовуючи висловлене, можна з певністю сказати, що Григорій Сковорода, навіть за тих невідрадних обставин під московським пануванням, мав більше волі висловити свої погляди, як сучасні українські письменники та науковці в Україні. Тому Григорія Савича Сковороду можна сміливо назвати велетнем духа, великою постаттю в нашій історії, літературі, в розвитку демократичної думки і в національному прогресі. Сковорода був патріотом України, любив свій

нарід і як перший український філософ, що піднявся до рівня видатних мислителів своєї доби, вніс і свою велику частку в скарбницю української культури, як і в світову філософську думку. Звичайно, що ми хотіли б чути від нього більше болю і журби за долю України, бо він був сучасником подій, що сколихнули всю Україну, як руйнування Січі, але, певно, ті обставини не сколихнули його серця і не дали змоги сказати своє слово.

Могила г пам'ятник Гр. Сковороді під улюбленим дубом, де філософ часто відпочивав. Сучасний вигляд взимку.

Фото переробив І. Святківський.

СВОЇ І ЧУЖІ ПРО ВЕЛИЧ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Здається, жодна книжка і жодний автор в історії нашої літератури не викликали такого розголосу, стільки боротьби й літературознавчих праць, як твори Тараса Шевченка та його діяльність. Від виходу першого видання "Кобзаря" 1840-го року і до сьогодні надруковано стільки статтей про його геніяльну творчість та її вплив на інших письменників, стільки розвідок, спогадів, рецензій, відгуків так в самій Україні, як і поза її межами, що їх немає змоги навіть перерахувати. Для багатьох і досі мало відомо, що творчість нашого поета силою свого полум'яного мистецького слова, силою загальнолюдської правди відразу переступила кордон.і своєї батьківщини. Та окупаційні обставини довго не дозволяли зібрати так свої, як і чужоземні відгуки про Шевченка, підсумувати їх і видати, щоб ті відомості стали здобутком нашої культури. На жаль, і досі не перевидано в Україні спогадів Чалого та Кониського, які були видані навіть за царського часу.

Але боротьба за Шевченка невпинно тривала з непослабною силою, та протягом останнього десятиріччя наші науковці в Україні і у вільному світі зібрали багато маловідомого матеріялу і видали багато праць на цю тему.

Говорячи про місце письменника чи науковця в світовому маштабі, треба глянути на обставини, які сприяють появі таких великих постатей. Траплялися письменники, що завойовували серця читачів відразу своїми першими творами, і їхня слава геніїв линула по світі. Такі генії з'являлися переважно в час великих історичних змін в житті їх народів або в час найбільшого внутрішнього піднесення. А іншим доводилося чекати довгі роки, доки світ визнав їх загальнолюдську й мистецьку вартість.

Поява Шевченка пов'язана з дуже своєрідними обставинами. З одного боку, перша половина 19-го століття позначена відкриттям університетів у Харкові у 1805-му році, а в Києві 1834-му, а також поява таких талантів, як філософ і поет Григорій Сковорода та автор "Енеїди" й "Наталки Полтавки" Іван Котляревський, що випередили Тараса Шевченка, піднісши українські ідеї і мистецькі засоби на вищий ступінь. З другого боку, героїчна боротьба Козаччини. Потім руйнування Запорізької Січі, знесення Гетьманщини, заборона козацьких полків і решток українства. І, нарешті, щасливі обставини для Шевченка: його допитливість, незвичайна любов до всього рідного, його освіта і начитаність

все це було ґрунтом для появи його геніяльних творів. Найбільшу ж ролю, звісно, відігравала його вийняткова ге-ніяльність.

Погляньмо ж, як відгукувалися на його твори свої й чужі знавці літератури. Поперше, треба сказати, що обставини для творчости і друку українською мовою тоді були жахливі. Це бачимо з листа письменника Квітки-Онов'яненка, який писав Шевченкові: "Надрукував 600 примірників книжок, а продав усього 50, 200 роздарував, а 350 ніхто не хоче взяти й даром. Пани кажуть: хіба ми школярі? ;_Пані кажуть: ми терпіти не можемо малоросійського язика".*

Та Шевченка не спіткали такі труднощі з розповсюдженням "Кобзаря", який вийшов,уперше 1840-го року, навпаки, його твори відразу пробили мур байдужости й воро-жости до українського слова,

піднісши відразу нашу мову й літературу на нечувану досі височінь, і він сам відразу набув великої популярности, дарма, що російський відомий критик Віссаріон Бєлінський, висміюючи українську мову, писав: "Якщо й зможе в Малоросії появитися великий поет, то не інакше, як при умові, щоб він був "русскім поетом... сином Россії".**

У 1841-му році Шевченко друкує свою велику поему "Гайдамаки", і рецензент українець Микола Тіхорський написав у газеті "Маяк" 1842-го року: "Захоплення творами Шевченка по всій Малоросії, особливо останньою поемою "Гайдамаки", вже просто свідчить, що це обдарування не підроблене... Поема просто вилилась з душі поета. Душа радіє, що раптом, в один час, з'явилось стільки поетів на рідній Україні". Захоплюючись твором, рецензент закликає читачів і поетів: "Геть їх, москалів, з їхніми теоріями! Співайте..., співайте так, щоб москалі почали вчитися нашої мови..."***

А письменник Квітка-Оснсв'якенко в листі до Шевченка так писав про "Гайдамаки" у бурлескному стилі, крізь який прозирало справжнє захоплення: "Ну, вже так що подарували нас своїми "Гайдамаками"! Як кажуть, читаєш і облизуєшся... Пан Артемовський (відомий український байкар — Д. Н.) аж підскакує та хвалить. Як такого добра не хвалити".^

Але сміливість і революційність творів Тараса Шевченка декого навіть лякала. Письменник і історик Микола Костомаров згадує про свою зустріч з Шевченком у Києві, де Тарас Григорович прочитав йому свої недруковані вірші. "Мене обдало страхом, — пише Костомаров, — я побачив, що Шевченкова муза роздирала завісу народнього життя...

* М. Чалий, Життя і творчість Т.Г. Шевченка, Київ, 1892 р., стор.: 35-36 ** Дм. Чуб, Живий Шевченко, Мельборн, 1963, стор. 17 *** Павло Зайцев. Життя Тараса Шевченка, 1955 р. її Світова велич Шевченка, Київ, 1964, том 1-ий, стор. 49

Сильний зір, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути або не знепритомніти від раптового світла істини... Горе відчайдушному поетові! Він забуває, що він людина..."*

Який успіх і популярність мав Тарас Шевченко серед свого народу під час повороту з заслання, бачимо з листа письменника Писемського, який писав нашому поетові: "Бачив я на одній вечірці щось із 20 ваших земляків, що, читаючи ваші вірші, плакали від захоплення г вимовляли ваше ім'я з побожністю. Я сам письменник і більшої за цю заочної чести не бажав би..."

Про подібне захоплення Тарасом Шевченком та його творами бачимо з листа письменника Пантелеймона Кулі-ша, який побував у Полтаві по виході нового видання "Кобзаря". П. Куліш писав Тарасові Шевченкові: "Оце ж я, виповняючи свою обіцянку, запевняю вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани і паненята, а всяка душа щира з вашим "Кобзарем", наче з яким скарбом носиться, та хутко їм і книжок не буде треба, бо повитверджували усі ваші вірші напам'ять, — і стрівайте, чи не по "Кобзареві" вони й Богу моляться,"** — додає жартома Куліш.

В іншому місці Пантелеймон Куліш писав про Шевченка: "...Се вже не кобзар, а національний пророк..."*** А Іван Франко, що написав багато статтей і розвідок про Тараса Шевченка, так висловлювався про нього: "Я не знаю в світовій літературі поета, який би став таким послідовним, таким гарячим, таким свідомим оборонцем за права жінки на повне людське життя". Ц

Як шанували земляки свого геніяльного пророка навіть и умовах царських заборон і поза межами України, читаємо в журналі "Огоньок" з 17-30 березня 1912-го року про "Малоросійський вечір" у Спорт-Палаці, який зібрав там всю українську "громаду". "У просторому приміщенні важко було пересуватися. Парубки й дівчата в барвистому українському вбранні чергувалися із студентськими тужурками та скромними кохтинами курсисток.

Найпривабливішим номером вечора була участь відомої малоросійської артистки пані Заньковецької. Коли Занько-пецька сказала, що не в змозі більше виходити на виклики, а посадили в крісло й винесли на естраду на руках. На артистку посипався дощ квітів, публіка кинулася до естради; асі підвелися, овації злилися в один суцільний гул. Таких

* М.І. Костомаров, Спогади про двох малярів,

Світова велич Шевченка, ор. сіт., том 1-ий, стор. 101 ** М. Чалий, ор. сгг.

,+> П. Куліш, Спогади про Шевченка, Київ, 1958, стор. 138 11 Світова велич Шевченка, ор. сіт., том 1-ий, стор. 266

"Овацій давно не було в Петербурзі".

Великі успіхи й популярність Тараса Шевченка декого з росіян навіть дратували. Коли він повернувся з заслання, в Петербурзі в залі Пасажу був влаштований літературний вечір, на якому, крім видатних російських письменників, виступив і Тарас Шевченко з читанням своїх творів. Журналістка О. Штакеншнейдер у своєму щоденникові за 1860 рік з деяким невдоволенням пише про цей вечір: "От вік

> вивчай і нічого не зрозумієш того, що називають публікою, Шевченка вона так прийняла, ніби він геній, що зійшов до залі Пасажу просто з небес. Ледве він устиг зайти, як почали плескати, тупотіти, кричати... Шанували мученика, що потерпів за правду... Але Достоєвський ще ж більший мученик за ту ж правду... Тим часом Шевченка приголомшили овaціями, а Достоєвському плескали багато, але далеко не так. От і розбери," — закінчує вона свій запис*

Шевченкові успіхи в літературі ішли впарі з успіхами в ділянці малярства і гравірування. Четвертого вересня 1960-го року, Тарас

Шевченко дістав від Академії мистецтв звання академіка. Справді, його малярських праць нараховують до 1000, вони видані п'ятьма великими томами.

Літературознавець Павлин Свенцицький, пишучи про літературу 19-го віку і порівнюючи, хто більше відбив життя і душу свого народу, зазначає: "Хто не чував про Шевченка? Хто не знає чудових його творів? Великі поети: Байрон, Хете, Словацький — великий поет Шевченко! З тими поетами до ряду він став, перевищив їх, величний! Доказать легко. Всі тамті поети в творах своїх власну лиш проявляють індивідуальність. За Англію не промовив Байрон; не виявлена Хете Німеччина; всієї Польщі не добачимо в Словацькім; а спогляньмо, чи є найменша проява життя України, щоб не відбилась вона, мов у чистому дзеркалі, в Тарасових поезіях? Вона живе своїм поетом, пишається в ньому; в поезіях його вона вся! Поміж 15-ма мільйонами не подибуємо душі живої, щоб не спорушилась в грудях на відгомін Кобзаревої пісні. Байрона розуміють два мільйони англічан, Хете — мільйон німців, Словацького півмільйона поляків, Шевченка слухає, розуміє, з ним співає п'ятнадцять мільйонів! Тим він і великий, тим і вищий понад усіх поетів"'.**

Історичні перспективи, часове віддалення, дало ще більші можливості точніше окреслити діяльність і творчість Та

* О. Штакеншнейдер, Із щоденника. Цит. з Спогади про Шевченка, ор. сіт., стор. 496

** Павлин Свенцицький (1841-1876) Вік 19-ий у діях літератури української, 1871. Цит. з Світова велич Шевченка, ор. сіт., стор. 123

раса Шевченка. Проте, незважаючи на порівняльно близьку відстань від часів, коли жив і творив наш поет, великий каменяр Іван Франко ще тоді безпомильно оцінив велич Тараса Шевченка. І. Франко написав про" нього низку статтей, а до століття з дня народження Кобзаря Франко

написав присвяту німецькою мовою, яку надрукував в австрійському журналі "Україніше Рундшау" в 1914 р., яка звучить так:

"Він був сином мужика — і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком — і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, як десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любови до людей в ненависть і погорду... Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всезростаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори".

Це були пророчі слова нашого другого велетня літератури про Шевченка. Ми самі бачимо, як і досі з року в рік зростає слава Кобзаря, а разом з нею й наша радість за нього, незважаючи на всі заходи Москви применшити його ролю, забороняти друкувати та згадувати його окремі патріотичні твори, навіть збиратися до пам'ятника в Києві.

Але одна справа, коли Тараса Шевченка високо оцінює своя преса, свої фахівці літератури, а інша — коли про нього говорять видатні знавці літератур іншого світу.

Починаючи від 1843-го року, тобто за два роки після виходу з друку Шевченкового "Кобзаря", коли в Німеччині з'явились перші прихильні відгуки, про творчість Шевченка щороку все більше й більше по всіх країнах світу з'являлись друком нові розвідки, переклади окремих його творів, статті про неперевершену силу, мистецтво, красу і загальнолюдське світове значення його творчости.

Видатний шведський славіст, референт Нобелівського інституту Шведської Академії Наук, Альфред Єнсен, що знав українську мову, написав книжку про творчість Тараса Шевченка, де зазначав:

"Велика людина прийшла з Правобережної України, справжній обновитель української літератури... в історії всесвітньої літератури мало таких прикладів, щоб 26-тилітній поет виступив з такими зрілими творами перед народом, як Шевченко... В історії світової літератури він поставив собі пам'ятник сильніший від бронзи".^

Австрійський письменник, дослідник творчости Шевченка, Карл Еміль Францоз, у своїй праці про Шевченка ще в 1878-му році писав: "В особі Шевченка замучено найбільшого співця українського народу, геніяльного поета. Його талант не міг повністю розвинутись, та вже одне те, що міг написати поет, забезпечує йому безсмертну славу"...

Особливо високо оцінює Францоз епічну поему "Гайдамаки". "В цій поемі, — пише він, — яка досягає вершин яскравістю фарб і силою зображення і не знаходить собі рівних у слов'янських літературах, за винятком епіка Міцке-вича, змальований останній криваво-багряний спалах повстання українського народу проти гнобителів — козацьке повстання 1770 року".* А про біографію Шевченка він пише: "Його біографія читається, як роман, в якому герой, замість вийти з темряви до світла, потрапляє з ночі в ніч".**

Перші вістки про Шевченка в Німеччині з'явились ще у 1843-му році, у Франції — в 1847-му.*** Велику допомогу в популяризації творчости Шевченка зробив наш емігрант Михайло Драгоманов, який в 1873-му році опублікував статтю італійською мовою про українську літературу, де ґрунтовно написав і про Шевченка.

Багато користи для ознайомлення й популяризації серед західнього читача зробила в 1911-му році німецька поетеса Юлія Вірґінія, яка переклала вибрані твори Шевченка німецькою мовою, додавши

прихильну статтю про поета. У тій передмові вона писала, що Шевченко має великий самобутній талант поета-лірика і що він "має право займати в світовій літературі визначне місце".**** А в своїй статті про творчість Тараса Шевченка в тому ж виданні Юлія Вірґінія зазначає: "Успіх Шевченка не мав собі рівних в історії літератури. За рік після видання "Кобзаря" пісні поета стали відомі по всій Україні. Вони проникли в найвіддаленіші куточки під бідні селянські стріхи, і незабаром їх усюди співали із сльозами захоплення на очах".%

Ці переклади й передмова викликали низку прихильних рецензій та добрих відгуків, де рецензенти та читачі

Світова велич Шевченка, ор. сіт., том 3, стор. 421 * Тут Карл Еміль Францоз помилився: головний спалах гайдамацького повстання, який змалював Шевченко в "Гайдамаках", припадає на 1768 р.

*:; Світова велич Шевченка, ор. сіт., том 3, стор. 21 *** П. Одарченко. Світова слава Шевченка. Чікаґо. 1964.

taras schrvtschenko. " Ausfjcivaehlte Gedichte".

Leipzig. 1911. if Світова велич Шевченка, ор. сіт., том 3, стор. 166

дякували Юлії Вірґінії за це видання, яке познайомило читачів з оригінальним і цікавим письменником. ,

Французів найбільше познайомив із Шевченком відомий французький культурний діяч Еміль Дюран, що був лектором у Петербурзькому університеті. Він опублікував у 1876-му році в журналі "revue des deux mondes" статтю "Національний поет України", де писав:

"Поет, який полер 15 років тому і якого ми хочемо зараз "відкрити читачеві", є народнім у найширшому розумінні цього слова. Всі українські селяни знають напам'ять більшість його поезій і співають їх

разом з піснями, почутими від своїх батьків або з уст народніх співців-кобзарів".

Дюран також зазначає, що Шевченко такий великий поет, що він має всі дані, "г^об слава його перейшла кордони батьківщини і поширилась по Європі". Ця стаття була перекладена англійською мовою і того ж 1876-го року була надрукована в Нью Йорку.*

В Англії популяризатором творчости Шевченка був професор Оксфордського університету Вільям Річард Морфіл. В Америці — Кляренсе Маннінґ — проф. Колюмбійського університету, який переклав і випустив у 1945-му році друком "Вибрані твори" Шевченка, додавши ґрунтовну статтю про його життя і творчість.

Цікаве й те, що в усіх тих працях і розвідках майже кожен з авторів намагається зіставити чи порівняти Шевченка з іншими велетнями літератури, зокрема з великими творцями літератури у власних країнах. Болгари порівнювали чи знаходили аналогії між Шевченком і Каравеловим та Ботєвим. Мадяри — з Петефі, інші — з Пушкіном, Беранже, Бернсом, Гомером.

Дуже прихильно й високо оцінювали творчість Шевченка та його значення й чеські знавці літератури, .зокрема Емма-нуел Варва, Зденек Неєдлий, Мілан Яріш та інші.' Еммануел Варва писав у журналі "Квєти" в 1866-му році^у статті "Тарас Шевченко поет український": "Краса української мови, якою писані вірші Шевченка, просто чудова і передати її неможливо... Такий поет, як Шевченко, де б не спіткала його смертна година в простому слов'янському світі — в Сербії, Болгарії або Чехії — всюди був би як свій, бо на Сло-в'яущинг нема для нього чужої країни".**

Чеський письменник і перекладач поем Тараса Шевченка Мілан Яріш ще поглиблює думку Еммануела Варви. У передмові до вибраних творів він підкреслює: "У світовій поезії немає творів, які були б для чеського народу ближчи-

* Світова велич Шевченка, ор. сіт., том 3, стор. 368-370

** Сиітоиа велич Шевченка, ор. сіт., том 3-ій, стор. 389-399 ми, ніж твори Тараса Шевченка. Так само важко знайти у світовій поезії поета, котрий для чеського народу, його історії і боротьби за свободу був би таким зрозумілим і люби-Тарас Шевченко".* Мілан Яріш вважає нашого поета "одним з найбільших соціяльних поетів, яких знав 19-й вік". Чехи вдячні Шевченкові за поему "Єретик", де він змалював героїчну постать Яна Гуса, а також за його присвяту цієї поеми видатному чеському діячеві проф. Празького університету, сучасникові Шевченка, Павлові Шафа-рикові. Відомо також, як Шафарик був зворушений до сліз, прочитавши цю поему.

Велику увагу й високу оцінку Шевченкової творчости дають поляки. Польський поет Леонард Совінський (1831 — 1887) ще в 1861-му році написав книжку "Тарас Шевченко", яку видрукував у Вільні того ж року, додавши й переклад "Гайдамаків". Це була перша ширша розвідка про нашого поета, в якій він підкреслював "Велика це людина — Тарас Шевченко, велика вже сама собою, ще вища величчю дум мільйонів, що знайшли свій вияв у натхненній його пісні..." А далі звертається до сумління своїх земляків: "Шевченко є сином народу — справжнім сином, душею й тілом, піснею і життям. Подумаймо тільки, панове, скільки мук перенесли ці груди під нашою батьківською опікою! Подумаймо, яка незліченна маса йде за тим велетнем, якого щасливий випадок раніше за інших вивів на суспільну арену..."

Польський перекладач А. Ґожалчінський в передмові до своїх перекладів Творів Шевченка, що вийшли в 1862 та 1873 роках, називає Шевченка пророком, що тримає лютню і співає народові його власну народню пісню. Ґожалчінський вчився в Київському університеті. Його передмова до перекладів Шевченка надрукована в одній із книг серії "Переклади українських письменників", що вийшла в Києві в 1862 р., звідки і взята для перекладу. Ця книжка Ґожалчінського була перевидана в Кракові в 1873 р.

Сучасний польський літературознавець, проф. Вроц-лавського університету, Мар'ян Якубець, чи не найкраще окреслив значення творчости Шевченка у своїй праці "Шевченко і польська література" (1961), де він писав:

"Небагато було на світі поетів, які відіграли б у житті

* Мілан Яріш — відомий чеський письменник і перекладач. Автор низки книжок оповідань та п'єс. Він переклав чеською мовою твори Шевченка "Єретик" та "Гайдамаки". Цитати взято з передмови видання "Тарас Шевченко, вгбор з діла нейчетшіго басніка а будітеле України". Прага, 1951. Подаємо за книгою "Світова велич Шевченка".

власних пйродів більшу ролю, ніж Шевченко на Україні", а далі зазначає, що найславніший польський поет і письменник Міцкевич мусив чекати цілі десятиліття, поки його твори завітали під стріхи,, а твори Шевченка .пішли в народ одразу, ставши його неподільною власністю.: "Сталось це тому, — пише проф. Якубець, — що Шевченко був найбільшим народнім поетом з усіх великих поетів світу. З цього погляду, — підкреслює далі польський професор,— український поет був вищим за Міцкевича й Пушкіна. Він вийшов з народу, черпав з його народніх традицій; сягав у його минуле й майбутнє, свідомо брав на себе ролю його вчителя і духовного наставника... Поезія Шевченка, — говорить далі Якубець, — була явищем єдиним і неповторним. Немає для неї відповідника у світовій літературі".*

Російський письменник Антон Чехов в листі до нашо* го видатного вченого, поета й мовознавця А. Кримського з захопленням писав свого часу про Шевченка: "Я люблю український нарід, який дав світові такого титана, як Тарас Шевченко".**

Російський письменник Вересаєв так відгукнувся про Шевченка: "Безстрашна революційність, запорізька жадоба волі, залізна впертість, зосереджений гнів і велика любов, славне минуле в боротьбі з

гнобителями, лукавий гумор, незргвняна музика української мови, запах квітучих вишневих садків, пірамідальні тополі над білими хатами — все це в поезії Шевченка. Любити Шевченка, — казав він, — любити Україну. Любити Україну — любити Шевченка".***

Російський критик Аполрн Григор'єв сказав ще глибше й сміливіше. Він писав відразу по смерті Шевченка в 1861-му році в журналі "Время":

"Щодо краси і сили поезій, багато хто ставить Шевченка врівень із Пушкіним. Ми підемо далі: у Шевченка сяє та гола краса поезії народньої, якої у Пушкіна і в Міцкевича лише іскорки блищать".

З великим теплом і пошаною до Шевченка ставились

наші найближчі брати білоруси, яким творчість нашого

* Проф. Мар'ян Якубець — відомий польський науковець, редактор наукового журналу "slaviá orientalis", упорядник солідного видання "literatura ukbainska", до якого написав вступ та коментарі, він також автор кількох праць про Т. Шевченка. Згадані цитати взяті з праці "taras szkwczenko. w setna rocznice smiercі", Варшава, 1961. Ча виданням Світова велич Шевченка, ор. сіт.

•* П. Одарченко, ор. сіт.у стор. 16 *** П. Одарченко, ор. сіт., стор. 20

43 поета була близька, зрозуміла і співзвучна. Творчість на-йвидатніших білоруських поетів Якуба Коласа та Янки Купали навіть зазнала деякого впливу Шевченка. Янка Купала, що був перекладачем творів нашого Кобзаря білоруською мовою, писав: "На нашій білоруській землі Тарасова пісня звучить на повний голос. Наші поети вчаться на її образах, люблять її і шанують. Вони дали нашому народові можливість пізнати її силу і красу в білоруській мові".

Видатний білоруський поет, перекладач і літературо —знавець Максим Богданович опублікував, як зазначає наш науковець, літературознавець проф. П. Одарченко, у 1914 році дві статті про Тараса Шевченка, аналізуючи мистецьку особливість Шевченкового вірша. У статті "Краса і сила", яку надрукував в ж. "Украинская жизнь" ч. 2, Богданович вважає Шевченка "першоклясним поетом, який збагатив невмирущими творами українську і всесвітню літературу". Відзначаючи виняткову музикальність Шевченкового вірша, Богданович робить такий висновок: "В особі Шевченка всесвітня література має поета з віршем мелодійним і напрочуд гарним, — поета, який красу своїх творів будував не на засобах поетичного впливу, що б'ють у вічі, а навпаки, на засобах найтонших — асонансах, алітераці-ях> внутрішніх римах".-.

А на думку одного з найбільших білоруських поетів минулого, Якуба Коласа, одного з перших перекладачів поезій Шевченка, "ніхто з українських і російських поетів не дав такої тонкої, всебічної аналізи й оцінки поетичного дару великого українського Кобзаря, як Максим Богданович".*

У 1845-му році Шевченко написав свою геніяльну поему "Кавказ". З історії відомо, як російські солдати спалювали врожаї, спалювали дотла саклі, нещадно нищили населення кавказців, разом з жінками й дітьми. Росія кинула проти кавказьких горців тристатисячну армію. Але повстанський рух героїчних оборонців Кавказу очолив талановитий Шаміль. Протягом 25-ти років Шаміль громив московських аґресорів. Одно гірське укріплення московські війська три місяці безперестанку штурмували і, доки його взяли, втратили 2919 солдат, 150 офіцерів та багато зброї. Але Шаміля не впіймали: він з горсткою оборонців фортеці втік на інше місце. У 1842 році Шаміль розбив експедиційні війська генерала Галафєєва, опісля розгромив 10-тисячну армію генерала Граббе, де згинуло 66 офіцерів і 1719 солдат, у 1843-му році царські війська втратили 12 раніше захоплених укріплень, 92 офіцери і 2528

* IL Одарченко, ор. сіт., стор. 21-22

солдатів та багато зброї й харчу. Цар посилає нові 40 тисяч вояків, призначає командувачем нову людину — генерала Во-ронцова — який знову приводить 27 батальйонів піхоти та ба гато кінноти й гармат. Але й ця експедиція зазнала поразкь втративши кілька тисяч солдатів і 186 офіцерів. Шаміль бив росіян несподіваними нападами, вискакуючи із гірських засідок. До того ж було немало випадків, коли солдати-неросіяню зокрема українці, білоруси, поляки — переходили на бік горців і давали їм ґрунтовну допомогу.

Ця боротьба загарбницької Росії тривала аж до 1859-го року, поки, зрештою, Московія захопила останнє укріплення.

І от у час цієї страшної загарбницької навали на Кавказ з'являється на світ Шевченкова поема "Кавказ". З боку Шевченка це був сміливий героїчний братерський вчинок стосовно кавказців. Не даром у Грузії Шевченко користується нечу-ваною любов'ю й пошаною. Найбільший грузинський поет А. Церетелі, що познайомився з Шевченком у 1860 році в Петербурзі, до самої смерти, як дорогоцінний скарб, зберігав у своїй бібліотеці "Кобзар" Шевченка.

Церетелі у сторіччя з дня народження Шевченка, тобто 1914-го року, в Грузії виголосив зворушливу промову на пошану Шевченка. Він розповів про свої три зустрічі з Шевченком, де згадував, що від Шевченка він навчився любови до своєї батьківщини. Церетелі зазначав: "Таких великих людей породжує тільки велика нація, але вони, окрім своєї нації, належать і ічшим".*

Завдяки Шевченкові, серед грузинів Україна має великих друзів; багато творів українських письменників перекладено грузинською мовою і, навпаки, грузинських творів — українською мовою.

Вплив творчости Шевченка на багатьох чужинців був такий, що^вони відразу почали навіть вивчати українську мову. Серед них і згадуваний шведський професор Єнсен, і японець Комаце Суосуке, який писав, що вивчив українську мову, щоб мати змогу читати Шевченка в оригіналі. Він уже переклав низку поезій нашого поета і має намір перекласти всього "Кобзаря".

Цікаво, що й одна австралійка, з Вікторії, зацікавившись творчістю Шевченка, звернулась до Київського Державного Уіверситету з проханням прислати їй українсько-англійський та англійсько-український словники. У своєму листі вона писала: "Мені дуже подобається ваша чудова мова, яку ви називаєте милозвучною". Ще інший — японець Фукуока Сейдзі — з острова Хоккайдо, захопившись мовою та літературою

Валер'ян Іменадзе, Т.Г. Шевченко і Грузія, 1963, стор. 65

46 батьківщини Шевченка, приїхав до Київського Університету, щоб вчитися в аспірантурі на катедрі української мови.

Такі зворушливі відгуки про мову й літературу цілого нашого народу, який репрезентує Тарас Шевченко, зобов'язують і нас посилити цікавість як до творчости поета та до нашої рідної мови, так і до питання популяризації нашого поета і його ідей серед інших народів.

Відомо, як багато користи зробили і наші вчені та перекладачі в цій ділянці, зокрема проф. Володимир Дорошенко, проф., Смаль-Стоцький, проф. Зайцев, проф. Юрій Бойко, Віра Річ та низка інших.

Ми з неприхованою радістю й гордістю промовляємо ім'я свого пророка і поета-революціонера Тараса Шевченка. Підставою до цього є те, що його твори перекладені на багато мов світу, що тираж його видань тільки в Україні давно перейшов 12 мільйонів прим., що на рідних землях його твори видавані вже 368 разів, що в Україні йому побудовано вже понад 100 пам'ятників і кілька за кордоном, зокрема в Канаді, в Америці, в Австралії та Бразілії.

Але всі ці успіхи не кажуть, що вже все зроблено. На жаль, московські окупанти, не маючи сили заборонити твори Шевченка, фальшують його творчість, замовчують йо-і о окремі твори й вислови, а його рідну мову, за яку він стільки поневірявся, намагаються вигнати з ужитку по всіх вищих школах та наукових і громадських установах. Все це змушує нас ще більше посилити боротьбу за Шевченка і за нашу рідну мову. Наше завдання показати Шевченка в правдивому світлі, ще більше піднести вивчення рідної мови, посилити працю над вихованням молоді в патріотичному дусі.

Як же жалюгідно виглядають ті наші люди, які й досі не мають у власній хаті невмирущого "Кобзаря", як мізерно виглядають ті люди, що не вчать своїх дітей рідної мови, не послуговуються нею у власній хаті або не посилають своїх дітей до рідної школи. У наших обставинах — це святий обов'язок кожної людини.

Станьмо ж одностайно в боротьбі за чисті і святі ідеї Шевченка.

47

ЖІНКИ В ЖИТТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У тисячах літературних творів, фільмів, спогадів постать жінки чи дівчини зображена як об'єкт кохання, захоплення, романтичних історій, боротьби, а часом і трагічних ситуацій, що призводили людей до нещастя, до загибелі. Велику ролю відіграли жінки в житті видатних

мужів, зокрема у житті творців літератури. Жінка може стати щасливим поворотом у житті творця мистецьких вартостей, вдихнути в нього нові ідеї, запалити до праці його душу, стати окрасою і життя і творчости, а часом і навпаки.

Цікаво проаналізувати ролю жінок у житті нашого найбільшого генія Тараса Шевченка. Його життя і творчість добре опрацьовані и висвітлені в численних працях, але ділянка його інтимного життя, тема жінок на його життьовому і творчому шляху рідко згадувані. Тому треба сподіватись, що иагаїьох зацікавить тема про зв'язки Тараса Шевченка з жінками, його захоплення, ставлення до жінок та його спроби одружитися.

Ті перші чисті пориви дитячих чи напівдитячих інтимних ьочувань, які видатні шевченкознавці називають першим коханням, у Шевченка бачимо до дівчинки Оксани, з якою були пов'язані його спогади про дитячі й молодечі роки на тлі безрадісного кріпацького життя. А що вони були дуже сильні, це бачимо з того, як ім'я його Оксаночки відбивалося з найніжнішим співчуттям в його творах. Це ж Оксана Коваленко зворушила його дитяче серце, коли він, пасучи панські вівці, з розпуки заплакав, а вона прийшла, втерла йому сльози и поцілувала. Постать тієї Оксаночки перевтілювалась у йою творах і в черницю Мар'яну, і в Катерину. Та приязнь до Оксани не погасла в його серці і через 15 років, коли він повернувся до рідної Кирилівки. Найперше він запитав про долю його приятельки і був тяжко пригнічений, коли почув, що через москалів пропало її життя.

Почуття до Оксани, як уссіблення нещасної скривдженої дівчини, не покинули нашого співця й на засланні і в подальші роки. їх ми бачико і в "Гайдамаках", і в вірші "Мені тринадцятий минало", і в "Катерині", і навіть у житті в постатях Катрусі Шунової чи Лукері, які може нагадували йому Оксану.

У 1829-му році, приїхавши з Тарасом до Варшави, помі-шик Енґельгардт, віддає свого 16-річного козачка Тараса до відомого там

маляра Франца Лямпі, щоб мати свого власного маляра. Його одягли, як панича, бо туди ходили більше вчигися панські діти. Отже у Варшаві відчув Тарас себе людиною. Тут він і закохався в гарненьку прачку польку Дуню Гусаківську, яка прала йому білизну, прасувала краватки та манишки. Але за цю любов чи прихильність Дуні Тарас теж мав платити данину: він мусів, на її вимогу, розмовляти з нею тільки польською мовою. Тарас швидко опанував її. Зрозуміло, що це кохання не могло не блиснути ясним промінням у його чутливому серці. Ця приязнь, як він признавався пізніше своєму приятелеві маляреві Сошенкові, облагородила його душу, піднісши його самого у власних очах. "Я вперше тоді подумав, — казав Тарас, — чому і нам, кріпакам, не бути такими ж людьми, як інші вільні люди".

Та це захоплення Дунею тривало недовго: 20-го листопада 1830 року у Варшаві вибухнуло повстання проти російського окупанта, і пан швидко виїхав до Петербургу, а через якийсь час і вся челядь разом з Тарасом помандрувала туди ж. Тарас іще мав нагоду побачити з горища бій польських повстанців проти московського війська.

З різних спогадів бачимо, що Шевченко до заслання не збирався одружуватись, хоч любив жіноче товариство і жартома казав, що любить таких жінок, щоб під ними земля на три сажні горіла. Проте, після викупу з кріпацтва у 1838-му році Шевченко, мешкаючи в маляра Сошенка, захопився молодою й дуже милою німкенею Машею, яка жила в того ж Сошенка і з якою Сошенко збирався одружитися. Сошенко був значно старший, і Тарасові легко пощастило переманити дівчину на свій бік. Сошенко за це розгнівався на Тараса і, щоб перешкодити зв'язкам Тараса з Машею, видворив його ^ свого мешкання. Проте, почувши, що, за порадою лікаря, Сошенко має їхати лікуватися в Україну, Шевченко, почуваючи перед ним провину, відвідав Сошенка, допоміг йому, і вони лишились друзями.

Поет Чужбинський згадує інше захоплення Шевченка однією красивою дівчиною. Змальовуючи Лавру в Києві, Шевченко познайомився з родиною богомольців, що приїхали до Києва. Вечорами

він почав зникати й не казав, де просиджував до півночі. Якось на мальовничій стежці, що вела з Царського саду на Поділ, Чужбинський побачив Тараса в незнайомому товаристзі, що складалося з двох старших жінок кількох дітей і гарненької дівчини. Дівчина в той час відхилила вуаль, і він побачив її розчервоніле чудове личко, обрамлене русявим волоссям. Сміючись чистим, майже дитячим сміхом, вона слухала іараса Шевченка, який розповідав їй, мабуть, щось цікаве. На третій день Тарас уже був сумний і розповів Чужбинському, що та родина з дівчиною вже виїхала, до того ж дівчина була вже за когось засватана. І Шевченко про неї скоро заоув. А як Чужбинський іноді нагадував про його минуле захоплення, то той відповідав: "Ах, дурниця; 1.1 оки з нею оалакаю, то оущм то щось і ворушиться в ^■ущ, а 'іам і Ьаидуже".

лкось ^ахопіавел іарас Григорович у Києві однією відомою красунею, яка дубила голови всім, хто потрапляв у її оачарилане коло. Захоплення оуло сильне. Шевченко не на уп.арт замислився, малював її юлівку і кілька разів писав про це вірші. "її завжди радів — пише чужоинський, — коли йому хтось подобався, олагородна його натура робилася ще художнішою, і він працював тоді з великим завзяттям", іірсіе в цій красуні Шевченко швидко розчарувався. Запросила вона його якось вранці прочитати їй одну поему й сказала, що в неї шкого не буде, що вона бажала б зазнати насолоди від його читання, Тарас Шевченко йшов до неї з якимсь тремтінням, але яка ж чекала на нього несподіванка: він застав красуню, що сиділа на канапі в товаристві трьох залицяльників: студента, гусара і товстелезного генерала й майстерно маневрувала, дурячи всіх трьох, то тішачи їх по черзі, то кидаючи в розпач. Побачивши це товариство, поет зніяковів і, як чарівна господиня не атакувала його люб'язністю, — він пішов з твердим наміром ніколи більше не повертатися до красуні. Проте, Шевченко ще довго згадував її і навіть написав такі рядки з приводу неї:

Не журюся, а не спиться Часом до півночі, Усе світять ті блискучі Твої чорні очі.

"Мов говорять тихесенько:

Хоч, небоже, раю?

Він у мене тут — у серці",

А серця немає

Й не було його ніколи,

Тільки шматок м'яса.

Нащо ж хороше і пишно Так ти розцвілася?.. Не журюся, а не спиться Часом і до світа Усе думка побиває,

Княжна Варвара Рєпніна

Як би так прожити, Щоб ніколи такі очі Серця не вразили.

Перебування в Яготині на Полтавщині — важливий період в житті Шевченка. У 1843-му році поет уперше завітав до Яготина, де й познайомився з Варварою Рєпніною, дочкою відомого діяча й прихильника та оборонця України, князя Миколи Рєпніна. Шевченкові було тоді 29 років, а їй 35. Шевченко відразу захопив її своєю творчістю і своєю особою. Яке враження він справив на княжну своїми поезіями, читаемо в її листі до свого вчителя Шарля Ейнара в Швайцарію: "Одного вечора, — пише княжна Варвара в своєму листі, — запропонував прочитати нам свою другу поему "Сліпа"... І ось він починає читати. О, якби я могла передати вам все, що я пережила під час цього читання! Які почуття, які думки, яка краса, яка чарівність і який біль! Моє обличчя все було мокре від сліз, і це було щастям, бо я змушена була б кричати, якби моє хвилювання не знайшло цього виходу"... За це читання княжна обіцяла подарувати поетові золоте перо. "Лягаючи спати, — пише далі Рєпніна, — я так гаряче молилась, я так пристрасно любила ввесь світ, я

була така добра, боюсь, чи не добріша, ніж я є насправді... Шевченко зайняв місце в моєму серці, я часто думала про нього, я бажала йому добра і хотіла зробити йому добро... Я потай, не усвідомлюючи того, почувала ревнощі тому, що він віддавав перевагу Глафірі"... А Глафіра Псьолівна — це була панночка, що саме гостювала в них разом з своїми сестрами.

З цього бачимо вже, що княжна Рєпніна була закохана в нашого поета. Одного разу, коли княжна хвалила його поезії й дорікала за звичайні жарти, поет підбіг, схопив її руку й поцілував. "Зайве казати, — пише вона, — що мені це було приємно".

Якось, коли в хаті, крім княжни та Шевченка, були Глафіра та її сестра Таня, Шевченко багато жартував і говорив, як вона казала, дурниць, на що вона зауважила йому, що було б краще, коли б він не порушував своєї самотности... Після цього настала мовчанка, і Шевченко сказав: "Тихий ангел пролетів".

— Ви умієте розмовляти з ангелами? — запитала княжна.

То розкажіть, що вони Вам говорять. — Шевченко схопив-еи з місця, — пише далі княжна в листі до Ейнара, — побіг по каламар, схопив аркуш паперу, що лежав на столі, і став писати, потім простягнув мені цей папір, кажучи, що це присвята до одного твору, який він вручить мені пізніше. На цьому аркуші був написаний вірш на 13 рядків і підпис "На пам'ять про 9-те листопада". Він звучить так:

"Княжній Варварі Миколаївні Рєпніній, Душі з небес благословенній Дано любить, терпіть, страждать, І дар приречений, надхнення, Дано сльозами поливать.

Ви розумієте це слово!.. Для Вас я радо відложив Життя буденного окови. Священнодіяв я існову І сльози в звуки перелив.

Ваш добрий ангел надлетів, Обвіяв крилами і снами, І тихограйними річами З душею чудо сотворив.

"Він передав мені аркуш, — пише княжна, — я прочитала; чиста й солодка радість сповнила моє серце. І якби мені спало на думку виявити свої почуття, я кинулась би йому на шию. Та я сказала собі: треба подумати; щоб виграти час, я вдруге перечитала вірш, потім підхопилась з місця. Він у цей час ходив по кімнаті, я сказала йому: "Дайте мені своє чоло", — і поцілувала його чистим поцілунком, тому що це відбулось в присутності Тані і Глафіри. Наступного дня я розповіла мамі все, крім поцілунка".

Загалом Княжна приховувала від матері своє захоплення й любов до Шевченка. Але одного разу, коли Варвара прочитала свій твір, повість "Дівчинка", в якому висловила щире захоплення Шевченком, мати зробила зауваження, що вона дуже легко ділиться своїми сердечними справами. На це Варвара відповіла, що Шевченко їй не чужий, що вона любить його й вірить йому. На це мати відповіла: "Безсоромність!"

Княжна все тяжче переживала своє кохання до Шевченка, він розумів її, та не міг відповісти тим же. Вихід з того стану був один: лишити Яготин, що Шевченко й зробив 10-го січня 1844 року. Про це Княжна писала до свого вчителя Ей-нара так: "...Настав день і час його від'їзду. Я з сльозами кинулась йому на шию, перехрестила йому лоб, і він вибіг з кімнати..."

Шевченко дуже шанував княжну, присвятив їй одну з кращих своїх поем, "Тризну" і подарував дві свої картини. Але кохання в його серці до неї не спалахнуло. Може тут багато значило й те, що йому було 29 років, а їй 35 і її походження. Проте в листах він називав її янголом, а, повертаючись із заслання, він відвідав її в Москві.

Поминувши дрібні захоплення Шевченка Кошицівною та Усковою, варто згадати його спроби одружитися з Катериною Піуновою.

Повертаючись із заслання, поет побачив її на виставі в 1857-му році в Нижньому Новгороді. Сюди тоді на зустріч з Шевченком приїхав відомий артист Щепкін. Вирішили поставити там жарт "Москаль чарівник" Котляревського. Шевченко, чекаючи дозволу їхати до Петербургу, мав уже нагоду бачити й перед тим молоденьку красуню артистку Піунову в театрі. Одного разу керівник театру запросив Шевченка за лаштунки, щоб показати сцену. Тут Шевченко и познайомився з Піуновою. Як згадує вона сама, "Я зробила перед Тарасом Григоровичем реверанс — він подав мені руку... посміхнувся і сказав: "Вами я завжди милуюсь, коли бачу на сцені". Під гримом — згадує вона, — я почервоніла до вух". До речі, Піунова швидко вивчила українську мову, коли грала Тетяну в "Москалеві чарівникові". Шевченко разом з Щепкіном допомагав їй у вивченні української1 мови. Як видно з Шевченкового щоденника, Піунова зіграла свою ролю так, що глядачі ревіли від захоплення, та й сам Шевченко, за словами Щепкіна, більше всіх оплескував, кричав і тупав ногами.

Тарас Шевченко хотів навіть одружитися з нею, але різниця в роках — їй було лише 15 років, а йому 43 роки — була перешкодою. Тож ці залицяння скоро припинились. Він побачив, що ні вона, ні її батьки не бажають такого жениха. Він розгнівався й викинув її з свого серця. Проф. Зайцев вважає, що в особі Катерини Піунової Шевченко бачив нібито частку своєї колишньої Оксани. Проте Шевченко з Щепкіном намовили її переїхати грати на сцені до Харкова. 22-го лютого 1858 р. Шевченко пише в щоденникові: "Втретє сни-і ься Піунова і весь час у вигляді обідраної сліпої жебрачки"., а за день він довідується, що вона зрадила обіцянку, підписавши контракт з місцевим театром. Після цього поет навіть не вітався з нею при зустрічах.

Повернувшись до Петербургу і з'їздивши потім в Україну, поет після всього пережитого почуває знову самотність, прагне родинного спокою, хоче одружитися:

...Хоча б на чортовій сестрі, ~™~

бо доведеться одуріти на самоті... — нише він. А 10-го травня посилає листа у справі одруження до дружини свого приятеля Марії Максимович, де пише: "Посилаю Вам свій портрет, тільки будьте ласкаві не показуйте його дівчатам, а то вони злякаються — подумають, що я гайдамацький батько, то ні одна заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть, щоб рушники дбала та щоб на своєму городі гарбузів не саджала..., а покищо, де побачите гарбузи, то так з коренем і виривайте".

Листується поет і з названим братом Варфоломеем, просить його підшукати йому дівчину для одруження. Але й ці спроби не дали позитивних наслідків. Тим часом Шевченко залицявся до наймички Лукері, що працювала в панства Карташевських, українців, що мали у Петербурзі салон. Там збирались видатні письменники, поети, мистці. Лукеря була красива, струнка, і йому сподобалась. Вона теж походила з України. Він їй справив український одяг, намалював з неї портрет. Але незабаром він побачив, що вона була цинічна, непорядна й розпутна, і він лишив її сам. Але через багато років, лишившись вдовою, Лукеря з пошани до Шевченка переїхала в Україну, до Канева, і часто згадувала про своє знайомство з поетом, а люди, побачивши її, коли вона ходила на могилу Шевченка, казали: "Шевченчиха пішла, Шев-ченчиха пішла".

Як Шевченко тужив за українською людиною, за рідною стихією, бачимо з розповіді маляра Честахівського, який на прохання поета, знайшов йому 17-річну дівчину Одарочку, щоб вона позувала йому в українському одязі для портрета. Українська родина, що жила в Петербурзі, спершу не хотіла пустити доньки для позування, тому сам Честахівський мусив писати листи в Україну й питати її братів, бо мати, Гор-пина, сама не зважувалась дати дозволу. Нарешті, дозвіл одержали, Одарочка прийшла до Шевченка разом з матір'ю, одягнена в білу чохлату сорочку з червоною стрічкою, в пла-хотці, в запасці, стрічках у кісниках, а голівка квітами заквітчана, як маківка на городі... зацвіла в кобзаревій майстерні. Як же зрадів Тарас Шевченко, побачивши таку рідну квітку — Одарочку! Побачивши наступного дня Честахівського, він з якоюсь побожністю й захопленням казав, дякуючи:

"Учора у мене був Великдень у перший раз після того, як вигнала лиха долл з України... Учора я так зрадів, звеселів, обновився серцем, як радіють віруючі, що до Христа дочитались на Великдень! — наче важке тягло з грудей зсунулось. Десять років просидівши в Оренбурзі, наче в густім тумані, як кайданник в мурах, не бачивши сонця, ні живої людини, а вчора несподівано — чорнява Одарочка, як маків цвіт на сонечку, загорілась на моїх очах, пилом припалих, і, як те сонечко ясне, освітила мої очі, прогнала туман з душі засну-

.ного серця... Хвалити Бога, що не вмер на чужині, оце довелось побачити, подивитись на маків цвіт з козацького городу. Що за люба дівчинка ота Одарочка, який голосочок, яка мова, дзвенить краще срібла, а душа яка славна, чиста... Як пташка з Божого раю, нащебетала мені в оцих мурах сумних. Наче ненька Україна дихнула мені в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашнистим квітом вишневих садків і трави зеленої, як побачив чистісіньку свою людину, почув рідну мову".*

Як бачимо, що ця дівоча краса, чудова, не зіпсута рідна мова, національний український одяг глибоко сколихнули Кобзареве серце, і він від захоплення вигукнув: "Ох, Боже мій, коли б скорше літо, помандрував би на Вкраїну"...

Отак бачимо, яке животворне значення для людини-поета мали окремі жінки чи дівчата, як це відбивалося на його житті і творчості. Ці інтимні сторінки життя нашого пророка показують ще глибше його надзвичайно чутливу душу, його смаки й уподобання, а разом і любов до України, до всього рідного, даючи синтетичний образ великого творця літературних скарбів, які для нас стали символом і дороговказом.

" М. Чалий. Життя і творчість Т.Г. Шевченка. Київ. 1892.

Степан Руданський

ЖУРБА І ГУМОР В ТВОРЧОСТІ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО (1834 — 1873)

Скоро вже будемо відзначати 150 років з дня народження та 110 років з дня смерти відомого поета, співця журби й недолі, а поруч і творця багатьох гумористичних творів Степана Руданського. Читаючи співомовки та сатирично-гумористичні поезії нашого поета-клясика, що в перший період після Шевченка був найбільшим творцем поетичного слова, читачі думають, що то був "хронічний весельчак", дотепник, гуморист, повний оптимізму й безтурботности. А насправді його життя склалося дуже нещасливо: суперечки з батьком, хвороба, вічні злидні, національний гніт і безправ'я — все це було супутником протягом всього його безрадісного життя. Та не зважаючи на всі ті обставини і на те, що він прожив лише 39 років, його творчість становить солідний вклад у нашу кляси'їну літературну спадщину, не втративши свого значення й сьогодні.

Народився Степан Васильович Руданський 6-го січня(за новим стилем) 1834-го року в с. Хомутинцях на Вінниччині в родині священика. Йому було 8 років, коли батьки віддали Степана, як найздібнішого, до науки, до Шаргородської духовної школи-бурси, а в 1849 році він уже вступає до Кам'я-нець-Подільської духовної семінарії. Всупереч русофільсь

ким поглядам його батька, що вороже ставився до української мови, Степан набирається української свідомости, багато читає корисних видань і починає писати свої поезії українською мовою. Це дуже гнівило батька, і на цьому ґрунті між

ними Еиникає незгода. Батько вимагав, щоб син писав і листи, і твори російською мовою. Це бачимо з листа Степана Руданського до свого брата, де він скаржився на батька* "Заказують (тобто забороняють — Д. Н.) мені рідну мову. Заказу-є батько. Але в мене був прадід і прапрадід: вони мені не заказували. Не слухає батько своєї мови, — зате мене й по емер-ті може послухає штирнадцять мільйонів моїх їдномовців... Батько, може, не любить моєї мови, що нею говорять у

нас мужики, — а нібито в Московщині не говорять мужики по-московській? Да і чим ми луччі від мужика? Всі ми рівні у Бога і у натури"*...

Справді, батько, пишучи листа до Степана, підкреслював:

* С. Руданський. Твори. "Наукова Думка", Київ, 1972 Том I, стор. 16

*Если захочеш писать письмо, то пиши или почтительно, не по-малороссійскому, або лучше ничего не пиши". Отак без-компромісово й вороже ставився батько до рідної мови, хсч, як бачкмо з листа, що він і сам до пуття не знав російської мови.

Тож і не дивно, що по закінченні духовної семінарії Рудан-ський вступив у Петербурзі не до Духовної Академії, як йому наказував батько, і до якої вступали —найперше сини священиків, а до Петербурзької Медико-Хірургічної Академії, що була тоді прогресивним культурним навчальним закладом. Але щоб туди вступити, він мусив вийти з духовного стану, інакше його могли прийняти лише як вільного слухача. Руданський подав прохання до Святішого Синоду 26 березня 1856 року і тільки через півроку дістав позитивне вирішення. Це й призвело до його остаточного розриву з батьком, який відмовився допомагати синові матеріяльно, лише раз

прислав 15 карбованців. А яке злиденне життя спіткало молодого поета-студента, що жив на околиці Петербургу в тяжких умовах, можна бачити з листів до брата Григорія. В одному з них Руданський писав: "Коханий Гришо, милий мій брате! Лист твій від 28-го марта і п'ять карбованців я відібрав на страсній неділі, — не повіриш, як ти мене потішив перед святами: за ті гроші я хоч трошки підновився навесні, принаймні, підновив старий жупан та шаровари, вставивши нові червоні пасмужки, та ще й на свята зостався карбованець в кишені"...

Це був якраз 1859 рік, коли Степан складав річні іспити в Медико-Хірургічній Академії в Петербурзі і коли найбільше розвинулась у нього хвороба туберкульози. Тому й характеристичним твором для того періоду є його вірш "Студент",, де він писав:

... А у хаті на постелі У сурдуті і плащу Сидить студент медицини Другий місяць без борщу.

І живіт — як гріб запався, Облізає голова... І остання догорає Його свічка лойова...

У 1861-му році Руданський закінчив академію і, діставши звання лікаря, вирушає до Криму, куди, через його стан здоров'я, спрямувало його правління Академії. По дорозі він відвідав рідне село, де жили вдова-мати та сестра. Пізніше уже

60 бачимо його в Криму. Його матеріальний стан тепер покращав, хоч платня лікаря була ще досить мала. Живучи в Ялті, що належить до кращих місцевостей Криму, Руданський був на посаді міського лікаря, маючи додаткову працю в маєтку князя Воронцова. Як він жив, бачимо дещо з його листа з 30-го березня 1863 року до брата Григорія, де він писав: <— Тепер я дуже якось мило став дивитися на людей, бо мені якось зробилося лучче. Кінчилось (не знаю тільки, чи надов-ю) моє тридцятилітнє голодування. Добився я таки економії Воронцова і, крім свого жалування (200), маю іще в рік 300 карбованців, і того 500, і я вже зможу кожний день свій обід мати. І тільки то, що обід, а вечері ще за сії гроші мати не можу — отакая та проклята Ялта. Ні, не проклята, — пише він далі, — хороша вона, псяюха, та дорого жити"...

Руданський був веселої вдачі, людиною співчутливою, що бачимо й з того, що бідних людей лікував безкоштовно, а іноді ще й сам допомагав їм матеріально. До людей ставився добре, за що його всі любили. Також видно, що він мав добру опінію як людина, бо в 1869-му році його

обирають почесним мировим суддею Сімферопольсько-Ялтинської мирової окру. ги.

Тим часом у 1872-му році спалахнула в Криму епідемія холери, яка поширилась навіть на окремі губернії України, зокрема на Херсонщину, Басарабію, Київщину та Поділля. Лікуючи хворих на холеру, Руданський сам захворів 25-го липня 18/2-го року і, прохворівши 9 місяців, помер 21-го квітня 1873-го року. Його рідний брат згадує, що останні хвилини свого життя поет мужньо дивився смерті в вічі, "наспівуючи хрипким басом свою улюблену українську пісню "Україно, моя мила".

У 1892-му році, коштом прихильників поета, на його могилі в Ялті було споруджено пам'ятник, на якому викарбувано уривок з його вірша "Чорний кольор:

На могилі не заплаче Ніхто в чужині.

Хіба хмаронька заплаче Дощем по мені.

Початки творчости Степана Руданського^^ як уже згадано, припадають на кам'янець-подільський період, тобто на 1851-1854-ті роки. Тоді в Україні тривала ще далі літературна традиція романтики. В Україні перед тим друкував уже свої романтичні баляди Тарас Шевченко, Ізмаїл Срезневський, І улак-Артемовський, Боровиковський. В Росії — Жуковський та Пушкін. Писав у цьому ж літературному напрямі

61 і польський поет Адам Міцкевич. Тож не дивно, що Рудань-кий, потрапивши під вплив інших, почав писати в романтичному стилі. У Кам'янець-Подільському він написав у 1851-му році шість баляд. Перша з них "Два трупи" має типово романтичний зміст. Він такий: син лишився без батьків. Батько на війні потрапив до турецького полону, а мати померла. І син, пустившись берега, стає розбійником. Сидячи одного разу в лісі над дорогою й очікуючи, щоб когонеоудь ограбувати, він

забиває під час грабунку людину. Потім, роздивившись, що то він заоив рідного батька, який повертався з полону, сам кінчає самогубством.

Жанр баляди, що походить з часів Середньовіччя, перейшов багато країн, зазнавши чималих змін. Для цього жанру властиві казково-фантастичні або леґендарно-історичні твори невеликого розміру, сюжет яких часто має трагічні ситуації: вбивства, нещасне кохання, продаж душі чортові, отруєння зрадливого, перетворення людей на дерева чи тварин, вставання мертвих з могил чи трун серед страшної ночі, незвичайні явища природи тощо.

Пізніше Руданський написав ще три баляди. Майже всі вони, як і в ї. Шевченка, мають соціяльний ґрунт трагічного кохання.

Потім Руданський написав 40 ліричних віршів, більшість їх близькі до народніх пісень, деякі мають сильне громадське звучання, підкреслюють соціяльні обставини тих часів, безправність простої людини. До цього циклу належать такі поезії, як "Повій, вітре, на Вкраїну", що стала народньою піснею, також "Калино-малино", "Козаче-голубе", "Полюби мене", "Чорний кольор", "Гей бики", "Нехай гнеться лоза", "Наука". Останні часто перегукуються з поезіями Тараса Шевченка, з яким, як припускають літературознавці, Руданський міг зустрічатись в Петербурзі в Медико-Хірургічній Академії, куди Тарас Шевченко іноді приходив до студентів, повернувшися з заслання.

У 1859-му році Руданський пробував видати збірник своїх поезій "Нива", але Київський цензурний комітет не дав дозволу на друк. Пізніше, у —86-му році, поет таки дістав дозволу на друк. Пізніше, у 1861-му році, поет таки дістав доз-шей. Отже Степан Руданський належав до тих небагатьох авторів, які за життя не побачили своєї надрукованої книж-

журналах він за життя надрукував лише

іних

ре 7 років після смерти, заходом матері Лесі Українки, Олени Пчілки, вийшла його перша збірка "Співомовок". Найбі-

льше поет написав своїх творів у петербурзький період, дарма що вчився та ще й хорів на сухоти.

Захоплювався Степан Руданський і збиранням народніх пісень, зокрема подільських. Ще на початках своєї творчос-іи він упорядкував два томи "Народніх малоросійських пісень" (134 пісні), зібраних на Поділлі, та великий етнографічний збірник — "Подільське весілля". Пізніше упорядкував збірник пісень з нотами, що звався "Копа пісень", але жодний з них за життя автора не побачив світу. Лише після його смерти, аж у 1928-му році, було знайдено цю збірку в приватній книгозбірні й надруковано, а також видано "Казки та оповідання з Поділля", де було близько 500 текстів, серед яких Руданський записав понад 80 мелодій пісень.

Тим то і його ліричні поезії, і співомовки своєю формою та мотивами близькі до народніх пісень. Більшість його ліричних пісень має сумний зміст, журбу, як через нещасливе життя автора, хворобу, так і через обставини національного та соціяльного гноблення з боку царської Росії. У поезії "Над колискою" автор пише, яка доля чекає кріпацьку дитину — від самої колиски. У цьому творі є характеристичні рядки для долі кріпака, який зазнає тяжкого життя на панщині, а потім заберуть його в москалі. До того ж треба пам ята-іи, що в ті часи до війська брали на 25 років.

"...Поженуть тебе в чужу сторону І зачнуть муштрувати, І приказ дадуть — мову рідную На чужую зламати...

І наломишся, і забудеш ти Свою мову рідненьку,

Спом'янеш не раз не по-рідному Свою рідную неньку..."

А прийде війна — зложиш голову, Де і хто поховає? Не згадає мир, не спитається, Хіба Бог спам'ятає".

ді рядки актуальні и сьогодні, бо в радянській армії українська мова заборонена, навіть українські газети, що до 1933 року виходили для військових-українців українською мовою, як "Борошиловець" та "Червона армія", почали друкувати російською.

В поезії "Наука" поет зіставляє гострі контрасти двох поглядів на життьовий шлях своєї дитини, яка лишає батьківський дім і йде в світ шукати щастя. Мати радить синові в

житті бути гнучким перед начальством, радить, щоб перед панами згинався, як билиночка, за те пан прийме його за покірність і дасть кращу працю, і тоді син піде вгору, мов по драбинці, а тому він тоді може розпрощатися з батьківським полем, з тяжкою хліборобською працею.

Але погляди батька є прямою антитезою до поглядів матері. Він, якраз навпаки, наказує синові, щоб не гнувся перед трутнями, а хоч спина й зігнеться від тяжкої праці, то зате він пізнає життя і світ і з оточенням порівняється, а одночасно і з батьківським полем привітається. Інакше кажучи, не стане безбатченком, який цурається всього рідного; своєї мови, норовів, звичаїв, аби здобути становище серед панів.

У поезії "Гей, бики" автор закликає боротися проти всякого бур'яну й засмічення рідного поля, боротися проти зла. Тут під злом можна

розуміти кріпаччину, русифікацію, затруєння життя чужими шкідливими впливами, які несла Росія.

Одним з цікавих жанрів творчости поета є "Співомовки", яких понад 150 було надруковано вже після смерти поета. Це віршовані дотепи, жарти, анекдоти, спрямовані проти гнобителів, хабарників, п'яниць, брехунів, різних зайд, ще часто дурили й оокрадали наших людей. Серед них бачимо циган, жидів, москалів тощо. Джерело "Співомовок" — це на-родня творчість, приказки, жарти, розповіді. Чимало легкого висміювання та критики в цих "ишвомовках" спрямовано і проти дяків, ксьондзів, священиків, а іноді навіть і проти єпископів, що несли з іг'оси та Польщі дикі традиції, розпусту, люОов до наживи.

Наскільки ці співомовки були популярні, бачимо з того, що більше ЗО видань цих жартівливо-сатиричних творів та інших творів суданської о було видано лише в Галичині до іУіб року, понад би видань Ьуло їх видано в Україні по революції іУії року. Бони досить відомі нашому читачеві, можна згадати для прикладу лише кілька. У співомовці "Засідатель" говориться, що їхав засідатель і провалився на "тонкім льоду". Всі метушаться, не знають, як витягти його, врятувати. л,ие йде "жидок убогий", який добре знав велику жадобу засідателя до грошей, до хабарів, сказав, щоб тільки наставити над водою, де потонув засідатель, карбованця, і він сам відразу вискочить з води. АЬо відомий віршик "Вовки", де в легкій формі висміюється орехуна й боягуза, який сказав, що за ним "аж 100 вовків гналось".

У гуморесці "Жалібний дяк" Руданський жартує з тонко-

64 голосого дяка:

А що тільки в церкві дяк "Іже" заспіває, Бідна баба у кутку Мало не вмліває.

Аж завважив теє дяк, До неї забрався. ■— Чого плачете ви так? — Стару запитався.

— Як не плакати мені, — Стара баба каже, — Коли мене голос ваш Аж за серце в'яже.

Так колись моя коза На льоду кричала, Як там її звірина Бідну розривала.

До творчих здобутків Степана Руданеького належить і його цикль ліричних дум, що мають загальну назву "Байки світовії", де автор переспівує біблійні теми про Адама, про царя Давида, про премудрого Соломона, а також велику казку "Цар Соловей", що має 4 частини. Та нас більше цікавлять *Співи" з "поетичної хроніки Гетьманщини", які він написав у 1860 році, від середини березня до середини червня, з чого бачимо його національні жалі до Москви, що є прямим віддзеркаленням думок і стремлінь українського народу. Це шість історичних поем: "Мазепа, гетьман український", "Іван Скоропада", "Павло Полуботок", "Вельямщ", "Павло Апостол" та "Мініх". Ця творчість на історичні теми показує патріотичність Руданеького, знання історії України, а найголовніше, що тут він яскраво показав, що все лихо в Україну йшло з Москви, що вона весь час підступно душила український нарід, оббирала податками, арештовувала й висилала на загибель козацьких провідників і як свої підлабузники цьому ганебному ділу допомагали. В цих творах автор показав, як козаки домагалися самостійности від царя, та бажали свого, вибраного гетьмана, але цар "годував" їх обіцянками. А щоб послабити опір і військовий потенціял України, вимагав то 10, то 20 тисяч козаків на війни, на загарбання нових сусідніх земель та на втихомирення захоплених давніше.

Руданський показав, як сам гетьман Полуботок домагався перед царем Петром скасування Малоросійської Колегії та

дозволу на вибір гетьмана. Полуботок посилав гінців до царя, але Вельямінов, що очолював Малоросійську Колегію, з свого боку щоразу писав доноси до царя на провідників козацького руху. Наслідком цього Полуботка було ув'язнено, і він загинув у Петро-Павлівській фортеці-в'язниці в Петербурзі, який автор часто називає Петрополем.

Твір починається запитом:

Полуботку, Полуботку, Наказний гетьмане!

А хто ж тобі гетьманською Булаву дістане? Полуботку, Полуботку, Голубе, соколю! А як же ти підіймешся За козацьку волю?

і відповідає: Не питайте, хто Павлові

Булаву добуде, Є у нього Україна, Є у нього люди.

Козацька старшина посилає до царя Петра скарги й після-нців, щоб дав більше волі, щоб забрав свого "Вельяміна". Але цар Петро відповідає, що все дозволить, тільки вмовляє:

...Послухайте, діти, І п'ятнадцять мені тисяч

Козаків пошліте!

З Милорадичем пошліте

В Ладогу п'ять тисяч,

А з Маркевичем до Хреста

Пішліть десять тисяч...

У Полуботка з Вельяміновим тим часом раз-у-раз точать-

ворожнеча. Вельямінов зловживає

вищем и пише

жжя

луботок посилає до Петра послів:

І прибули у Петропіль Та й говорять: Царю! Візьми собі Вельяміна,

нашу

Судді і Нас добра не учать, Багатого обдирають,

А бідного мучать. Козаків за хлопів мають І гризуть гетьмана, А чи ж так то, ясний царю, Було за Богдана? —

Чого ж тепер на Вкраїні Воєводи стали, Чого права козацькії Й вольності пропали?

А слідом за козацькими послами прибув до" Петербургу і сам гетьман Павло Пблуботок, але цар протягом трьох місяців не хотів його прийняти. Це докраю розгнівило гетьмана, і він нахваляється:

Почекай же, —: Павло каже,— їдна мені доля, Але стане й тобі хроном Козацькая воля.

І, нарешті, він приходить з своєю старшиною й заявляє:

Знаю й бачу тепер, царю, Що ти без причини Підійнявся на погибель Мої України.

І всі царськії укази Хочеш попалити, І всі вольності козацькі Хочеш потопити.

І козаків, як худобу,

На роботу гониш,

А над ними "Вічну пам'ять"

По болотах дзвониш...

І, зрештою, Полуботок говорить, що він зважився на все, сиговий загинути, але далі не може бачити, як пропадає бідна Україна. Петро зозла стиснув зуби й крикнув, щоб з Полуботка здерли живцем шкуру, а потім замінив на досмертке уп'язнення.

З історії відомо, що Павло Полуботок, колишній Чернігів— ■■ і і.кий полковник, під час боїв шведів і Мазепи проти Петра Першого під Полтавою зрадив Мазепу і перейшов з своїм полком та з Семеном Палієм на бік Москви. Твір закінчується тим, що цар Петро прийшов з лікарем відвідати хворого По-

луботка в Петро-Павлівській фортеці, але гетьман відмовився брати ліки, сказавши, що скоро вони обидва стануть на

суд перед БогодУ. У цьому творі автор висловив багато жалів і показав, як

Москва кривдила, грабувала й обдурювала українських козаків та їх провідників, що потрапили в московську неволю У своєму творі автор

згадує багато історичних постатів, виявляє знання історії України, зрештою, показавши, яка доля спіткала Павла Полуботка.

Чимало історичних кривд, заподіяних Москвою, висловив Степан Руданський в інших згаданих історичних творах, які 70 років лежали під забороною. Правда, з миєте" цького боку вони не стоять дуже високо, але написані переважно леї кою коломийковою формою, дуже варті сні своїм змістом, ідейним спрямуванням. До того ж коли врахувати, що вони були написані 115 років тому, то їхнє значення набирає ще більшої ваги. Руданський не лише перебував у колі Шевченкових впливів, але й вчитувався в народні історичні пісні, в козацькі літописи, "Історію Русів".

Як Ьолів Руданський долею України і який мав гнів, можна бачити також із вірша "До України":

Гукни ж, гукни, Україно,

Нещасная вдова!

Може діти на твій голос Обізвуться знову!

Може знову розв'яжуться Заковані руки, Може знову бряжчатимуть Козацькі шаблюки!

Тоді вже нас не забудуть І московські внуки, Бо кров за кров катам нашим, І муки за муки!

Степан Руданський дуже добре розумів катівську ролю Москви щодо України. В поемі "Іван Скоропада", яка, як і поема "Іван Мазепа", лежить й досі під забороною на Україні.

автор пише:

Іще довго над тобою Будуть панувати?

Твоя слава у могилі,

68

А воля в Сибірі.

От що тобі, матусенько,

Москалі зробили...

Степан Руданський один з перших переклав сучасною українською мовою "Слово о полку Ігоревім", назвавши його Ігор-князь Сіверський". Він також уславився перекладом з ірецької мови відомого епічного твору "Іліяда" Гомера та з латинської "Енеїду" Вергілія, що свідчить про його глибокі знання мов, і техніки перекладу. Руданський відомий також як перекладач з слов'янських та інших мов, як з польської, німецької, чеської, російської. А потрапивши до Кри" му, віч відразу вивчив татарську мову, щоб познайомитися з татарською народньою творчістю й познайомити з нею українського читача.

Як бачимо, доробок Степана Руданеького досить великий. Але тільки в 1895-1903 рр. було вперше видано його по^ну збірку творів у семи томах. Досі ж, по революції, видавали тільки однотомники його творів. Лише в 1972-му році "Наукова Думка" в Києві видала тритомник, куди увійшло дещо з того, що після першого повного видання було замовчуване.

З усього бачимо, що Степан Руданський був надзвичайно працьовитим, талановитим і патріотичним автором, що за коротке життя створив такий великий доробок.

Він мав дружні зв'язки з низкою діячів нашої культури, лк з композитором Ніщинським, істориком Миколою Костомаровим, публіцистом і політичним діячем Мих. Драгомано-шім та іншими. Гострий розум, глибока ерудиція та дотепність справили велике враження на історика Костомарова, який назвав його "направдивовижу талановитою людиною". Іван Франко також писав про Руданеького, що він має "великий поетичний талант, обік Шевченка найвизначніший в українськім письменстві 19-го віку". Дуже високу оцінку також дав Франко перекладові "Іліяди", що його зробив Руданський.

Тож, підсумовуючи, можна сказати, що, завдяки своїй майстерності, творчість Руданеького була одною з найпопуляр-шших в Україні й далеко поза нею. Глибока ліричність його пісень, дотепний гумор, тонка іронія над людськими недоліками спричинились і до безлічі його перевидань, і до того, що його твори були перекладені багатьма мовами, зокрема німецькою, польською, білоруською, молдавською, естонською, чуваською, угорською, румунською, болгарською, грецькою, французькою, англійською та російською.

Сучасні літературознавці і в Україні підкреслюють, що зо-

крема гумористичні поезії Руданського. відіграли величезну літературну, а ще більше суспільну ролю. Іван Франко, Ле_ ся Українка, В. Самійленко, М. Чернявський, П. Капельгоро-дський, Микола Вороний (останні три знищені в 30-их роках,) та інші часто користувалися засобами сатирично-гумористичної творчости Руданського, а іноді просто наслідували засоби "незрівняного анекдотиста" — Степана Руданського.

ЯСНА ЗІРКА УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ (Марія Заньковецька в спогадах сучасників)

Мало видатних українських акторів, діячів театру, можуть похвалитися таким надзвичайним успіхом, який мала славна Марія Заньковецька. Хто ж бо ще міг так зворушувати душі глядачів, тримати їх у такому напруженні, заполонювати й чарувати своєю грою, як вона, Марія Костянтинівна Заньковецька, ясна зірка клясичного українського театру, одна з тих великих, які в 1881-1882 році заснували в Україні перший професійний театр. Недарма ж її сучасники, видатні корифеї українського театру, знавці театральної справи, казали, що її праця на українській сцені — це безперервний тріюмфальний похід. її майстерне виконання своїх ролей чарувало не лише глядачів, а й самих акторів, які грали разом з нею.

Марія Заньковецька (справжнє прізвище Адасовська) народилась у 1860-му році в селі Заньки, біля Ніжина, на Чернігівщині, в родині поміщика. Виховувалась у консерваторії в Гельсінкі. Маючи 17 років, одружилась з російським офіцером Хлистовим, але будучи з ним в Бендерах, познайомилась з українцем, офіцером і артистом Миколою Садовсь-ким. Захопившись рідною сценою, лишила свого чоловіка й одружилось з Миколою Садовським, одним з найбільших майстрів українського театрального мистецтва. Від 1882-го року, коли організувався український театр, вона була одна з співтворців його й основноположників. Працювала то в театрі М. Кропивницького, то в Опанаса Саксаганського, то в Миколи Садовського, то в Михайла Старицького та інших. У 1905-6 роках разом з Садовським брала участь в театрі "Руської Бесіди" в Галичині. Протягом 40 років з величезним успіхом грала в безлічі українських п'єс. Померла наприкінці 1934-го року в Ніжині, на 79-му році життя, а поховали її в Києві.

Про Марію Заньковецьку, після її 40-річної праці на українській сцені, лишилося безліч чудових спогадів, як про незрівняну артистку. Та і в самій біографії багато цікавих і зворушливих місць. Не можна не згадати випадку, що трапився з нею, коли її віддали до пансіону в селі Копилівці. Малій Марусі тоді пішов 8-ий рік. Вона виростала серед сільських дітей, знала багато казок, пісень, уміла гарно вишивати. Одягалась вона як прості сільські діти. їй тоді домашній кравець пошив чудове українське

вбрання. Ідучи до пансіону, Маруся одягла свій український костюм і сап'янці. Але в пансіоні поміщиці Гувернантка, що навчала французької мови, почала сміятися з неї, з її української мови. Навіть змусила одягти іншу одежу, а на груди начепила аркуш паперу з літерою "Р", що означало "ледащиця". Ображена дитина не витримала такої суворої кари і зневаги і на третій день вранці, поки ще всі спали, швидко вдягла своє "мужицьке" вбрання, чобітки-сап'янці й побігла додому. Треба було пробігти з три верстви. Але на узліссі стояли цигани. Побачивши її, циганчата накинулись на дівчинку, зірвали з неї всю одежу, зняли чобітки, відібрали вузлик, що мала в руках, — і пустили в одній сорочечці... У такому вигляді вона, плачучи, прийшла додому. Так закінчилась її перша наука. Ніякі вмовляння, ніякі вибачення та обіцянки поводитися з дитиною делікатніше — ніщо не допомогло. Сказала "не піду" — і не пішла.

Після цього Марусю віддали до Чернігова, теж до пансіону, де були інші обставини. Цей випадок Марія Заньковець-ка розповіла, уже будучи видатною артисткою, приятелеві й театральному критикові В. Чаговцеві, який згадує у своїх спогадах.

Щодо своєї сценічної праці, Марія Заньковецька вважала, що глядача можна загіпнотизувати. І справді, своїм виконанням вона так впливала на публіку, ніби тримала її під гіпнозом. Артист і режисер Іван Мар'яненко згадує, що Марія Костянтинівна... "маючи виключну акторську інтуїцію й хорошу пам'ять, була надзвичайно спостережливою. Знала добре тодішнє село.." Звідси виключно кольоритна мова, а найголовніше — це стихійне акторське начало. Вроджена благородність, почуття міри. Ціла гама найскладніших і найтонших внутрішніх психологічних та емоційних ритмічних візерунків втілювали дуже яскраву художньо-правди— (ву, виразну і разом з тим економну форму."

"На сцені, — згадує далі Мар'яненко, — під час дії Марія Костянтинівна своєю надхненною грою, силою свого могутнього таланту захоплювала не тільки глядача, а й своїх партнерів, підносячи їх

одночасно на вищий щабель. В патетичних сценах її очі то затуманювались, то горіли, як зорі, то кресали іскри. Голос її то був м'який, дитячо-довірливий, то повний безнадійности, горя, то буряний, клекочучий (здавалось, могутній баритон дзвенить), то раптом сріблястий сміх розкотиться. Хто раз почує цей голос, той все життя пам'ятатиме його." Крім цього, — каже Мар'яненко, — вона "мала прекрасну зовнішність і, особливо, надзвичайно виразні чарівні очі, красивий, великого діяпазону голос, яким уміла відтінити особливості української народньої пісні. Весільні пісні у її виконанні — це неперевершерне, це шедевр.

Майже всі ролі Заньковецької — це "трагічні пісні трагічного кохання". Виконуючи їх, вона так проникалась ними сама, що в найнапруженіших місцях плакала справжніми сльозами, викликаючи сльози в глядача.,.

її учень, режисер театру Б. Романицький, згадує такий випадок у першому році його праці з Заньковецькою в п'єсі М. Старицького "Не судилося". Це було в 1915-му році. Він тоді був ще молодим актором. Вона грала Катрю, а він Дмитра.. За ходом п'єси в останній дії Дмитро вбігає до хати і застає непритомну Катрю, яка лежить долі. Він її підводить, і лише згодом Катря починає говорити. "І от іде остання дія, — згадує режисер, — я стою за лаштунками, готуюсь до виходу. Заньковецька грає на сцені сама. Нарешті, Катря падає непритомна. Треба виходити Дмитрові. Я вибігаю, підбігаю до Катрі-Заньковецької, нахиляюсь, щоб у-зяти й підняти її, беру за руку, а рука якась дубова, глянув на обличчя, на всю постать непритомної Катрі і... буквально злякався. Я вже забув, що передо мною Заньковецька, я бачив, що Катря по-справжньому непритомна, тобто знепритомніла не Катря, а сама актриса... Що ж робити? Як далі провадити сцену? Адже Катря мусить зараз говорити... чи, може, якось дати знати помічникові режисера, щоб дав завісу?.. Все це блискавкою майнуло в голові, а я стояв розгублений і не знав що робити.

— Чого ж ти стоїш, дурний, бери! — почувся досить таки "зловісний" шепіт "непритомної" Катрі. Ну, далі все зрозуміло. Наша сцена пішла, як слід.

Заньковецька ніколи не втрачала самоконтролю і, перш за все, відчувала ролю в цілому. "Як я отут почую, — показувала вона на груди, — то тоді я її зіграю, а як ні, то й братись не буду".

Вона була глибоким і переконаним реалістом, ненавиділа фальш у мистецтві. Реалізм Заньковецької поширював рамки побутових п'єс і надаваз їм гострого ідейного звучання. Мабуть, через те не любила вона віршованих ролей.

Заньковецька любила процес шукання образу, старанно вишукувала засоби вияву, виявляючи багатющий асортимент тих засобів. Найтяжчі місця ролі артистка на пробах провадила неповним голосом, мов би внутрішньо прислухалась до своєї ролі, ніби поступово шляхом проб наповнювала себе ролею і лише останні проби грала з повним емоційним напруженням, немов до самозабуття.

Той же режисер Романицький пригадує одну з таких проб. "Це було, — згадує він, — готування п'єси "Понад Дніпром". Заньковецька грала нову для неї ролю матері.

Марія Заньковецька

Післязавтра вистава. І от підходить кінець другої дії, де йДе прощання матері з своєю оселею, садибою, із своїм сином Мироном. (їх злидні женуть на переселення). Мирона грав Саксаганський. Він же ставив п'єсу. На сцені майже вся трупа, бо перед цим відбулась масова сцена. І от перші слова матері-Заньковецької — буквально вдарили по нервах всіх присутніх: ^

"Хаточко ж моя" — не проговорила, а, проспівуючи (в пляні народнього голосіння), просто проридала ці слова За-ньковецька. Ми всі окам'яніли, — пише режисер, — а Зань-ковецька дійсно таки ридала, п'ючи свої сльози й заливаючи ними своє обличчя. Кінчає монолог, дає репліку Сакса-ганському, а той стоїть мовчки, очі повні сліз, павза, щось' хотів сказати, знову павза, потім Саксаганський махнув рукою і мовчки вийшов у сад. Репетиція перервалась".

Заньковецька вірила, що глядача можна загіпнотизувати, а справді, це був колосальний самогіпноз самої Заньковецької.

Така чудова гра Заньковецької, а також таких корифеїв українського театру, як Саксаганськький, Садовський, Кро-пивницький, Затиркевич-Ка'рпинська швидко піднесли наш театр на високий рівень, завойовуючи симпатії українського глядача.

Слава про український театр скоро полинула далеко за межі України, і 1886-7 року, через чотири роки від .початку своїх виступів, Заньковецька разом з театром з надзвичайним успіхом виступає в Петербурзі й Москві, де вона відразу причаровує глядача.

"Щось невимовне, дивне, неописане трапилося, — пише Микола Садовський у своїх спогадах, про її участь, зокрема в "Наймичці". Це був такий тріюмф українського слова, якого воно більше ніколи не зазнавало. Заньковецька, цей велетень і талант, розгорнула перед публікою дивні риси простоти й мистецтва. Публіка, яка звикла до штучного й через це блискучого виконання імператорський артистів, потонула в тій божественній, художній простоті артистки... Уперше в житті своїм сальон побачив таку артистичну гру, від чого мусив переконатися, що в .мужичому, змученому працею тілі, під драною його свитиною, б'ється часто серце, гаряче серце. Це переконання дала їм художньо-чарівна гра Марії Заньковецької. Зате ж і вітала її публіка! — пише Садовський. — Вся заля, набита, мов вулик бджолами, блискучим панством сальонів, стогнала й гучно вітала артистку".

А в газеті "Новоє время" з'явилась досить велика стаття її редактора О. Суворіна під наголовком "Заньковецкая в "Наймичке". Тож навіть цей ідеолог "чорної сотні", реакціонер, публіцист і критик, що досі цькував усе українське, хоч і бачив немало постав чужоземних театрів, не міг стримати захопленого вигуку: "Такої артистки нема у нас і за всю нашу пам'ять не було... І всі ці відтінки почуттів, які звучать то ніжністю, то горем, то благанням, то відчаєм, то дитячою наївністю, передаються п. Заньковецькою, її чудовим голосом з такою досконалістю, що не знаєш, чи є які недоліки в її грі. Я просто кажу: іншої такої актриси я ніколи не бачив". Більше того, цей же Суворін, що не визнавав ніякої України й ніякої української мови, став навко-люшки перед Заньковецькою і при всіх благав її, щоб переходила на працю до російського театру: "Бросайте, — казав він, — вашу узкую малороссійскую речку и выплывайте в наше широкое, безбрежное русское море". Та Заньковецька не лишила рідної сцени; вона лишилась вірною своєму народові і своєму мистецтву.

Справді, дивлячись на чудову гру наймички-Заньковець-кої, публіка глибоко переживала разом з нею, хвилювалась і плакала тоді, коли плакала наймичка.

Про незвичайний успіх українського театру довідалися й вищі кола Петербургу. Незабаром на виставу прибув великий князь Костянтин Костянтинович, а згодом наших артистів запросили грати до великої княгині Олександри Оси-півни, яка після вистави та зустрічі з Кропивницьким та Заньковецькою сказала ламаною російською мовою: "Мне ґаваріл, што я нічего не будет понімай, но я всьо понімай. Ето очень карашо, так весело і тепло, бладарю".

Після цього українську трупу запросили до царського палацу. На вистави хотів подивитись сам цар Олександер 3-ій. Оскільки він хотів побачити на кону трагічне й смішне, то було поставлено дві п'єси: "Назар Стодоля" Т)араса Шевченка та "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка" М Ста-рицького. Водевіль "Як ковбаса та чарка", як видно, більше сподобався, бо на зустрічі після вистави, як згадує Са-довський,

цар сказав: ..."Я очень много слыхал о вашей игре, господа, гм... а сегодня я убедился, что ето действительно превосходно; в особенности.....последнее.....Благодарю!"

"Ми всі похилили голови", — каже Садовський.

— Где играли? — звернувся він до Заньковецької. Але у неї, видимо, від ляку душа сховалась у п'яти, і вона мовчала. Бачачи, що треба комусь дати відповідь на царське питання, я осмілився й промовив за неї: "На юге, ваше императорское величество".

"Величество" глянув на мене і привітно хитнув головою.

Українці таким чином і тут здобули велику славу. Той величезний успіх можна було бачити й з того, що відома

Іван Карпенко — Карий

французька оперета, яка саме прибула з Парижу до Петербургу на ґастролі, в ті дні була порожньою".

Відомо також, що Марія Заньковецька справила велике враження й на таких велетнів російської культури, як Лев Толстой, композиторр Петро Чайковський, Антон Чехов. До речі Чехов, мати якого була українка, відвідував кожну виставу, де грала Марія Костянтинівна, познайомився з нею, листувався і навіть збирався написати спеціяльну для неї п'єсу.

Лев Толстой теж бував на виставах української трупи. Як довідуємося з книжки А. Сахалтуєва "Л. М. Толстой і українська література", незабутнє враження справила на нього Заньковецька своєю грою в ролі Олени в п'єсі Кро-пивницького "Глитай або павук", яку бачив Толстой в Москві восени 1887 року. Він був так захоплений, як згадує артистка М. Лазурська, що післав за куліси свого сина з проханням від

батька "дат л йому на згадку ту хустку", що її Марія Костянтинівна-Олена — зриває з голови в сцені божевілля. Після смерти Льва Толстого та хустка зберігалась в Московському музеї Толстого.

Толстой взагалі прихильно ставився до українського народу, до нашої мови, читав українські книжки. В його книгозбірні було багато українських видань, навіть з підписами наших відомих письменників.

З листа дружини Толстого також довідуємось, як вони були на українській виставі і як студенти були захоплені: "Студенти дійшли до того, — пише вона в листі, — що перестрибнули всі рампи і кинулися всі натовпом на сцену, де підкидали й цілували актора Садовського і його дружину, на прізвище Заньковецька, буквально закидали квітами, вінками і, врешті, капелюхами. Поліція прийшла й насилу розігнала". До речі, серед тих студентів-ентузіястів був і син Толстого, і, певно, чимало українців.

Та не зважаючи на всі ті успіхи в Москві й Петербурзі, а також похвали царської родини, цензурні перешкоди для наших театрів не зменшувались. Багатьох русифікаторів, що обіймали важливі посади чиновників і навіть міністрів, той успіх бісив, і вони робили все, щоб задушити українську культуру, мову, мистецтво. Одним з таких україноже-рів був тоді київський генерал-губернатор Дрентельн, що заборонив ставити українські п'єси в Київській губернії. Ця заборона тривала від 1883-го року протягом 10 років. А скільки дрентельнів та зелених (такий був в Одесі) зустрічав український театр на своєму шляху майже в кожному місті.

Ніхто не забуде й того, як лютувала чорна сотня, на чолі, фактично, з царем, зокрема в 1908-му році. Як згадує той же В. Чаговець, вони розбивали вікна вітрин в книгарнях Києва, рвали на шматки українські книжки та портрети Шевченка і там же на майданах спалювали їх. Це робив так званий "Союз русского народа", за яким стояла влада.

І в цей же лютий 1908 рік відбулося в Києві відзначення 25-річного ювілею сценічної праці Марії Заньковецької. Це свято, в противагу розгулові русифікаторів і погромам, перетворилося на поважне к/ льтурно-національне свято. Вечір відбувся на сцені театру 15-го січня. На свято прибуло багато делеґатів з різних кінців України, з Галичини, з Росії і навіть з області Війська Донського, а також надійшли численні листи від шанувальників таланту Заньковецької.

Михайло Коцюбинський прислав тоді листа, де говорилося: "Кожний, хто тільки знає українську сцену, хто знає її діячів, той ніколи не забуде вашого імени, не забуде його й історія України... Незабутній Кобзар українського горя поставив "слово" на сторожі, а ви понесли те слово, щоб палити серця, щоб будити в них чесність до світла й рідної мови... Бажаємо вам довгого віку, сили, енергії, — так, як Україні бажаємо найбільше таких людей, як ви". Надзвичайно могутнім вибухом радости й оплесків це привітання підхопила маса людей, що заповнила весь театр. Іван Франко, якого Заньковецька відвідувала, будучи х Галичині, був саме хворий. Він через гостей звідти передав своє привітання, пишучи: "......Зерно прозябло..... і нива ожила і вкрилася рясною зеленню, зацвіла буйно і в слушнім часі видасть багаті плоди. Ось ваша велика заслуга перед Україною і перед світом".,.

"Та ось, — згадує далі Чаговець, — оголосили, що прибули "гості з Полтавщини"... вийшло двоє: струнка дівчина в полтавському вбранні... і плахта, і запаска, і білосніжна сорочка, вишита голубим і рожевим шовком, і золотисті коси, і сині очі — все говорило про батьківщину першої "Полтавки". Із нею поруч уже літній чоловік із сивуватим чубом і пухнастою сивою бородою. Земський лікар і громадський діяч. Він розгорнув полотнище, яке було в його руках. Дівчина підтримала це полотнище з другого кінця — і перед тисячами очей розкрилася чудова картина.

Широке яскравосинє шовкове полотнище. Справа і зліва намальовані дві скелі. Між ними, на тлі синього неба, вогненні промені зорі на своєму сході, а на передньому пляні — майже в людський зріст — стоїть, як

жива, Марія Заньковецька в ролі "Наталки". І незмінні відерця стоять на землі. Немов живий двійник ювіляра!".

Захопленню глядачів і всіх, хто стояв на сцені, не було краю.

За тим прозвучали ще багато привітань і спогадів про те, як дівчата з Опішні, з Диканьки та Милорадсвого рвалися до Полтави, щоб побачити "Полтавське чудо" — Марію За-ньковецьку на виставі. Навіть монашки з Стародубищансько-го манастиря в чорних сутанах, вирушили ніби на богомілля, а там перевдяглися в пишні селянські одяги й ішли побачити Заньковецьку.

Марія Заньковецька слухала всі привітання, спогади і сміялася з сльозами на очах, наче перед нею оживали чудові картини її власної юности.

Того вечора вона одержала разом з привітаннями багато подарунків. Пізно увечорі, як згадує Чаговець, закінчилося це свято в Київському театрі. Але очі таємної поліції не спали. Тієї ночі, коли погасли вогні і все спало, до квартири Садов-ського, де були складені всі ювілейні дари, увірвалися непро-шені гості. Не злодії, ні. Увірвалися перевдягнені жандарми і викрали все, що становило для них інтерес... А знамениту картину "По той бік гора", що подарували полтавці, було вкрадено з артистичної кімнати Заньковецької ще до закінчення ювілейного спектаклю. Так вона й зникла без сліду. Не даром жандармерія чи поліція наказала видати 50 безпла тних квитків для своїх таємних аґентів.

Отак уряд та його жандарми ставилися до творців високого українського мистецтва. Всіх тих перешкод не перелічити.

Та вертаючись до теми, треба сказати, що багато користи в боротьбі з різними заборонами робила сама Марія Заньковецька. Маючи величезну популярність, безліч прихильників, вона використовувала все

для рідної справи. Якось, пригадує Садовський, будучи в Петербурзі, повернувся він від цензора схвильований тим, що цензор не дав дозволу на нову п'єсу "Чарівниця", яку щойно прислав Карпенко-Карий. Пізніше ця п'єса звалась "Безталанна". Марія Заньковецька відразу зацікавилась цією справою, почала розпитувати. Тим часом до неї прийшли два пани: військовий і цивільний. Познайомившись із Заньковецькою, вони почали просити її взяти участь в добродійній виставі.

— Добре, я з великою охотою візьму участь у вашій виставі, — каже вона до них, — але й собі буду просити вас, панове" помогти мені в одній маленькій справі. Ви тутешні, маєте великі знайомства і, певно, вам це легко буде зробити. — Гості слухали її уважно, і один поперед одного згоджувались допомогти.

— От, — розповідає вона їм, — один автор присв'ятив мені п'єсу. П єса дуже гарна, мені подобалась, але не знаю, через що, цензура не дозволяє її. Коли ви дістанете дозвіл, я погоджуюсь навіть її поставити на вашу користь.

Один з панів попросив примірник п'єси, розпитав про її ^іст, а потім, поговоривши поміж собою по-французькому

(сподіваючись, що "хахли" не розуміють), пани пообіцяли за

годину-дві повернути п'єсу з дозволом.

Отже, якщо ця п'єса буде дозволена, ми можемо розраховувати на вашу любезну участь в нашому спектаклі?

Звичайно, — запевнила його Марія Заньковецька. Запевнившись у цьому, гості пішли, а за годину один з них прийшов, повідомляючи про дозвіл цензури на "Безталанну" "Спектакль ми грали даром, — згадує Садовський, — добродійна інституція взяла на свою користь 2000

карбованців збору, а я — дозволену п'єсу". Це ще раз показує, яких жертв коштували ті дозволи і за

яких умов повинен був існувати український театр, що в про-

іивагу російським театрам, не мав ніякої дотації від держави, зате на кожному кроці мав перешкоди. Спеціяльним урядовим наказом заборонялося тоді ставити п'єси з життя інтелігенції, історичні, а також переклади з російської мови.

Тільки дякуючи великій жертовності, посвяті самих творців театру та підтримці українського народу, театр все ж розвивався, набирав сили. Відомо, що сам письменник і драматург Михайло Старицький, автор понад ЗО п'єс, витратив майже весь свій маєток, щоб тільки існував якось український театр. Великі суми грошей давав і відомий діяч Євген Чика-ленко, що мав близько двох тисяч десятин землі. Він не тільки фінансував українські видання — журнали та газети, а також допомагав утримувати НТШ у Львові та книгозбірню.

Тож, ставлячи українське мистецтво в безвихідний стан, Москва намагалась знищити українську культуру, а кращих майстрів української сцени переманити на російську, пропонуючи їм незрівняно кращі умови праці. Про це Марія Заньковецька писала у своїй автобіографії: ..."на всі намагання залишити мене на імператорській сцені, на примусові запросин^ п. О. Суворіна до свого театру, Корша — до свого і ще багатьох інших, не дивлячись на ті корисні запропонування і над-

Щ 1

звичайні винагороди, яких до того майже шхто не одержував, не зважаючи на становище високостоящого тоді російського театру, не дивлячись на все це — я залишалась на своїй ми-

лій,

положенням

відносинами до неї з боку уряду — українській сцені".

Крім безлічі найкращих відгуків про нашу славну артистку як мистця, актора, маємо чимало матеріялів, що говорять про її вдачу, доброту і веселий характер.

М. Богомолець-Лазурська, що часто бувала в Заньковець-кої і приятелювала з нею, згадує такий випадок: вони вдвох їхали восени 1904-го року до Одеси поїздом. Заньковецька

пожартувати

молодша

жінка

сказала вона мені. — От

і почалась розвага. Виразне обличчя Заньковецької, жвава ьесела розмова, зараз же привернули увагу пасажцрів, і ледве вона прикинулась, що спить, як один із сусідів почав мене розпитувати про "маму". Я глянула на Марію Костянтинівну, ■ — вона підморгнула мені лукавим оком з-під вій. На мене найшло надхнення, і я почала вигадувати, що в голову влізе.

— Яка ви щаслива, що маєте таку ще молодо й гарну матір. Би з нею, як подруги. І когось вона мені нагадує, так нагадує, тільки не пригадаю. .

— — Може де на з'їзді лікарів бачили? — кажу д.

— Ні, я на з'їздах лікарів не буваю... десь в іншому місці. — Ми ж добре знали, що це інше місце — напевно театр, але

нехай поміркує цікавий пасажир.

Вранці він уже почав радитися з Марією Костянтинівною про хвороби своєї жінки, а та з такою вмілістю давала йому поради, що я кусала собі губи, щоб не розсміятись.

Марію Костянтинівну всі ближчі знайЬмі знали, як дуже чулу людину, яка завжди рада допомогти будь-кому в його горі. Режисер Романицький згадує такий приклад: "У 1915 році до Заньковецької прийшов один біженець з Галичини. Гаряче просить допомогти, бо він тяжко бідує... Заньковецька майгке останні гроші(досить велику суму) віддала цій людині. Він подякував і пішов. М. Устенко (був такий молодий актор) ще почав казати: "Мамочко (так майже вся молодь називала Заньковецьку), навіщо ви? Може він бреше". ч

— А мовчи, що ти тямиш, — відповіла Заньковецька і рвучко вийшла з хати. Цей епізод і багато інших яскраво змальовують нашу артистку, як людину.

_ т

Видатна артистка Київського театру Марія Мартинюк, яка в 1960 році померла в Австралії (справжнє прізвище Малиш-Федорець), теж з великим пієтетом згадувала Марію Заньковецьку, яка її вперше ввела до театру, готуючи "Суєту" Кар-пенка-Карого з аматорами в Ніжині. Тоді ж на їхню виставу приїздив і Микола Карпович Садовський, який після вистави забрав кращих виконавців з собою до |Сиєва, в тому числі й 17-річну Марію Малиш-Федорець.

Та ж приятелька Заньковецької Богомолець-Лазурська, вона ж і її біограф, пригадує ще один випадок. Одного, осіннього вечора вони з Заньковецькою їхали поїздом до Ніжина... "У вагоні сонне царство, — згадує вона, — звідусіль стирчать роззуті ноги, скуйовджені голови. Незабаром прийшов кондуктор і почав перевіряти квитки. Кондуктор до старої жін-ли:

— Ваш билет?

Якась типова українська бабуся, замість відповіді, низенько вклонилась кондукторові й подала невеличкий клуночок.

— Вам русским языком говорят: предявите. ваш билет! —

32

М. Кропивницъкий в ролі Карася

обурився кондуктор і відштовхнув клуночок,

— Який там, голубчику, білет? Ми з сином уперше в житті їдемо машиною і ваших порядків не знаємо, звиняйте, коли що не так.

— Нечево, нечево прикидиваться дурочкой! Знаєм ми вас зайцев. Контроль придет, отвечай тогда.

— Ось вам свячені яблучка, — знову вклонилась бабуся, подаючи знову клуночок, — сьогодні у Спаса була і посвячено. Візьміть, будь ласка, та довезіть нас до Ніжина.

Свячені яблука зворушили суворе серце кондуктора... і баба з парубком лишилися у вагоні. Марія Заньковецька зацікавилась ними і розпочала розмову, з якої ясно стало, що баба дійсно вперше їхала

залізницею і везла свого сина до лікарні... Парубок був дуже худенький, соромливий і тихий.

— А ви ж маєте де в Ніжині переночувати?

— На станції, голубочко, на станції, — відповіла бабуся.

— На станції ночувати не дозволять. Ну, та ми вам допоможемо.

На станції, дійсно, після відходу поїзда почали виганяти публіку... і наша баба опинилась на вулиці та ще й під зливою. Через бабу вони самі ледве встигли захопити візника і, коли вже вмостилися, побачили на пероні засмучену бабу з сином.

— Сідай, бабо, до нас і ти, парубче, — раптом запросила Марія Костянтинівна. Візник був незадоволений перевантаженням, проте забрав усіх. Стара з сином повечеряли і переночували в Заньковецької, а вранці пішли до лікарні.

Виступаючи 40 років на сцені по різних містах України та Росії, Заньковецька здобула безліч прихильників не тільки серед простого народу, а й серед вищих кіл представників мистецтва, її обожнювали такі видатні постаті, як Лев Толстой, Ілля Репін, артист Собінов, композитор Чайковський, грузинський письменник Шавла Дадіані, не кажучи вже про численних українців, як Нечуй-Левицький, Мих. Коцюбинський, Іван Франко, Леся Українка, Олександер Олесь, Панас Мирний, Максим Рильський. Останні три присвятили нашій славній зірці свої поезії.

Ще в 1893-му році, коли Заньковецька була з театром в Одесі, прийшов до театру славетний композитор Чайковський (українець з походження), який знав Заньковецьку ще з виступів у Петербурзі. В його руках був розкішний вінок. Композитор підніс його Заньковецькій. На стрічках вінка було написано: "М. К. Заньковецькій — безсмертній від

смертного". Ці слова він повторив голосно і поклав його на голову скромній Софії ("Безталанна"), ролю якої виконувала Заньковецька. Вся заля, як згадує Чаговець, повторила написані

слова.

Серед численних шанувальників таланту Заньковецької був і видатний російський співак оперний артист4' Л. В. Собі-нов. Він почав свою кар'єру в українських театрах, захоплювався красою української мови, а про Марію Заньковецьку уже за радянських часів згадував: "її генію, — казав він, — я зобов'язаний тим, що слово і пісня, народжені на бе.регах Дніпра, стали для мене такими дорогими, рідними й близькими, як мое.рідне слово і моя рідна пісня".

Але експансивна й життєрадісна Заньковецька в той же час іноді була й недовірлива до людей. Саме ставлення до окремих осіб у неї базувалося не на фактах, а на якомусь внутрішньому інтуїтивному відчуванні людини. Заньковецька пі-вчуттів не визнавала: коли неприязнь, так уже неприязнь і, навпаки, коли вона симпатизує людині, то цілком. Недовір'я до людей, боязке до них ставлення було у неї продуктом тих закулісних інтриґ, заздрощів, виживань один одного, що часто

бувало в театрах, що й зробило її нервовою і вразливою. Не-дивно, що й без жодної причини часом їй здавалось, що проти неї хтось щось "замишляє".

Один режисер згадує такий випадок: кінчається дію якоїсь п'єси, глядачі в захопленні, публіка викликає Заньковецьку, дають по кілька разів завісу, і раптом у Марії Констянтинів-

ни робиться перелякане обличчя, і вона шепоче:

— Чуєш, свистять ! — А в Україні ж, коли свистять, то це означає, що публіці не сподобалось.

— Та, ні, то вам почулося... — заспокоювали її.

— Та що ти мені кажеш, що я глуха — свистять...

Це вже їй здавалося, що хтось спеціяльно посадив свистунів, щоб її образити і скомпромітувати.

Проте, Заньковецька користувалась великою пошаною як у своєму театрі, так і серед публіки та своїх колеґ-артистів.

"Для нас, акторів старої Генерації, — підкреслював артист Мар'яненко, — Марія Костянтинівна була зразком і недосяжним ідеалом. Ми горді і щасливі з того, що Марія Костянтинівна Заньковецька серед нас жила і творила і своїми театральними зразками зворушувала і наповнювала любов'ю до "кривджених". Далі Мар'яненко згадує ту пошану й те захоплення, яким вона користувалась серед публіки. "Я був свідком, — пише він у своїх спогадах, — коли молодь після вис-і ави (Кам'янець-Подільське та інші міста) випрягала коней, нпрягалась сама в фаєтон і відвозила Марію Костянтинівну до її приміщення або садовила її у крісло і на руках відноси-

. і а її додому".

Між іншим в Москві був один українець-капіталіст, як зга-,*ус Богомолець-Лазурська, який сам нічого не розумів в театральних справах, але захоплений талантом Марії Костянтинівни, пропонував великі гроші на влаштування театру-

студії ім. Марії Заньковецької. Сам же він був готовий, як він казав, "служити швайцаром при тому театрі, щоб відчиняти двері Марії Костянтинівні". На жаль, такої студії з різних причин не довелося відкрити

М. Заньковецька в ролі циганки * * *

Від першого дебюту в Полтаві 1832-го року Марія Заньковецька невтомно працювала на українській сцені аж до останнього виступу на своєму 40-річному ювілеї в Києві 1922-го року. Працюючи в театрах Кропивницького, то Садовського, то в Саксаганського, то в Старицького, вона створила безліч неповторних образів. Скрізь це була, як згадує Романицький, велика геніяльна артистка: і ніжна наймичка, і горда протестуюча Зінька ("Дві сім'ї"), і глибока трагічна Катря ("Не судилося")...

За час своєї 40-річної праці Заньковецька об'їхала з театрами всі міста, а часом і села України, побувала в Москві, Петербурзі, разом з Садовським та Рубчаком виступала на сценах Західньої України, зігравши понад ЗО різних ролей, несучи в нарід найкращі перлини рідного мистецтва. Ні переслідування русифікаторів, ні політичні труси в її приміщенні, ні різні заборони нащадків горезвісного царського міністра Валуєва — ніщо не збило її з рідного їй шляху. Тому то й ми з великою пошаною згадуємо її ім'я і тут, далеко від рідної землі, хоч минуло вже 46 років з дня її смерти і 120 років з дня народження. Безперечно, що вона давно заслуговує на величний пам'ятник не тільки у вигляді наукових праць про неї, а й на пам'ятник в столиці України у формі бронзи.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА В СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Серед творців світової літератури, особливо серед жінок,

тяжко знайти другу таку видатну постать, що мала б подібне нещасливе життя і створила б такі великі кількістю і змістом літературнії скарби, що була б такою послідовною у своїх поглядах і діях, що так вірила б у майбутнє свого народу, як наша Леся Українка, Правда, інші два наші геніяльні письменники, Тарас Шевченко та Іван Франко, теж мали дуже тяжкий життьовий шлях і лишили великі літературні здобутки, але Леся Українка тут становить певний виняток і тому, що вона жінка, і тому, що вона від 10-ти років тяжко хворіла, що забрало половину її короткого життя на лікування. Справді, застудивши ноги, коли була 6-го січня 1881 року в Луцьку1 на Йордані, вона захворіла на туберкульозу кістки, що потім перекинулась на легені, а пізніше й на нирки. Багато років вона була прикута до ліжка, лікуючись по багатьох містах України та в інших країнах. Була вона на операції в Берліні, лікувалась в Італії, в Єгипті, в Болгарії, в Австрії, в Польщі, а також в Криму, на Кавказі, в Одесі, в Гадячому, на Буковині, у Львові та інших місцевостях.

Якась уроджена твердість і мужність були її властивістю з дитячих років. Бавлячись з братами та сестрами у війну з індіянами та в Робш^она Кр.у зо, мала вона завжди гасло "Вбий, але не здамся". Така міцна і невгнута була Леся Українка і в поезії, і під час хвороби. Оксана Стешенко, дочка письменника Михайла Старицького, згадує розповідь лікаря і^апєл^Ксі про Лесину мужність при застриках у кістку:

"У мене при такій операції пацієнти-мужчини ведмедем

ревуть, а тут тендітна жінка сціпила зуби й мовчить", — казав лікар.

Свій перший вірш "Надія" Леся написала, маючи всього 9

років, під впливом арешту і заслання її тітки Олени Косач за революційну діяльність. А, починаючи від 13-ти років, Леся вже майже систематично друкується по газетах та журналах, а найбільше попервах у львівській "Зорі". Вона скоро зрозуміла, що український нарід

перебуває в московській неволі, і тому її творчість спрямовується проти цього гноблення у відкритій чи замаскованій формі.

Цікаво, що Леся зовсім не вчилась у державних школах не тільки через хворобу, а й тому, що там навчання провадилось російською мовою. Найбільше про національне виховання дбала її мати — письменниця Олена Пчілка. Леся була здібна в навчанні, що бачимо хоч би й з того, що, маючи 18 років, вона написала для навчання свого брата підручник з історії Сходу українською мовою, про мідійців, ассирійців,

Леся Українка з братом Михайлом

єгиптян, фінікійців, вавилонців тощо. Цей підручник пізні4-ше вийшов друком.

Такі здібності й талант, що невпинно зростали, бачимо і й літературі. У 15 років вона вже пише досить поважні поезії і навіть поему. У 19 років написала знаний усім вірш "Контра спем сперо", повний віри і незламности перед долею. Тільки зрідка до її творчости проникали сумні ноти. Та коли їй хтось закинув, що вона вдається в песимізм, Леся відповіла віршем:

Хто вам казав, що я слабка,

Що я корюся долі?

Хіба тремтить моя рука,

Чи пісня й думка кволі?

Ви чули раз — я завела

Жалі та голосіння,

То ж була буря весняна,

А не сльота осіння.

Переклади з чужих мов, писання оригінальних поезій, скоро роблять Лесю одною з популярніших авторів серед українських письменників того часу. Не даром, коли Леся, маючи 20 літ, приїхала з матір'ю до Львова, то її вже відвідують Кобринська та інші, як значну поетесу. Тут Леся знайомиться з Іваном Франком та з низкою галицьких письменників та культурних діячів, як Мих. Павлик, Володимир,Гна-тюк, Василь Стефаник. Леся там на всіх зробила сильне враження своїми знаннями, орієнтацією у всесвітній літературі, поглядами на різні питання. Мих. Павлик тоді писав Драгоманову до Болгарії про цю зустріч з Лесею:

..."Леся так просто ошоломила мене своїм образованием та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі сївоїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніяльна жінка... Ми говорили з нею дуже довго, і в кожнім її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти та людського життя".

Тут, у Львові, Лесі порадили видати збірку її поезій та перекладів, про що вона й домовилась. Додому поверталася Леся повна чудових вражень: їй сподобалось розвинене громадське життя у Львові. Пізніше вона навіть збиралась переїхати до Львова, але М. Павлик не порадив їй, говорячи, що тут теж немає великої свободи. Не подобалася Лесі тільки партійна боротьба на тому терені.

Минув рік, і до Києва надійшли одночасно дві книжки — перші примірники збірки її поезій "На крилах пісень" та перекладів з Гайне, яким вона давно захоплювалась. Іван Франко надрукував тоді рецензію,

де писав, що ця збірка "без сумніву становить найважніший здобуток оригінальної

літератури за 1892-гий рік". Тоді Лесі було тільки 21 рік.

У 1894-му році Леся подорожує знову, тільки на цей раз до Болгарії, з метою відвідати свого хворого дядька, відомого політичного і культурного діяча Михайла Драгоманова, який виїхав з України, коли Лесі було 5 років. Вона й на дядька справила велике враження своїм розумом і знаннями.

Тут Леся перечитує багато забороненої літератури, дістає від Драгоманова ніби політичне хрещення.

Поховавши дядька, Леся повернулась до Києва, ще більше загартована у своїх переконаннях щодо боротьби за долю свого народу, за звільнення України від московського окупанта. Побачивши під час обох подорожів інший світ, побувавши після Львова ще й у Відні, Варшаві, де теж лікувалась, Леся ще дужче відчувала біль за те, що її нарід, її країна поневолені. Вона так щоразу переживала й мучилась цим питанням, що навіть в листі до брата писала: "Мені не раз видається, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать ті сліди, і мені соромно перед вільним народом"... А в поезії писала:

Орлині крила маем за плечима, Самі ж кайданами прикуті до землі.

Тож не даром вона з таким гнівом і ненавистю відгукнулась на адресу тих, хто так вітав та писав панегірики на адресу російського царя, який подорожував за кордоном. Це було восени 1896 року, коли Лесі було 25 років. Цар Микола II юді виїхав з царицею у дипломатичну подорож до Австрії, Німеччини, Англії і Франції. Державні представники

Франції гучно вітали гостя. До них приєдналися і дехто з письменників та представників мистецького світу. Писали вірші, творили пісні, виголошували вітання. Багатьох це обурювало в тодішній Росії і в Україні, але ніхто не осмілився скри-тикувати такі вчинки. Тільки 25-річна хвора дівчина, Леся Українка, написала гнівний протест до французької газети "Ля Реформ" під наголовком "Голос однієї російської ув'язненої" з додатковим піднаголовком "Маленька поема в прозі, присв'ячена поетам і артистам, що мали честь привітати імператорське російське подружжя у Версалі".

Вона гостро картала, звертаю глсъ до тих діячів літератури та мистецтва, що вихваляли деспота-царя:

"Ганьба лицемірній лірі, улесливі струни якої наповнили акордами залі Версалю. Ганьба чаклуванню зрадливої німфи, яка з хаосу віків викликала морок. Ганьба вільним поетам, які перед чужинцем дзвенять ланцюгами своїх добровільно накладених кайданів. Неволя ще мерзотніша, коли вона добровільна. Ганьба вам, автори, коли ви блюзнірськими устами вимовляєте ім'я Мольєра, який колись своїм уїдливим

глумом підточував жахливого велетня, що його створив для

Франції король-Сонце"...

"Чи ви знаєте, славетні колеги, що таке убожество, убожество країни, яку ви називаєте такою великою?.. Так, Росія величезна, росіянина можна заслати аж на край світу, не викидаючи поза державні межі. Так, Росія величезна: голод, гемрява, злодійство, лицемірство, безконечна тиранія і всі ці нещастя величезні, колосальні, грандіозні. Царі наші перевищили царів єгипетських своїм стремлінням до масивного... Приходьте ж, великі поети, великі артисти, подивитися на

велич наших бастильських фортець, зійдіть з естрад, здійміть ваші котурни і огляньте нашу прекрасну в'язницю".

Цей уривок із тієї трохи довшої статті говорить сам про велику політичну свідомість нашої письменниці, а в той час і про її сміливість.

Такі ноти зустрічаємо на кожному кроці і в її поезіях:

О, сором мовчки гинути й страждати, Як маєм у руках хоч заржавілий меч, Ні, краще ворогу на одсіч дати, Та так, щоб голова злетіла з плеч.

У 25 років Леся Українка знала вже кілька чужих мов, а пізніше вона володіла вже 12-ма чужими мовами. Студент Нестор Гамбарашвілі, який у 1895-му році винаймав мешкання у Косачів у Києві, розповідає у своїх спогадах, що Леся в ті часи добре знала кілька чужоземних мов, зокрема німецьку, французьку, англійську, читала в оригіналі Шек-

спіра. А одного разу він переконався, що вона знає й італійську, "коли два бродячі малолітні італійці — брати Еміліо

і Чечіліо, 11 і 9 років,... зупинившись перед вікнами кватири Косачів, стали співати по-італійському, акомпануючи собі

на невеликій гітарі, Леся Українка закликала хлоп'ят до себе, почастувала їх, чим могла, і стала розмовляти з ними

по-італійському".

Цей же студент розповідає, що Леся дуже цікавилась також грузинською мовою, і він їй давав лекції, що їй, певно, пригодилось, коли вона лікувалась і довший час жила в Грузії.

З цих же спогадів довідуємося, що Леся Українка добре знала музику, з великим почуттям грала на піяніно, виконуючи твори Бетховена, Ліста, Шопена, Моцарта,' Шумана, Чайковського та інших.

Взаємини між Нестором Гамбарашвілі та Лесею були досить дружні, він захопив її розповідями про героїчних своїх земляків грузин так, що вона навіть сказала: "Коли б я не ила українкою, то я б хотіла бути грузинкою". Леся подарувала йому своє фото і кілька книжок, а він, їдучи на літню

Леся Українка на відкритті пам'ятника І. Котляревському Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, в Полтаві. Зліва на/ право: М. Коцюбинський, В. Стефаник, В. Самійленко. Фото 1903 року.

перерву додому, запитав, що їй привезти з Грузії. Леся відповіла: "Гострий кинджал як емблему для боротьби з ненависним ворогом". Для них було зрозуміло, що для обох спільним ворогом була царська Росія.

Нестор виконав тоді її прохання: він замовив спеціяліс-там по холодній зброї, дагестанцям, кинджал з кращої криці, ручка і піхви були зроблені з срібла з гравіруванням і черню. Даруючи цей кинджал Лесі восени 1896 року, коли він повернувся до Києва, він сказав: "Панночко Лесю, будьте тверді у Вашій благородній роботі, як криця цього кинджала, і гострі в слові, як його лезо".

Але Леся любила часом і пожартувати. Одного разу, коли Гамбарашвілі повернувся увечері до свого мешкання, побачив "художнє безладдя": — всі його книжки, речі, картки були не на своєму місці, а на його столику лежала записка

французькою мовою: "Коли нема кота дома, — миші танцюють".

Про знання чужих мов підтверджує і Михайло Стариць-кий: "Леся здивувала мене своїм знанням англійської мови. Читала й балакала, як по-українському".

Театральний критик і театрознавець Всеволод Чаговець, який жив у Києві і не раз бачив Лесю Українку, теж розповідає, як 7-го жовтня 1899 року Леся Українка робила в Києві доповідь про головні течії в літературі 19-го століття. За об'єкт демократичного напрямку вона взяла італійську поетесу Аду Негрі, а представника аристократичного напрямку Габрієля Д'Анунціо. Як згадує В. Чаговець, Леся, не заглядаючи в написанні сторінки, цитувала вірші "на чистій італійській мові", що теж підтверджує її чудове знання цієї мови. Вона цитувала багатьох авторів, як Бодлера, Кардуччі, Леопарді, Шекспіра, Бернса, Льва Толстого, Верлена, не забуваючи й Шевченка. А найголовніше, що, говорячи про тугу Кассандри по втраченій волі її батьківщини, Леся мала на увазі Україну і її підневільне життя. Ця ідея, як підкреслює Чаговець,світилась з усієї її доповіді. Вона виявила таке багатство всебічної культури, якому позаздрив би кожен професор, дарма що цю доповідь робила 28-мирічна дівчина, змучена невиліковною хворобою, але "яка кидала в авдито-рію ідеї і мислі, гідні голови мудреця й філософа". А про її стан здоров'я говорила хвороблива блідість майже прозорого обличчя. і

"Дещо пізніше, — як згадує той же Чаговець, — Леся виступила із своєю драматичною поемою "Кассандра", у котрій образ віщунки-пророчиці, що оплакувала втрату своєї батьківщини, начебто зливається з образом самого автора... І ми "узнали голос" і розуміли, що в той історичний вечір перед нами на кафедрі стояла Кассандра"...

Леся Українка. Фото 1886 р.

Багатьох, зрозуміло, цікавить також, яку наша поетеса дала вдачу, які мала смаки, кого з письменників найбільше шанувала, як поводилась серед людей, як до неї ставились

глядачі.

Леся навчилась читати й писати, коли мала 5 років, а за рік вона вже написала свого першого листа до свого дядька іУїихайла драгоманова, що виїхав як політичний еміґрант до оолгарії. По десятому рощ Лесю з братом Михайлом привезли на зиму вчитися до Києва. На тій самій вулиці, що звалась тоді Мала Благовіщенська, а тепер вулиця Саксагансь-

ського, жили недалеко від Косачів родина композитора Лисенка, Старицькі. Вони майже щодня бачились, а особливо аіти, а дружина Лисенка вчила Лесю музики. Дочка драматурга й письменника Михайла Старицького, Оксана Стешен-ко, змалечку приятелювала з Лесею. Вона згадує про Лесю, що вона завжди багато розповідала цікавого, особливо про інші країни, куди вона часто їздила на лікування. Поява Лесі завжди притягала увагу всього їхнього товариства.

Коли Лесі було ще 10 років, у Києві працювало об'єднання культурних діячів, що мало назву "Стара громада". Воно доручило кільком членам Громади скласти українського словника, до групи,що складала "Словник української мо-ьи", входили Михайло Стсфицький, Микола Лисенко, Володимир Антонович, Павло Житецький, О. Косач, М. Комаров га інші. Вони щосуботи збиралися у Старицьких і працювали над словником. Пізніше він ліг в основу словника Б, Грін-ченка. Вони цікавились, зрозуміло, й літературними Справами, збагаченням мови. Михайла Старицького прозвали тоді "ковалем" за те, що він творив нові слова. Із слова байдуже він, наприклад, створив іменник "байдужість", чого ще не

було в українській мові. Дехто дивувався з того, кажучи: "Подумати тільки, що Старицький встругнув! Народне слово "байдуже" єсть — що й казати; але слово "байдужість" — це ж просто сміх.'"

Ці розмови про мову, про творення нових слів, про переклади захоплювали й молодь. Там же вони часто влаштовували літературні вечори, де Леся була центром уваги. Вони вибирали собі жюрі і писали на конкурс. Це робилося так: говорилося якесь слово, наприклад, "пізно", або "ніч" і за дві —три години твори мали бути написані. Оксана Стешенко пригадує, що Леся на таких конкурсах за короткий час дістала дві нагороди. Там же вони часом ставили навіть невеликі п'єси. У них Леся була і режисером, і декоратором, і костюмером.

Оксана Стешенко пише також про зовнішність Лесі Українки в ті часи. "Коли Леся сиділа мовчки, — згадує вона, — зовнішність її не приваблювала, але досить було їй чимсь за-

палитися, як вона робилась надзвичайно привабливою. Леся мала— "їк дехто згадує, сірі, чудові променисті очі; вони ви —промінювали з себе таку силу ясного розуму, що все обличчя сяяло внутрішньою красою".*

Оксана Стешенко не раз гостювала у Косачів у Колодяж-ному, куди всі вони приїздили на літо. Там вона довідалася, що Леся чудово вишиває, і до шитва має великий хист. Які чудові сорочки вона вимережувала! Вона часто шила собі й своїм сестрам щось з убрання. А змалечку шила убрання своїм лялькам.

Недалеко від Колодяжного було село Люботів, де був великий ставок. Туди вони часто їздили купатися. Тут Оксана вперше побачила, як гарно Леся плаває. Вони часто плавали наввипередки, і хвора Леся

плавала краще від них здорових. Леся, жартуючи, порівнювала себе з Байроном:

— От Байрон, — казала Леся, — кажуть, з хворою ногою перепливає цілу протоку морську, ну, а я — цей ставок. Хіба ж це не однакової — сміялася вона, коли Оксана вихваляла її за плавання.

Агатангел Кримський, відомий сходознавець, що знав дуже багато мов, згадує, як у 1887-му році він познайомився з Лесею українкою, якій було тоді і о років. Стільки ж тоді було Кримському. Агатангел тоді був студентом колегії Павла і'алагана. Один із студентів, Тучапський, якось розповів, що він має вірші Лесі Косач, що вона дещо вже друкувала. І він показав и переклади з і аине. серед них був вірш — " 4.ого так поблідли ті рожі ясні", який їм дуже сподобався. Кримський переписав кілька віршів і показав іншим студентам. Вони захопились ними, а один студент написав і музику до вірша "Чого так поблідли ті рожі ясні", і скоро всі почали співати цю пісню. Через якийсь час композитор Лисенко давав концерт у Києві в приміщенні російської драми. Там Кримський зустрівся з іучапським і розповів, який успіх мають Лесині вірші серед студентів.

— Дай я поведу тебе до її матері. Напевне, їй буде любо це почути, — сказав він, — і вони відразу пішли за лаштунки, і там Тучапський, що був старший за Кримського, підвів Ага-тангела до гарної літньої дами і каже:

— Ольго Петрівно, Лесині вірші таке враження справили, що в колегії їх всі співають.

* Сестра Лесі Українки, Ізидора Косач-Борисова, каже, що очі в Лесі були ясноблакитні, а перед смертю стали цілком сині. (З її листа до автора цього видання).

Невже так усі справді захоплюються? Тучапський це потвердив.

Ну, коли так вам той вірш сподобався, то ось вам і ав-

торка, познайомтесь.

[ивлюсь, — згадує Кримський, — якась дівчинка: їй було тоді 16 років, але на вигляд можна було дати років 14.

Обоє вони дуже зніяковіли і тільки після нагадування Ольги Петрівни подали один одному руки...

Після цього знайомства Агатангел Кримський був у дружніх взаєминах з Лесею до останніх днів її життя. Вона часто давала йому читати свої твори ще перед друком. І Кримський підкреслює, що він не наважиться назвати іншого письменника, який би з такою відповідальністю ставився до своєї праці, як Леся Українка. Готуючись писати твори "У катакомбах" та "Адвокат Мартіян", Леся звернулась до Кримського по наукові праці про християнське підпілля. І все їй

було мало. Вона просила оригінальних документів. Тоді Кримський послав Лесі величезну дисертацію Орала "Переслідування християн Римською імперією", написану французькою мовою. Але, прочитавши цю книжку, вона замовила ще низку книжок, тоді Кримський послав їй цілу бібліотеку на цю тему. І Кримський зазначає: — "Якби якийне-будь приват-доцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротесенькі одноактові драми".

— Без перебільшення можу сказати, — зазначає академік

кримський, — що Леся Українка була справжнім ученим-до-

СЛіДНИКОМ.

що

рліну на операцію, і о п^ред від'їздом сказала йому;

Думок, задумів, тем у мене дуже оагато. Якщо мене там :олі заріжуть, то перед смертю я собі скажу так: "Прий-прокш — кипів окріп. Пішов Прокіп — кипів окріп...

шов

українська література й без мене перебудеться".

У цих же спогадах є цитата з російського чорносотенного <чКиевлянина", з рецензії на драму Лесі Українки "Блакитна троянда": "Если мы когда-нибудь сомневались в неестественности применения малорусского языка к интеллигентной жизни, то мы должны были в этом убедиться, посмотрев эту

пьесу и почувствовав, насколько к ней не подходит малорусс-

кий язык".

Це так дивилися на творчість Лесі Українки і на нашу мову ненависники всього українського. Та не так ставились по гворї письменниці українці. У 1898-му році українці Кие-

^ва відзначили 100-ліття нової української літератури, беру-

^чи за початок "Енеїду" Івана Котляревського.

Як згадує письменник Євген Кротевич, "у доволі просторій, але задушній залі набилося вкрай людей. Після доповіді Ів. Стешенка про створення "Енеїди" та про українську літературу за сто років відбувся

довгий концерт. На ньому, окрім співів хору Миколи Віталійовича Лисенка й артистичного читання уривків з "Енеїди", виступав спочатку видатний оперний співак Олександер Пилипович Мишуга, а потім Микола Карпович Садовський, який з властивою... теплотою прочитав шевченківське "На вічну пам'ять Котляревському". І як завжди, останнім у концерті вийшов на естраду великий майстер художнього читання Михайло Старицький. ±іа цей раз, крім свого вірша, присвяченого творцеві "Енеїди", Михайло Петрович прочитав принагідний до святкування відомий вірш Лесі Українки — "На столітній ювілей української літератури".

*Ця річ, — говорить Є. Кротович, — справила на присутніх незабутнє враження. Якесь особливе почуття суму, страждання і відвертої надії охопило всіх. А найбільше, коли з надзвичайною проникливістю були прочитані оці останні рядки:

Не вів до палаців їх шлях;

Не оди складали, а думи народу...

Чола не вінчали лавровії віти.

Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,

Страждали співці в самоті;

На них не сіяли жупани-лудани,

Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,

То вже не були золоті!..

І самий зміст цього надхненного вірша, і чудова деклама-ція його Старицьким, і піднесеність переважно молодої авди-торії сприяли тій бурі оплесків, яка вибухнула в залі і довго-довго перекочувалася з краю в край бурунами: "Авторку, авторку!" А вікна дзвеніли від тої бурі оплесків".

Михайло Старицький зійшов з помосту і, взявши за руку Ларису Петрівну, вивів її на поміст. Ще гучніше оплески й вигуки "Слава!" залунали в залі. Це був справжній тріюмф, утворений вдячною авдиторією своїй улюбленій поетесі Лесі Українці, яку недавно перед цим так щиро привітав Іван Франко, назвавши її наймужнішою людиною в усій Україні.

"Лариса Петрівна, як добре зберегла мені пам'ять, — каже Кротевич, — ніби й зовсім спокійно стояла поруч Старицько-го, спокійно теж вклонилася публіці. Тільки зашарілася вся, та великі очі її якось надто зосереджено вдивлялися в авди-торію, немов би вивчали людське піднесення".

(о Старицького підбіг поліцейський "чин" і став йому щось говорити, але буря оплесків не втихала і поліцай, безнадійно махнувши рукою, одскочив набік. Як виявилося потім, у програмі не було вірша Лесі Українки, і за це полетів із служби пристав Либідського участку,,, а Старицькому зробили попередження, що надалі за такі "самовільні" вчинки заборонять українські вечори.

Син Миколи Лисенка Остап у своїх спогадах пише: "Востаннє я бачив Лесю Українку на літературному вечорі в Українському клюбі. Зібралось багато молоді. Лесю, що сидійа поруч з матір'ю, всі одразу пізнали.

Леся серед нас, наша Леся... пішло по залі. Ларисо Петрівно, прочитайте нам щонебудь, — попросив, набравшись хоробрости, юнак в студентській формі.

Досвітні вогні!

Досвітні вогні! — почулось з усіх кінців залі, і ось Леся на невеличкій естраді. Молодь довго аплодує своїй улюбленій поетесі. Леся Українка піднімає руку, немов хоче погасити цей шквал щирого захоплення і пошани. Настає тиша. Напружена тиша. І серед неї наростають слова, вони мов снігова хуртовина, заполонили залю і всіх, хто

був у ній, підхопили й понесли туди, де "досвітні вогні" вже горять"...

"Кожне слово полум'яної поетеси, кожен жест її горів і кликав ставати на борню, і тепер перед нами стояла уже не слаба змучена постать, а всевладний титан:

Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Година для праці настала! Не бійся досвітньої мли, —

Досвітній вогонь запали, Коли ще зоря не заграла.

І знову буря оплесків".

"Леся Українка, — як згадує письменник Євген Кротевич,

— — уміла також іноді осаджувати декого однією-двома фразами. Колись багата волинська поміщиця, графиня Колонно-

Чосновська, запитала:

А чому це ви, Ларисо Петрівно, вживаєте завжди мужицьку мову?

— А чому ви, графине, — усміхнувшись відповіла Леся Українка, — вживаєте мужицький хліб та все інше придбане мужицьким трудом?

В цьому бачимо і її патріотизм та любов до свого народу, і дотепність.

Ще більше бачимо про її погляди з іншого випадку: близький Лесин земляк Мачтет, що народився в Луцьку, але писав російською мовою і був знаним пізніше революційним діячем, будучи якось у Лесі, жартома сказав російською мовою: "Бы, Лариса Петровна, не пишете стихов по-русски, потому что по-русски они выходят у вас хуже". На це Леся також жартома відповіла: "То ви гадаєте, що я не зумію написати гарного вірша російською мовою? Ось я вам зараз доведу, що ви помиляєтесь". Вона пішла в суміжну кімнату (Це було в Колодяжному в Лесиному будиночку. Влітку саме попід вікнами цвіли квіти тютюну (нікотіяна), які дуже сильно пахли вечорами) і написала вірш російською мовою "Когда цветет никотиана", принісши його на суд цілого гурту родичів і знайомих, що саме гостювали в Колодяжному. Всі визнали, що вірш гарний. Тоді Леся подарувала його Мачте-тові, взявши з нього слово, що він ніколи не буде його друкувати, бо вона принципово не пише російською мовою белетристичних творів і поезій. До того ж Леся підкреслила: "У Росії є кому писати, а в Україні мало таких людей".

І справді Леся Українка ніколи художніх творів не писала російською мовою, хоч їй і пропонували добрі гонорари. Уже після смерти Мачтета, (помер, отруївшись рибою в 1900 р.) як зазначає Ізидора Петрівна, хтось пізніше передав цей Лесин вірш Максимові Рильському, який його опублікував, дещо змінивши, але не зазначив про це в примітці.

З іншого випадку, що стався в Єгипті 1909-го року, коли Леся Українка перебувала там на лікуванні, бачимо, що вона бувала суворою і рішучою. Це було в готелі "Контінен-таль", де вона мешкала. В тому готелі жило також чимало людей, що приїхали з Росії та з України. Микола Охріменко, що був тоді ще хлопчиком і якому Леся Українка давала лекції з мови, пригадує сооі такий випадок: два арабські хлопчики помогли Лесі переоиратися з іншого готелю до готелю "Контіненталь". идного з них звали Саід, а другого Му-хамед. Леся дуже дооре ставилась до них. .незважаючи на свою оїдність, вони оули дуже

чесними і теж були дуже прихильні до нашої хворої. їм оуло по і 4 — іі) років.

Одного разу, як згадує Охріменко, він почув на веранді збуджений голос своєї матері. Суворо и з обуренням вона когось відчитувала. Підбігши до веранди, Охріменко побачив, що на східцях стояли два курортники — Мордухович, що лікувався від ожиріння і К-ко, який видавав себе винахідником якогось медичного засобу. У кожного з них було по пляшці. А на землі біля східців билися і голосно лаялись Саїдка і Мухамед, вириваючи щось один від другого. Вони билися за пляшку. Стало відомо, що ці дорослі споювали арабських хлопчиків, а мати Охріменка обурювалась.

Охріменко кинувся рознімати, пляшка впала і розбилась

об камінь. Але ці двоє дорослих подали хлопцям ще по пляшці і жестами показали, щоб Охріменко не втручався, але він вихопив у хлопців пляшки і закинув у кущі. У цей момент на веранду вийшла Лариса Петрівна в супроводі матері Охріменка, Як передати те, що сталося слідом за цим? — запитує Охріменко. Мою добру Ларису Петрівну було не впізнати. Ніколи я не бачив її такою, ні до, ні після цього випадку. Хвора нога примусила її спертися на спинку крісла, але йому здалося, що зараз крісло полетить на голови цих двох брудних людей. Що вона їм говорила, що кричала, він усього не міг пригадати. Запам'яталась йому тільки одна погроза: "Я постараюсь, — говорила вона, — щоб через пресу весь Київ, вся Росія, всі ваші знайомі узнали про вашу бридку поведінку, поведінку культурного дикуна". Ці слова Лариси Петрівни стосувалися Мордуховича, бо рухливіший і меткий інший пан блискавично зник, З палким гнівом накинулась Лариса Петрівна на розгубленого Мордуховича. Вона буквально загнала в куток цього товстуна, і перед його гладкою пикою мелькали стиснуті кулаки виснаженої, хворої жінки. Цей випадок ще раз показує і рішучість нашої поетеси і

почуття обов'язку стати на оборону покривдженого й слабшого.

Загалом же Леся Українка була завжди спокійна і розважлива у своїх діях. Доказом цього буде також один випадок, що стався в тому ж Гелуані, поблизу Каїро, в Єгипті, про що згадує той же Охріменко в своїх спогадах. Астрономи передбачили, що 5-го травня 1910-го року, о 9-тій год. вечора, мало статися зіткнення землі з кометою. Всі хвилювалися. Місцеве населення збиралося гуртами й молилось, каялось в гріхах. З 5-го на 6-те травня люди не лягали спати. Але Леся була спокійна. Вона казала, що коли має бути катастрофа, то ніхто її не відверне, і була спокійна, хоч сиділа біля під'їзду і спостерігала за небом. Але пройшов визначений час, була тиша і нічого не сталось. Казали, що комета розсипалась, не долетівши до землі.

Із сучасних їй літераторів найбільше цінила й шанувала Івана Франка, який був близький до її поглядів. Але високо оцінювала і творчість таких, як Стефаник, Старицький, Коцюбинський, Мартович. Коли появились перші збірки Олеся, була захоплена його лірикою, казала, що тепер вона не писатиме більше ліричних поезій, бо Олесь, мовляв, пише краще за неї. Але писала й далі, а Олеся критикувала за русизми, за неопрацьованість форми.

Дуже поважала Марка Вовчка за її творчість, а про неї са-

му казала, що вона знала такі тайни історичної душі українського народу і такі глибини, яких тепер уже ніхто не знає або не вміє виповісти.

З Кобилянською була в Лесі особиста дружба. Кобилянсь-ка навіть гостювала в Лесі Українки в Гадячому 1889 року, а Леся — в Кобилянської в Чернівцях 1901-го року. Гостював у Колодяжному в Лесі Українки і Іван Франко з родиною.

Дуже захоплювалася Леся діяльністю композитора Миколи Лисенка, про якого вона казала: доки будуть такі люди,

як Микола Віталійович Лисенко, доти українська справа буде розвиватись.

А про галицьких поетів і письменників Леся якось сказала: і як вони й досі не навчились вірних наголосів. Коли була у Львові, чула, як читали її поезії з невірними наголосами.

Підсумовуючи, варто згадати, що деякі літературознавці в своїх працях роблять Лесю Українку трохи не комуністкою. Правда, Леся була близька до соціялістів, ліві течії в гі часи царського гніту були дуже модні, і молодь захоплювалась ними. Справді ж глибокий патріотизм, що прагнув до самостійности України, був основою в її поглядах і діях. Вона читала багато і теоретиків марксизму, і твори самаго Маркса, але на все дивилась критичним оком. Це потверджується в листі Лесі Українки, якого вона писала 30-го серпня 1897 року сестрі Ользі. Там є такі рядки: "...Тим часом не роблю, як і перше, сливе нічого, от тільки половину "Капіталу" (це відомий твір Карла Маркса — Д. Н.) "проштудирувала" (читати його не можна) і, знаєш, чим далі читаю, тим більше розчаровуюсь: я не бачу тієї "строгої системи", про яку говорять фанатики сеї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів, але багато зостається для мене темного, невиясненого, недоговореного і в науковій теорії і в практичних виводах з неї. Ні, видно "нова євангелія" все таки потребує безпосередньої віри, ніж її у мене єсть... Добре бути такою натурою, як моя "товаришка", їй всього 20 літ, але вона вже зложила собі певні категоричні мірки і рамки, і вірить в них без критики. Се навіть мене дражнить. Наприклад, у неї в голові неможливий сумбур щодо "областних вопросов", вона зовсім не в стані розрізнити "шовінізм і національне питання", "автономія і сепаратизм", "політична солідарність і централізм", гірше всього, що вона не розуміє сього раз назавжди і що такий незламний "гвіздок" є, здається, в головах більшости росіян з "центральних губерній".*

* Ольга Косач-Кривенюк. "Леся Українка. Хронологія життя і творчости". Стор. 398-399.

Тим часом здоров'я Лесі Українки все гіршало, хоч вона і в найтяжчі часи не складала своєї гострої зброї — мистецького слова. У 1909-му році лікарі в Берліні відмовились від операції. Побувши, за їх порадами, три зими в Єгипті, поетеса переїжджає на Кавказ. У своїх спогадах письменниця й товаришка Лесі, Людмила Старицька-Черняхівська, наводить один рідкісний лист Лесі Українки, писаний в останній рік життя: "Здоровля в мене тепер таке тонке, що навіть за таку періодичність роботи, як ви знаєте, я ручатись не можу, бо от, наприклад, від Різдва до Великодня сього року я абсолютно нічого не могла писати; та й се фраза: що я пишу "только в приладке умопометельства" (тільки в стані божевілля — Д. Я.), Ьо я тоді тільки можу боротись (чи скорше забувати про боротьбу) з виснаженням, натурою й іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує ідея фікс, якась непереможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, — оттоді вже приходить демон, лютіший над усі недуги, й наказує мені писати, а потім я знову лежу zusАммENGEк:LAРт, як порожня торбина. Отак я писала "Лісову пісню" і все, що писала останнього року".

Подібна історія була з одним із перших її драматичних творів — поемою "Одержима", яку Леся написала за одну шч 1901-го року в Мінську, коли тяжко переживала, доглядаючи умираючого приятеля С. Мержиыського.

Отже, сумні вістки про стан здоров'я Лесі Українки почали приходити від самого початку її переїзду на Кавказ. Спершу вона Сула в Кутаїсі, де працював її чоловік Климент Квітіш. Але, за порадою лікаря, її перевезли до Сурамі. Всі близью вже тоді не сподівалися, що Леся видужає. На початку липня родичі в іілєві дістали телеграму про її тяжгкий стан. Туди відразу виїхали мати і сестра Ізидора. Та,

незважаючи на стан здоров я, Леся далі трималась бадьоро і говорила про свої літературні пляни, а про смерть і не думала, хоч смерть уже чекала на порозі. Вона померла 19-го липня 1Ы6 року. її тіло перевезли до і^иєва. іяжка втрата сколихнула всю Україну і багатьох поза Україною. Вислови співчуття, безліч листів з Галичини, з ьуковини, з Росії, від багатьох редакцій надходили до Києва. Приходили листи і від селян та робітників, від безлічі організацій. На труну, крім букетів, було покладено ЗО вінків. Леся Українка не любила металевих квітів, тому її труну вкрили лише живі квіти.

В останню дорогу Лесю супроводжувало багато людей, серед яких були делегати від різних кінців України, а також і з Кавказу. Поліція заборонила нести труну, і її везли на катафалку. Заборонені були також промови та спів "Вічная па-

м'ять". Спереду їхала поліцейська кіннота, з боків пильнувала поліція. Заборонено також було людям увійти на кладовище, лише родичі та окремі групи людей прорвалися у ворота.

Незабаром у Києві відбулися жалібні збори наукового товариства, де виступив з глибокою промовою академік Михайло Грушевський, який сказав: "Леся Українка почала писати рано. Перші 10-15 літ поставили її в передні ряди сучасної поезії, останнє ж п'ятиріччя її творчости — усе було немов якийсь титанічний хід по велетенських уступах не рушених людською ногою, де кожний крок, кожний твір означав нову студію, відкривав перед очима громадянства нашого все нові перспективи мислі, все нові обрії образів".

Пам'ятники Лесі Українці в Києві (зліва) і Торонто.

"Глибоко національна в своїй основі, — казав він далі, — ніям змістом своїм зв'язана була нерозривно з життям свого народу, з переживанням

нашої людини в теперішню добу. Ця творчість переводила її на ґрунт вічних вселюдських змагань. Наше громадянство не встигало йти за цим захоплюючим, бурним потоком надхнення, цією блискучою панорамою образів, що розверталась перед ним; цей високий рівень ідей, на який вела творчість покійної, був незвичайним для його широких кругів. Смерть перервала цю путь у вселюдські простори".

Знаємо також, як високо цінив творчість Лесі Українки Іван Франко. Це ж він сказав: "Від часу Шевченкового "Поховайте та вставайте" Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як з уст сеї слабої, хворої дівчини".

Свого часу Леся Українка написала в своєму творі "Як я умру, на світі запалає покинутий вогонь моїх пісень". Цей вираз ніби перегукується з Шевченковим "Заповітом". її передбачення здійснились. її твори перекладені на багато мов. Лише в Україні вони видані більше, як 7 мільйонів примірників.

В Америці, заходами УВАН та наймолодшої сестри Лесі Українки, Ізидори Петрівни Косач-Борисової, що живе тепер в Америці, вийшла друком велика праця іншої сестри Лесі Українки — Ольги Косач-Кривинюк — "Леся Українка. Хронологія життя і творчости", що має 925 стор., де вміщено також близько 100 листів, які досі не були опубліковані.

На святі 100-річчя Лесі Українки в Києві, відомий письменник, Олесь Гончар, сказав глибоку й чудову промову про значення творчости й діяльности Лесі Українки, де, зокрема, він підкреслює заслуги поетеси в збагаченні нашої мови: "Поруч із Шевченком, Франком, Панасом Мирним, Коцюбинським та іншими нашими клясиками, — казав Гончар, — Леся Українка* наполегливо розвивала й зміцнювала нашу сучасну літературну мову, вдосконалювала художню стилістику. Лесина поезія ткалася із ясних барв народніх діялектів, говірок: Волинь і Наддніпрянщина, Карпати і Галичина постачали їй той багатющий мовний матеріял, який шляхом художнього відбору, завдяки

лгнґвістичному чуттю поетеси, потім став загальнонаціональним здобутком. Ні, не задовольнилась би вона сірим щебнем штампів, сотнею чи двома отих потворних канцеляризмів, убогим прісним отим сучасним "язичгєм", що ним дехто послуговується і в наші дні".

"На самовідданих, мужніх, одержимих, на таких, як Франко, Грабовський, Леся, — говорить далі Гончар, — трималося культурне життя нації. Під шаленим вогнем ганебних царських указів, під невщухаючим обстрілом заборон та переслідувань були ті героїчні пляцдарми української передової культури, на одному з яких, поруч із своїми сподвижниками, від юних літ і до останнього подиху, стояла наша прекрасна Леся Українка, стояла з вояцьким щитом у руці, мов леґендарна дівчина — витязь, закута в кольчуги свого без-арашшя, гідности й правоти".

ІВАН РУБЧАК У ЖИТТІ Й НА СЦЕНІ

1874 — 1952

Коли ми згадуємо ім'я артиста Івана Рубчака, ми згадуємо одного з найпопулярніших акторів і творців театру Захід-ньої України, одного з корифеїв українського театрального мистецтва, що з 78 років свого життя 58 віддав сцені, зігравши 500 ролей.

Правда, Рубчак не належить до творців модерного театру, проте його ім я, як представника трохи старшого покоління, вірного старим традиціям, ми з пошаною вимовляємо після таких діячів нашого театру в Західній Україні, як Бенцаль, Стадник, Блавацький та інші.

Заслужене місце Рубчак здобув собі своїм талановитим виконанням як першорядних, так і другорядних ролей. Він довгі роки був незмінним виконавцем ролі Карася в "Запорожці за Дунаєм", свинаря в "Циганському бароні" та багатьох інших.

Весела вдача, справжній український гумор, лагідний характер, майстерна гра — все це викликало симпатії в тих, з ким він зустрічався, а кожна його поява на сцені викликала захоплення й ентузіязм у глядачів. А в житті всі актори та й багато постійних відвідувачів театру називали його просто "Рубцьо". В цьому відчувалась і любов до нього, і безпо-посередність, і щирість.

Дуже тепло згадував свого часу про І. Рубчака актор Степан Крижанівський, що працював з ним довше в театрі.

"Майже все своє театральне життя, — розповідав він, — Рубчак провів у театрі під дир. Йосипа Стадника. Невідомо, що їх в'язало, бо вони часто й сварилися між собою, гнівалися, але все трималися разом, і ніколи не дозволив би Рубчак нічого сказати поганого про Стадника, як і навпаки... Лисий, огрядний, поважний, робив враження старого пароха. В неділю ходив до церкви, щоб прочитати "Апостола". Ну, й голос в нього був! Усі в церкві задирали голови на хори. Поза тим Рубцьо вічно просиджував у театральній Гардеробі, за винятком хіба, коли була якась репетиція".

"Ох, репетицій же він не любив, — підкреслював Крирка-нівський. — Як тільки почує: "Рубцю, на сцену..." — відразу зникає з театру. Стадник гнівався, а потім лагіднішав, бо знав, що таким є Рубчак і ніяка репетиція його не змінить. Деякі ролі Рубчак знав дуже точно, деякі менш точно, а ін-

іігі так "по-своєму", дещо навіть змінював чи робив свої додатки. А публіка навіть любила і чекала від нього тик додатків і змін у тексті. Це бавило її, а Рубчакові надавало тієї нештучної симпатичности, чого часто не можуть придбати актори дуже високої кляси".

Багато клопоту мав наш Рубцьо, — розповідав той же Крижанівський,— із сценічною обстановкою та декораціями, особливо відколи увійшли в моду т. зв. котари.

Иосиф Стадник

— Ну, скажіть, будь ласка, — казав невдоволено Рубчак, — яка різниця, чи цей монолог має відбутися тут, чи там,

Іван Рубчак

сіоячи чи сидячи, за столом чи перед столом? Головне, щоб він відбувся взагалі, а де, не важно. Ну, а з тими котарами — ціла розпука. Замість щоб поставити хату, як хату, з дверима, вікнами, ооразами та рушниками, — понавішували тих полотен по цілій сцені, і знай тепер, де двері, а де вікно...

І наш бідний Руочак дуже часто забував, де вікно, а де двері і з тяжкою Оїдою попадав за лаштунки.

идногго разу, — пригадує и. лрижанівський, — це було в ііШ-му році в об'їздовому театрі під кер. И. Стадника. Ми заїхали до одного з провінційних міст, "успіх колосальний, перегравши трохи не ввесь свій репертуар, вирішили поставити "лмару" Суходольського.

П'єса мала йти як бенефіс іуіиколі ізенцалеві. часу на репетиції не оуло, і в день вистави ізєньо (так звали ьенцаля; рооить першу і останню репетицію, х-уочак грає оатька. ллє, лк почалась репетиція, х-уоцьо знову втік з театру, хіу, він дасть сооі раду, хоч і давно не ставили "лмару". л тому, що декорацій не оуло, то художник гюровик склеїв кільканадцять аркушів паперу, намалював сіножать і вид на село з церквою, синє неоо — і вийшло дооряче тло. аоч вистава була призначена на восьму годину, ігуоцьо оув уже готовий о шостій, тоото оув одягнений і загримовании. проте, трохи хвилювався, підійшовши до

г>енцаля, сказав: "л. ролю знаю дооре, тільки скажіть мені, коли мій вихід".

ііуоліки зійшлося ще Оільше, як і інших разів, бо бенефіс, ьенцаль з примірником в руках суфлює і водночас дає вказівки, ьистава йде темпом, гуочак тим часом ходить з цигаркою в своїй вічній цигарничці поза лаштунками і, хвилюючись, раз-у-раз підходить до Ьенцаля й питає : "Беню, вже?"

— іде ні, я сам скажу як треба буде.

Акція на сцені йде успішно, публіка вдоволена.

— Ьеню, а може вже/ — знову питає Рубцьо.

— ІДе ні, чекайте.

І знову проходить десять хвилин. Нарешті чути:

— ігубцю, Рубцю, на сцену! — а Рубчак в цей час саме за лаштунками вибиває долонею недокурок з цигарки.

— Га? — чути відповідь, і після короткої павзи роздирається паперовий обрій разом із селом і церквою, і на сцену виходить Рубчак. На мить публіка не розуміє, що сталося, але за хвилину вибухають гураґанщ оплески. В Гардеробі після вистави Рубчак боронився:

— Певно, бо десь позаставляли тими паперами сцену, що чоловік не може дістатися на неї. Але то нічого не шкодить

— і так били браво, бо мене публіка любить.

— І правда, публіка його любила, — закінчує свою розповідь Крижанівський, — і в неї він один мав такі привілеї. А актори? Акторам і театрові він був конечний, бо він вносив з собою театральну атмосферу, і навіть, як він сидів тільки у Гардеробі, то з гуртка людей творився театр, навіть більше

— творилася театральна сім'я, а він просто персоніфікував

собою наш театр.

Авторові цих рядків довелося кілька разів зустрічатися з цим видатним актором. Переважно це траплялося в Гардеробі львівської опери, де він, сидячи на стільці, смоктав люльку і часто розповідав про тернистий шлях українського театру в Західній Україні.

Розповідаючи про себе, він казав, що народився у 1874 році, і остання чвірка переслідувала його все життя. В 1894 р. він вступив до театру львівської "Бесіди", до 1904 року мав четверо дітей, 1914 року пішов на світову війну як Січовий Стрілець, 1924 р. запросили його чехи до Ужгороду до українського театру, а в 1944 році минуло 50 років його сценічної діяльности. Крім того, в тому ж 1944 році, коли йому минало 70 років з дня його народження, він діждався правнуків.

А що він був одним з п'ятнадцятьох дітей у батька, довелося йому самотужки завойовувати місце в житті. Йдучи шляхом співака, диригента й актора театру, він пройшов трохи не увесь шлях історії розвитку нового українського театру в Галичині.

Скільки тих перешкод, успіхів, боротьби, утисків і зневаг довелося зазнати як і йому особисто, так і українському театрові під польською чи московською займанщиною! Рубчак з властивим йому гумором згадує окремі епізоди із свого життя.

Це діялося ще 1896 року на подвір'ї фортеці в Перемишлі, коли Рубчак потрапив на два місяці до резервових частин австрійського війська. Вишикувавши вояків у дві лави, офіцери почали розгляд особистого складу. Поручник Гйрець-кий, відомий пізніше генерал польської армії, стоячи в товаристві ще двох офіцерів, викликав: — Інтелігенція, виступити наперед!

Але з лави ніхто не виходив. Тоді він пояснив, що виступити мусять ті, хто працює головою. Після цього вийшло троє: один жид, один поляк і Рубчак.

— Цо ти єстесь? — звернувся Горецький до жида.

— Я кельнер, — почулась відповідь.

— Геть! — крикнув поручник, і кельнер пірнув V лаву вояків.

— А ти цо? — запитав далі поляка.

— Я каменяр.

— Так ти ото така інтелігенція? — розсердився Горецький і звернувся до третього, низького на зріст, але кремезного юнака.

— Я український артист, — відповів Іван Рубчак.

— А цо ти там, сцене замятал?

— Ні, я оперовий соліст.

— Ов! То ти велика риба! То ти б може нам щось заспівав? — з недовір'ям, усміхаючись, запитав офіцер.

— Прошу, пане поручнику, але коли б не тут, а в казармі. Трохи згодом, вже в казармі, Рубчак демонстрував перед

Торецьким свій голос. З жалю і з амбіції він вирішив таки довести, що він співак. І він гримнув басом з "Циганського барона" — "Гей же, хлопче, руку дай..."

Офіцери, очевидячки, не сподівалися такого виконання. Горецький тут же підійшов і, потиснувши руку, сказав:

— А пан ма слічни ґлос!..

А наступного дня в рапорті віддав наказ давати Рубчакові подвійну порцію їжі й окреме ліжко.

Так у спогадах виринали окремі клапті давноминулих сторінок життя цього особливого актора.

Оповідаючи знову про колишні труднощі театру, він згадував, що йому пам'ятні ще ті часи, коли по містах та селах не було театрів, а вистави доводилося давати по стодолах. Громадянство в ті часи до театру ставилося спершу неприхильно, на акторів дивилося, як безвірників. Тому велику користь у справі піднесення історично-побутового театру зробили Микола садовськии та Марія Заньковецька, що приїхали з і^иєва ІУио року до іалячини. Найнявши львівський театр, вони цілий рік Оезперервно ставили свої вистави як у Львові, так і в інших містах.

В ті часи і. гуочак разом із М. Заньковецькою грали м. ін. у п'єсі "Ой, не ходи Грицю"... Ьш іриця, а вона — Марусю.

Незвичайну зустріч зробили їм у Коломиї гуцули з товариства "Січ", прийнявши їх в число почесних членів.

Після їх виступів громадянство прихильніше ставилося до театру, зросли народні пожертви. На вистави стала приходити теж значна частина польського громадянства. І. Рубчак пригадує, як уже по від'їзді Садовського та Заньковецької

театр дав кілька вистав у Кракові в парку Йордана і здобув велику прихильність публіки, особливо виставами "Запорожець за Дунаєм", де Рубчак грав ролю Карася.

Серед його прихильників був і польський драматург Ор-кан, який після цього написав спсціяльну п'єсу "Скапаний світ", висловивши бажання, щоб вона пішла спершу в українському театрі. Ця п'єса протягом майже трьох років ішла з успіхом у львівському театрі.

Так український театр здобув собі в Галичині широку популярність. Недарма дирекція театру зважується одного разу прохати київського генерал — губернатора Драґомірова дозволу на вистави. Одержавши дозвіл, театр їде до Кам'янця-

Іподільського та й інших міст. У Кам'янці вистави й концерти проходять з незвичайним успіхом, актори дістають великі подарунки, а по буфетах міста від акторів не хотять брати грошей. Одна місцева книгарня, влаштовуючи вечір, запросила акторів дати спеціяльний концерт галицької пісні.

— Господи, — говорив, розповідаючи Рубчак, — як той час

швидко проминув, лиш гарні спомини лишилися по всьому. Але це не тільки спогади. Життя і діяльність Рубчака —

це окремі сторінки історії українського театру Західньої України, творцем якого він був уже з самого початку свого свідомого життя.

Справді, дев'ятирічним хлопцем він уже співає сольо в хорі міста Калуша, а пізніше сам керує різними хорами, стає в числі кращих акторів. Його багатющого життя не можна охопити у невеличкому нарисі. Воно пробігає, мов кадри справді українського кінофільму у спогадах самого Рубчака. Серед них і зустрічі з Іваном Франком, що не раз був на його виставах, і спільна праця з такими діячами театру, як Кур-оас, Ьенцаль, Крушельницькии, і служба в Українських Січових Стрільцях, і безліч ролей, які він грав у своєму житті, і часи вступу московського війська до Західньої України.

лкось у ІУ14 р., пригадував Рубчак, до Чорткова прибуло чимало московського війська. Одного разу Рубчакову квар-шру хотів зайняти якийсь офіцер. Увійшовши до кімнати, ын побачив багато портретів письменників та гетьманів. Зупинившися коло портрета Мазепи, він раптом визвірився:

— Выбросьте сразу этот портрет!

Але Рубчакові пощастило обдурити москаля, сказавши, що

це не його квартира.

— Ну, тогда оберните его лицом к стенке!

— А чим же він тоді дивитиметься на вас? — дотепно запи-

тав артист.

Москаль не знав, що відповісти й обурено пішов геть. Цілком інакший випадок трапився Рубчакові рік пізніше.

Це було влітку 1915 року в Тернбіґолі. Коло театру зупинився полк кубанських козаків. Полковник, викликавши директора театру, запитав, чи не могли б актори відразу дати виставу для кубанців, що зупинились у місті переїздом. Директор театру, яким тоді був саме Рубчак, охоче прийняв це несподіване замовлення і подав до вибору репертуар. Перебігши очима список, полковник вибрав "Яевольника".

— Може це буде дуже патріотична? — запитав директор.

— "Невольника"! — аж викрикнув полковник.

Заплативши тут же 600 карбованців за виставу, він наказав козакам зайти до театру. За годину п'єса почалася. Чарівна пісня бандуриста, якого грав сам Рубчак, вдарила буревієм по залі театру і багатьом кубанцям заглянула в серце.

"Я сьогодні щось дуже сумую, Про козацькую долю згадав..."

Але перед третьою строфою кобзареві блискавкою мигнула думка: співати далі, чи ні?

Та щось нестримне вмить перемогло вагання, хоч серед військовиків могло бути багато ворогів України, і пісня гриміла далі:

"... Ти воскреснеш, моя Україно, В своїм блиску і в славі своїй".

— Співаю, — пригадує Рубчак, — а сам поглядаю на полковника, що сидів у першому ряді, і помічаю, як у нього по щоці покотилася сльозина.

Коли п'єса закінчилась, заля здригнулась від оплесків. За хвилину за лаштунки зайшов полковник і міцно стиснув кобзареві руку.

— Так оце ви такий москаль? — запитав Рубчак.

— Тихо, — зупинив його полковник і додав: — Дай, Боже, щоб ваша дума здійснилась.

Багато і ясних сторінок зринало у пам'ті Рубчака. Як один з кращих моментів у своєму житті згадував він час перебування театру в Тернополі. Це було вже в 1917 році. Почалася революція. Використовуючи момент, вирішили відзначити

роковини смерти Івана Франка. Для цього проведено підготовчу роботу. З двох повітів прибуло кругло 5.000 дівчат в українських одягах і приїхало 600 членів "Сокола" — селян верхи на конях.

Після чудового концерту-академії організували похід по місту. Одягнувши всіх хористів в козацькі одяги і позичивши коней, Рубчак їхав верхи на білому коні в одязі гетьмана з булавою в руці— Величний похід супроводила урочиста пісня "Ой,у лузі червона калина". До походу прилучилось п'ять українських полків, що верталися з фронту, з п'ятьма оркестрами.

— Довгий час, — говорив Рубчак, — я не міг опам'ятатися, такий величний був цей похід, таке незвичайне було національне піднесення.

Так звучать окремі сторінки життя й діяльности корифея української сцени Івана Рубчака, який помер 11 травня 1952 року у Львові.

ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ (350 років з часу друку словника Памви Беринди)

Серед словииків українськьої мови, що були надруковані понад ЬОО років тому, "Лексикон словенороський и имен тол-кованіе" Памви Беринди належить до найцінніших.

З українських авторів лише Лаврентій Зизаній випередив Памву Беринду на 31 рік, випустивши друком свій "Лексис", в якому церковнослов'янські слова подав в українському перекладі тодішньою українською мовою, але в його виданні було лише 10С1 слово. Це було 1596-го року. Тоді ж Зизаній видав і іраматику церковнослов'янської мови та перший друкований буквар "Наука ку читаню" з додатком церковнослов'янсько — українського словника з поясненнями. Це був початок нашого словникарства з елементами тлумачення. '

Хоч "лексис" був невеликий і недосить досконалий, проте сіав до певної міри поштовхом і взірцем до появи в 1627-му році незрівняно більшого й досконалішого "Лексикона сло-веноросього" Памви Беринди, що в історії української лексикографії та в розвитку української мови став визначною пам'яткою. **

Коли й де народився Беринда та якої він був національнос-ти за походженням, науковці й досі точно не встановили. Одні припускали, що він молдавського або румунського походження, інші низкою доказів доводять, що він народився в 50-60 роках 1Ь-го століття на ьуковині або на Закарпатті, або на терені бойківського чи покутського діялектів тому, що в його мові, зокрема в його словникові, віршах та статтях, часто зустрічаються відповідні слова.

Мовознавець II. Житецькии вважає, що Беринда був вихідцем з Галичини або Волині. Проте, мабуть, найпевніші висновки про його національність можна зробити з кількох його висловів в його писаннях. У присвяті до свого "Лексикона" сам Беринда пише: "Милостью народа моего зневолений ... тую працю мою... на світ випущаю". А який саме нарід мав на увазі Беринда, В. Німчук пише в передмові: "видко з його післямови в "Рюді" 1627 р., де він говорить, що переклад синаксарів (коротких житій святих) на українську книжну мову "сотворися

ревностію і желаніем рода нашего Малой Россїи"— Підтвердженням цього є багато слів, властивих для Закарпаття або Галичини чи Покуття: зопхни, струти, воробець, дуда, сурма, начинє та інші.

Немає точних відомостей і про його освіту, але відомо, що спершу (прибл— 1597 — 1607) він працював як друкар і ґравер у друкарні братів Балабанів у Стрятині(Зах— Україна). Брати

Балабани (один з них був єпископом) мали велику книгозбірню. Припускають, що освіту він міг здобути в одній із шкіл Львівського братства, бо він знав кілька інших мов, зокрема церковнослов'янську, старогрецьку, польську, і його вважали людиною високоосвіченою.

Пізніше Беринда переїхав до Львова і працював у друкарні Львівського братства. В архівних книгах згаданого братства знайдено відомості, що в 1614-му році Беринда постригся в ченці, діставши ім'я Ііамва, замість свого світського іме-ни — Павло. Тут же, у Львові, Беринда написав свої перші шрші з різдвяною тематикою та діялоги для братської школи. Але над словником, як він згадував у своїх писаннях, почав працювати, ще бувши в Балабанів. Не даром і свій "лексикон" він присвятив Балабанам, які певно й намовили укласти словник. Активність його творчости як у мистецькій літературі, так і над словником пояснюється також боротьбою українців проти польських впливів, — боротьбою за національне визволення. £

У той час П. Ьеринда був уже відомий, бо коли в 1116-му році київський архимандрит Є. Плетенецький купив у Львові друкарню Балабана (два інші брати вже на той час померлії), то запросив його до Києва, де незабаром Беринда став головним друкарем київської друкарні, перекладачем і ре-диктром. Беринда брав участь у виданні низки капітальних видань. А тодішні книги мали по 500, по 1000 і більше сторінок, відомий "Требник" митрополита Петра Могили мав 1670 сторінок. За перші 15 років свого існування київська друкарня випустила 40 книжок, а до кінця 18-го століття видано було 250. Але вже від 1720 року книгодрукування українських книжок в Україні було так

спаралізоване наказами ^ Москви, що в деякі роки виходило лише по 1 — 2 українські книжки. Такі обставини були і в 19-му столітті.

До низки видань, що їх випустила київська друкарня за часів Беринди, він писав передмови та післямови. З них можна було дещо довідатися про його дії й погляди. В одній післямові до перекладу з грецької мови українською мовою він писав, що "коли можна перекладати святе письмо з єврейської мови на грецьку, то можна його перекладати й на українську мову", то в тому, мовляв, немає гріха. Ці рядки наводить автор передмови до "Лексикону" Беринди літературознавець і дослідник В. Німчук.

Помер ІТамва Беринда 13-го липня (за старим стилем) 1632 року, але його словник, над яким він працював ЗО років, лишився жити далі і став цінним надбанням нашої культури. Л в ті далекі часи ним користувалися й сусідні слов'янські народи. Головною причиною його появи було те, що тоді в школах частину предметів викладали церковнослов'янсь-

кою мовою, деяких термінів якої не завжди розуміли досконало не тільки учні, а й вчителі, не кажучи вже про насёлен-ня.До того ж і книжок чимало друкувалося тоді слов'янською мовою, а тому словник став у великій пригоді.

Готуючи цю важливу ирацю з лексикографії До друку, Бе-ринда користувався й багатьма закордонними виданнями, беручи до свого словника чимало загальних чужоземних термінів, а в українському тексті використав синонімічне багатство нашої пародньої мови, а також слова із словника Лаврентія Зизанія, про що з подякою згадав у своїй передмові. Беринда скористувався теж досягненнями білоруського друкаря й культурного діяча Георгія (Франціска) Скорини (1490 — 1540), який заснував у Празі та в Вільно друкарні й видав білоруською мовою "Псалтир" та 22 книги біблії.

1 хоч окремі критики зустріли його "Лексикон" глузуванням, можливо головним чином за його вживання в словникові простої народньої мови, бо для того часу в видавничій діяльності було це незвичним, Беринда був переконаний і твердо вірuЕ, що нащадки будуть вдячні за його працю. І не помилився. Науковці й тепер вважають, що його словник та його етимологічні трактування стояли на висоті етимологічних спроб інших тодішніх європейських учених 16-го та початку 17-го ст.

Дослідник В. Німчук твердить, що "Лексикон" Беринди — це праця оригінальна й самобутня. "Вона є підсумком і разом з тим дальшим кроком у розвитку не тільки української, а й всієї східнослов'янської лексикографії".

Для наочности поглянемо на кілька зразків з "Лексикона" Памви Беринди. Філолог — любое ловець; како — як; кла-дязь — студня, колодезь; агнец — баранок, баран; алчу — лакну, гладом таю, єстем голодний, їсти жадаю; баснь — байка, казка, вимисл; баня — лазня, ванна; кров — дом, стеля, покриття, драгар, дах, наміт; птенец — дитя каждого птаха, потятко; благодатний — ласкавий; благодару — дякую; благополучний — щасливий; болница — шпиталь; воня — запах, вонность; враска — зморщка, скора на старом тілі; умилосерджаю — благаю і т. д. Окремі слов'янські літери подаємо рівнозначними сучасними, як, наприклад, старе ы,

я, ять тощо.

Словник Памви Беринди має два відділи. У першому укладач подає чужі слова, тобто слов'янські, а переклад дає одним чи кількома українськими синонімами, а в другому відділі — пояснює цілими реченнями, як у тлумачних словниках. Серед українських відповідників іноді зустрічаємо й польські слова, які були зрозумілі багатьом читачам чи науковцям. "Лексикон" Беринди має 271 сторінку й нараховує майже 7 тисяч слів.

119

Тож цією статтею відзначаємо 350 років з часу появи друком у Києві цієї визначної пам'ятки української та східньо-слов'янської лексикографії, що є основним джерелом і сьогодні для вивчення словникового складу української мови 17-го століття.

120

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ СТЕПАНА ВАСИЛЬЧЕНКА

ііе було ц Києві в 1911-му році. Надворі було холоднувато # накрапав дощ, а в Троїцькому Домі, де працював український театр Миколи Садовського, ставили першу жартівливу одноактівку Степана Васильченка "На перші гулі". Видатний артист Мар'яненко грав ролю парубка Тимоша, дівчину Олену — Хуторна, матір — Борисоглібська, а батька — Ми-роненко. Хором за лаштунками керував славний Олександер Кошиць.

Ст. Васильченка публіка вже трохи знала з його кількох цікавих оповідань, що друкувалися в київській газеті "Рада". Театр був переповнений, особливо було багато молоді, студентів. Але автор п'єси в цей час сидів на бальконі, що звався тоді гальоркою. Це ж ішов на сцені перший його драматичний тьір, який він щойно написав. Але успіх був величезний. На сцені праворуч стояла чепурненька селянська хата, поруч на тину висіли глечики, а ліворуч весь у цвіту пишався вишневий садок. Гриміла злива оплесків, публіка вимагала автора на кін, але автора не знайшли. Він же, скромний і соромливий, боявся рушити з місця.

Лише пізніше, по виставі, його знайшли студентки й піднесли йому китицю квітів. Але він соромився їх нести, щоб люди не догадались, що то він автор п'єси. І він сховав ті квіти під поли пальта. Побачивши це,

студентки дорікали йому, що вони, бідні студенти, за останні копійки купили квіти, а він їх так нехтує.

По тому він зайшов за лаштунки до Садовського і з слізьми на очах казав: "Миколо Карповичу! Це не я написав п'єсу, а ви її створили своєю чудовою грою!"

л коли вийшов на вулицю, то далі бризкав густенький дощ. письменник хотів найняти візника, бо жив далеко, аж на околиці і^иєва, на солом янці. Але візник сказав,, що боїться туди везти, оо в нього нова шапка, то ще злодії чи грабіжники заоеруть. орештою, погоджувався везти, якщо заплатить три ішриованщ. ме оули тоді чималі гроші: адже вш сам за кожну виставу діставав від театру тільки по три карбованці гонорару, і авюр водевілю "па перші гулі" змушений оув іти шішш. і поки дшшов додому, то з подарованих квітів залишився тільки деркач.

аоч Степан Шсильченко працював уже в газеті "Рада", де друкував свої оповідання та новелі й статті, тепер його популярність зі.ачно зросла. *ш

Народився Степан Васильченко (справжнє прізвище Пана-сенко) 8-го січня 1879-го року в містечку Ічні на Чернігівщині у бідній родині шевця Василя Панасенка. У родині було

шестеро дітей. Влітку батьки й старші діти йшли на заробітки до багатших людей, а взимку в старій похиленій хаті шевця стукали молотки, сукали дратву й шили та лагодили людям взуття.

їхнє містечко Ічня було дуже співоче: коли прийде було влітку вечір, то вулиці аж гудуть піснями. Тож і в їхній убогій хаті часто навіть за працею лунала рідна пісня. Не цурались вони й книжки: часто приходив сусідський хлопець і читав їм "Тараса Бульбу" або різні байки.

Цікаво й те, як згадує сам Васильченко, що за всі роки, які він прожив у батьківській хаті, ні разу не чув брудної лайки чи якогось цинічного слова. І, не зважаючи на злидні, він з приємністю згадує про свої дитячі роки, як про чарівний сон. Порівнюючи їх до дитинства багачів, зокрема до життя письменника Толстого, Васильченко писав: "Читаючи відомий твір Толстого "Детство. Отрочество. Юность." про дитинство, що з таким пієтетом одгукувався про нього автор "Счастливая, счастливая, невозвратная пора детства..-", я порівнював його з своїм дитинством, з дитинством сільського хлопчика. Незважаючи на те, що в Толстого воно проходило в князівських та графських обставинах, в золоті, в розкошах, в теплі, в добрі, що змалював його великий, закоханий в своє дитинство художник, моє дитинство, дитинство селянського хлопчика, що минало по смітниках і бур'янах, по лісах, по полях, по городах, — без мамок і няньок, часом напівголодне і напіводіте, безпризорне, хоч зате більше нагріте сонцем, — все ж воно мені здається в моїй уяві і яскравішим, і радіснішим, і змістовнішим, ніж те графське дитинство, що проходило в золоченій великопанській клітці— Ще радісніші були для мене шкільні роки"-

Хоч яке в них було скрутне матеріяльне становище, батько вирішив після сільської школи, як найздібнішого, послати Степана до Коростишівської семінарії— Туди приймали на державну стипендію лише 10 — 12 осіб на рік. І от у 1895-му році вирушає попитати щастя і 17-тирічний Степан Панасенко, майбутній письменник— Виряджати Степана, представника бідноти, зійшлося багато знайомих, сусідів, молоді. Мати плакала, а старші люди давали своєму посланцеві поради: "Бога не забувай, пам'ятай батька, матір, не забувай, з якого коліна вийшов, бідними не гордуй, бо й сам з таких-"

"У Степана набігли на очі сльози, але в душі цвіла радість, що він їде здобувати освіту, до чого його так тягло. Адже він перший з їхнього роду, що їхав учитися в семінарії, яка була ясним вогником для навколишніх губерній— І Степанові пощастило скласти іспити так добре, що його прийняли на

стипендію. А їхній директор Посяда, який особисто знав Тараса Шевченка, був для них як батько, любив свою мову,

свій нарід.

Після трирічного навчання молодий учитель потрапляє до села Потоки, на Канівщині. Це було глухе село, не було тоді єдиних підручників, кожен учень мав щось інше, а викладання було російською мовою. Та Васильченко взявся щиро до праці— У позашкільний час з дітьми розмовляв рідною мовою, організував український драмгурток; ставили п'єси, влаштовували розвагові вечори— А в приватному житті часто ставав в обороні селян перед представниками влади. За це його раз-у-раз перекидали з одного місця на друге— Зате його дуже любили діти та батьки.

Про свою позашкільну працю і зв'язки з місцевими людьми в Потоках Васильченко згадує так: "-надійшли одного вечо-ра до мене хлопці й дівчата — "Учіть нас співати!"— Почалися, мовляли баби, "шкільні досвітки". Далі почали селяни мене закликати в гості — на весілля, на христини— В селі знали ?илу давніх, навіть історичних народніх пісень— Дихало на мене привітом, теплом могучого рідного народу і хотілося нирнути в його теплу глибінь, в саму гущу"-

"Для дорослих відкрив вечірні кляси— Цілий день горів-Зранку — школа, після школи — в канцелярії пристава або волості. Не зглянешся, як уже школа гуде старими жуками-

Після — молодь, співи. Мене, здається, таки кругом любили"-І далі згадує: "Незабаром і інтелігенція прониклася пошаною і привітно одчинила для мене свої амбітні двері— Це сталося так— Потоцька інтелігенція — пристав, його жінка, сім'я лікаря, попович, — закликавши на допомогу аматорські сили

повіту, в потоцькій чайній виставляли українські п'єси— Ті вистави залишали з глядачів величезне враження— Мої "досвіт" ки" ходили за мною, як очмарілі: "А що, коли б спробувати самим"— Мої бажання цілком збіглися з їхніми. Почали з напівграмотними, з неграмотними, що вчили ролі прямо з чужого голосу. З нас багато сміялись, допікали міщанськими дотепами— Ми не зважали— А через кілька тижнів після перших вистав мене, як організатора й режисера, згідні були під-, нести до небес— "І як ви могли з таких неотесаних стовпів отаке зробити! Не інакше, як талант!" — казали інтелігенти-.

"Ці чудаки й нездари справді були докраю здивовані: вони моїх хлопців та дівчат щиро вважали незмірно нижче себе, за щось недалеке від обез'яни. Але зате, як це піднесло самоповагу у хлопців! Вони теж відчули... що де в чому вони можуть змагатися, що, наприклад, наш гумориста Панас без порівняння кращий, коли грає в "Борулі" Омелька, ніж пер-

ший її виконавець, місцевий лікар— Все село, забачивши Панаса, сміється— Діти — тучею за ним. Кінчилось тим, що всі аматори-інтеліґенти, в тім числі і жінка пристава, махнувши рукою на свою пиху, побігли до нашого селянського гурту. В гуртку всі були рівні: писарі, селяни, інтелігенція— Це була моя радісна перемога— Вистави не тільки на своє село — гули далеко на окружні села. їздили по сусідніх селах"-

"Дедалі моя популярність зростала— Купив собі у старця релю* і вечорами на шкільних ґанках виспівував під її звуки: "Катерино, вража мати", збираючи коло школи ярмарок"-

"Мені з гуртком пощастило, — пише далі в своїй автобіографічній повісті Васильченко, — виставляли, що хотіли— Головна причина, мабуть, була та, що гарячою прихильницею і безперестанною його учасницею була молода жінка пристава, який при всій своїй жорстокості

мусив якийсь час потурати жінчиним "примхам", навіть мусив пускати до гурту часом своїх канцеляристів. їздили без всякого дозволу по суеідніх селах — зійшло— Справили шевченківські роковини — з панахидою, з вечіркою — теж пройшло"-

Зрештою, та ж верхівка, на чолі з приставом, викинула Васильченка з села за те, що він викрив злочини канцеляристів пристава, які чесних сільських дівчат примусово хотіли перетворювати на повій..— І Васильченко скоро знову опинився далеко від Потоків в іншій сільській школі-

1904-го року Васильченко вступає до Глухівського учительського інституту— Але в 1905-му році розгорнувся революційний рух, в якому і він сам брав активну участь. За це його звільняють з інституту. Він тоді їде на Донбас знову вчителювати, але його й там у 1907-му році заарештовують за революційну діяльність, і він півтора року перебуває в в'язниці. У 1908-му році повертається до Ічні й починає писати сбої оповідання та новелі— Фактично, перші його літературні спроби почалися ще в 1903-му році— Та тепер він уже набув більшого досвіду й майстерности, а тому вирішив переїхати до Києва й там шукати щастя. А його вже закликали до газети "Рада". Справді, там йому пощастило влаштуватися на посаду кореспондента київської газети "Рада". Він друкував там не лише свої оповідання, але писав огляди театральних вистав, про нові видання, про культурне життя Києва-

У 1911-му році виходить з друку його згадувана вище жартівлива п'єса "На перші гулі", збірник оповідань "Ескізи" та оповідання "Циганка"— Його жартівлива п'єса мала такий успіх, що її в 1915-му році вже перевидали, а в 1917-му році

* Реля — музичний інструмент на зразок ліри-

вийшла аж двічі. Перевидали й "Циганку". До Першої світової війни він надрукував уже 48 різних дописів та оповідань, ескізів та новель. А

серед них були вже такі, як "Мужицька арихметика", "На чужину", "З дитячих вражень", "Свекор", "Волошки", "Оксана", "За мурами", "Зілля Королевич"-

Степан Васильченко. Фото 1930 р.

З вибухом війни 1914-го року письменник потрапляє на фронт в чині прапорщика, командира роти— Три роки перебування на фронті відбилися в його творах — в оповіданнях "Отруйна квітка", "Під святий гомін", "Русин"— Там же в шанцях він написав п'єсу "Не співайте, півні, не вменшайте ночі", яка вийшла друком у 1917-му році— А ще в 1915-му році надруковане було його чудове оповідання "Осінній ескіз"-

З проголошенням самостійної України, за часів уряду УНР, Васильченко написав близько десяти творів— Серед них "Басурмен", "Мужицький ангел", "Куди вітер віє", "Казка про козака Ося та москаля Ася", "Московський ґедзь", де висміяв русотяпство та малоросіянство— Тоді ж в офіціозі УНР, в газеті "Україна", що виходила в Кам'янець-Поділь-ському, було надруковане його оповідання "Про жидка Мар-чика, бідного кравчика", яке він написав на замовлення головного отамана Симона Петлюри— У цьому творі змальовано розгул так званої чорної сотні за царських часів, коли сама влада організовувала погроми проти жидів— Цим твором Симон Петлюра хотів пригасити великий антисемітизм, що його роздмухав царизм, а відроджувала його московська агентура, щоб тим скомпромітувати українську владу-

За радянської влади Васильченко написав чимало оповідань, новель, але більшість їх з дореволюційного життя— Критики не раз нападали на нього за те, що він нібито умисно іґнорус сучасність— Проте й радянські часи він змалював в таких творах, як "Олив'яний перстень", "Авіяційний гурток", "Червоний вечір", "Приблуда", але не в пропаґандив-ному пляні, а цілком об'єктивно, як належить справжньому письменникові-

Довголітня праця по школах, життя на селах, арешти й переслідування — все це принесло авторові безліч вражень, спостережень, багатющий досвід— Та найбільше свого серця письменник віддав творчості про дітей, молодь та школу, долю українського вчителя та кілька з тюремного життя-

В маленькому оповіданні "Роман" автор висміює русифі каційну політику царського ладу. Він дуже яскраво показав, як українських дітей, що вперше прийшли до школи, ьчителі змушують розмовляти й читати чужою їм російською мовою— Хлопчик Роман, який не може висловити слова "перепелята", все збивається на українське "перепеленята", бо так звик змалку, зазнає глузування й покриків учительки, і він, зневірившись, кидає школу, гукнувши вчительці на прощання: "Перепеленята! Хай вони тобі повиздихають!"

Образи дітей автор змалював в багатьох творах, їх ми бачимо і в оповіданні "Свекор", і в "Басурмені", і в оповіданні "Приблуда", з життя дитячого будинку, і в циклі "Крилаті слова", зокрема в "Сирітському серці" та інших. Чарівними фарбами відтворює автор і перші порухи кохання в молодих юнацьких серцях— Ці мотиви яскраво відображені в новелях "Оксана", "Циганка", "Осінній ескіз", "Олив'яний перстень" та інших-

В "Олив'яному персні" письменник з великим знанням психології молоді, а також міського та сільського життя розповів, як три юнаки під час літніх вакацій вирушають у мандрівку з Києва до села, на Полтавщину, за 200 кілометрів— їм ще тільки по 14 — 15 рокіз— Там, у селі, живуть знайомі бать* ків одного з хлопців.

Три постаті хлопців — це три різні характери, три різні психологічні портрети— Один — син учителя. Невеличкий, гостроносенький, на ногах батькові чоботи, але він редактор шкільної стінної газети-1 коли він іде по вулиці з своєю великою течкою чи портфелем під рукою, то на нього й люди оглядаються, дарма що в нього латки но штанях— У школі його всі знають, що в нього як не боляк на шиї, то ячмінець на оці.

Другий — син трамвайного робітника. В школі дівчата його звуть "Вітька — босяк"— Ледачий, неуважний— А в кишенях у нього завжди повно різних дротинок, лямпочок, патроні*, а іноді й обценьки— Зате він і столяр, і головний монтер, і декоратор, і коли у школі готуються до вистави, то без нього ніхто так не приготує сцени. Він захоплено працює з ранку до ночі.

Третій — Кость Ясінський, біженець з Холмщини— Скільки йому років, ніхто не знає— Високий, стрункий, в кишені дзеркальце, гребінчик, чуб носить з проділом. Але на лекціях любить писати записочки до дівчат, також пише вірші й читає дівчатам. За це хлопці дражнили його: "Дівчур, волочур, дівки штани подеруть, із вулиці проженуть"-

Степан Васильченко. Фото 1932 р.

Автор цікаво змальовує їхню подорож, прихід до села, як вони допомагали родині Бондарів на полі, як закохуються в Бондареву дочку, Настю— Автор майстерно відтворив всі їхні конфлікти, де не бракувало й сліз, закінчивши поворотом до Києва, але вже не пішки, а поїздом. Щирістю й бадьорістю віє від цієї повісти, що має 63 сторінки-

Оповідання "Осінній ескіз" поєднує романтичні взаємини двох молодих людей — хлопця, що готується до вступних іспитів, десь до міста, і малописьменної дівчини, Мотрі. В цьому творі автор показує, як вони стають на шлях боротьби революційного підпілля проти царської влади.

Багато уваги й любови віддав Степан Васильченко у своїх творах Тарасові Шевченкові, показавши чарівний вплив "Кобзаря", пишучи інсценізації, оповідання, сценки, як "Широкий шлях", "В бур'янах", "Під Тарасове свято", "Шевченкові леґенди" тощо-

Не міг письменник дивитися й на русифікаторську політику царського уряду та й на своїх власних перевертнів та помічників русифікації— Ця тематика відбита у згадуваних оповіданнях — "Московський ґедзь", "Казка про козака Ося та москаля Ася", яких тепер не друкують— Погляд на рідну мову висвітлений і в оповіданні "Обивательські жарти"— А часи громадянської війни, коли влада трохи не щодня мінялася, .гіасильченко з гумором відтворює в п'єсі "Куди вітер віє"-Тут він показав людину, яка ладна пристосуватися до будь-якої влади. Навіть має портрет, на якому з одного боку був Ленін, а з другого Петлюра.

Майже всю творчість письменника охоплюють 4 томи, з яких один містить лише драматичні твори. Праця на посаді вчителя, його боротьба проти несправедливости, знущання, жорстокости створили йому великий авторитет— Якою популярністю в читача користувався Васильченко, бачимо й з того, що від 1911-го року, коли вийшли його перші три книжки, його твори видані окремими книжками, а також томами, як вибрані твори, були друковані понад 200 разів, давно перевищили загальний наклад в 2 мільйони примірників. Лише сам жарт "На перші гулі" був перевиданий 14 разів, не рахуючи, що цей прецікавий твір видавали й за межами України.

Твори Степана Васильченка написані реалістичним стилем з елементами імпресіонізму. А його барвиста мова відзначається особливою чарівністю. Він кожен твір забарвив чудовими пейзажами, зворушливими психологічними епізодами, взятими з натури, з живого життя. Ось один з його пейзажних малюнків з "Осіннього ескізу", що нагадує поезію в прозі

"Надворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько в небі стримить, як золотий серп, пізній місяць — блискучий, блискучий, мов недавно викуваний. Через нього спотикаються хма? ринки, прудкі й ворухливі, як рибки^ Біжать вони кудись отарами й табунцями, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумне* загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе— Ущухне вітер

— воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і, мов руками, обриває сухий лист"...

Хто ж з видатних творців літератури впливав на творчість Степана васильченка? Критики пробували приписати впливи твор^осіи Лцкова та Коцюбинського. Але він, кепкуючи з тих критиків, написав у своїй автобіографії "Мій шлях": "Найсильніше враження на мене справила ця трійця: пісня, КоЬзар г і оголь, твори, яким я не знаю рівних у світовій літературі. Перегортаючи "Кобзаря", я не один раз пригадував все своє життя... Од тих літ, коли я на печі слухав і плакав від "гіаймички" і "Катерини", і до останніх років, коли в новій школі читав школярам "Якби ви знал щ паничі"..* "Погибнеш, Україно"*., та інші. Школа, учителювання і залицяння, і тюремні мури, і передові окопи*— — от що я бачу іно-Оі, перегортаючи сторінки і перечитуючи знайомі вірші".*

Згадуюча ^тсПсиїа Васильченка, як свого приятеля й учителя на літературному полі, сучасний видатний письменник Борис Антоненко-давидович пише у своїх спогадах "Здалека і золизька", яку популярність серед учнів, учителів та загалу мав його приятель. У 1927-му році їхня школа організувала подорож на Шевченкову могилу. Коли пароплав відійшов від Київської пристані, на палубі почалися пісні. Ніхто учням не підказував: вони весь час співали пісні на Тарасові слова, а Степан Васильченко сидів серед них в урочистому настрої. А вранці вже оглядали священне місце — пам'ятник Тарасові Шевченкові та всю Чернечу гору— Хтось кинувся, що немає між ними Степана Васильовича — Довго шукали, поки знайшли його над кручею, звідки він лежачи оглядав далекі краєвиди. Він взагалі любив усамітнюватись, навіть у Спілці письменників його рідко бачили-

Одного разу вранці, пише в своїх спогадах Антоненко-Да-видович, він одвідав Васильченка на Лук'янівці, де він жив при школі— Там він мав маленьку кімнату. В ній було 2 старі

* Ст. ЕасильчєЕКО. Мій гилях.

Твори, т— 4— Київ, А.Н-, 1960— Стор. 50

стільці, незастелене ліжко, давно не білені стіни, прикрашені лише старою плахтою та портретом Шевченка. В кімнаті було холодно. Біля маленької пічки лежав оберемок дров і сірники. Біля стіни маленький стіл з розкритим каламарем, пером і аркушем паперу. Антоненко-Давидович вибачився, що перебив йому роботу*

— Та чого там, заходьте— Знаєте, — казав Васильченко, — поки не пересадиш своїх героїв на папір, не спиться довго, то я й засидівся вночі...

Видно, що письменник ще й не спав. І тут же Антоненко-Давидович помітив дивовижну річ, що ніяк не пасувало до врівноваженого Васильченка: в руках він тримав маленький револьвер, якого письменник не встиг сховати. З несподіванки Антоненко-Давидович отетерів. Помітивши це, Васильченко засміявся і сказав:

— Думаєте, стрілятись намірявся? Ні, я мужицького роду, у нас такого не водиться... Вийшов оце ранком коло школи прогулятися, аж бачу — вилискує щось... то я і взяв його-Поклав на підвіконня й забув, а це пригадав і роздивляюся... Це з таких семінаристи колись стрілялися... Дивлюсь на нього і щось мені наче оповідання укладається. Часом така штука цілу історію розкаже...

Це був звичайний покинутий заіржавілий "бульдог".

— А чи він стріляє? — запитав сам себе Васильченко. І не встиг Антоненко-Давидович сказати слова, як Васильченко випростав руку в напрямі стіни, і їх обох на хвилину приглушив гучний постріл.

—Стріля! — чи то радіючи, чи дивуючись вигукнув Васильченко, і весела усмішка заграла на його лиці. Ще й добре б'є! Глядіть, яку дірку зробило...

"Я сидів зачудований, — пише далі Антоненко-Давидович. —Ну хто міг подумати, що під цими зморшками на обличчі, які свідчили не про вторований життєвий шлях за плечима, а про манівці й злигодні, крилася така жартівлива, ба й трохи необачна вдача!"

Там же Антоненко-Давидович згадує, яку пошану мав Васильченко серед читачів. "На популярного автора, — згадує він, — дивилися не тільки шанобливі очі читачів, але й закохані очі читачок. Одна вчителька, що лежала хвора на сухоти й життя якої згасало, просила дати всі твори Васильченка. І вона, обклавшись ними, перечитувала їх не перший раз, ніби вони могли врятувати їй життя".

Як і кожний письменник, Степан Васильченко теж мав свої погляди на літературу й на працю письменника. Ті погляди відображені в сімох його автобіографічних спробах. Деякі з них оули свого часу друковані то в періодиці, то в серії "Письменник про себе"— Та найбільше їх бачимо в його автобіографічній повісті "мій шлях", що увійшла до 4-го тому тво~ рів. хэш написав її ще в березні 1931-го року, а до видавництва "Лім" прислав на початку 1У32-го року— Але до друку цього твору тоді не прийняли— Бо це були часи, коли підхід до творів оув дуже соціологічний, (загато творів письменників знімали тоді з друку, заоороняли, часто це було пов'язано з арештом аоо нападом на автора в пресі-

працюючи у видавництві, я мав нагоду листуватися з Ва-сильченком і прочитати цю його повість, коли прислав. Ва-еи.аьченко давно Оув улюоленим моїм письменником, а тепер я мав нагоду читати його автобіографію в рукописі. Мені тоді впало в вічі, що ьасильченко вважав, що письменники часто пишуть великі романи, які коли б притиснути, то "вода" о вионла, а з того чи іншого роману лишилась би гарна невелика новеля чи оповідання.

Лише недавно я довідався, що той твір "Мій шлях" було надруковано вперше в скороченому вигляді аж у 1938-му році в журналі "радянська література". А повне видання цієї автобіографії побачило світ лише в

1950-му році у виданні <ч Степан Васильченко. Статті та матеріяли"— У цій повісті письменник рішуче боронить себе перед напасниками, які закидали йому буржуазний націоналізм і що його твори все невеличкі розміром, бо він, мовляв, не дуже талановитий, без вищої освіти. Щодо розміру творів, то він доводив, що це зовсім не залежить від освіти: "Напхати мішок всяким, яке попаде шд РУКУ? ганчір'ям, аби був товстіший мішок, — далеко легше, ніж написати гнучку й різьблену новелю"— Також він писав, що критикам хотілося: "На мою думку, моїх критиків часто уводить у блуд те, що ідеологія в моїх творах, як я вже сказав, не кричить, але це не означає, що вона не діє"...

Варто згадати й те, що його не минули без нападів і кривд сталінські роки. У 1932-му році, десь навесні, підписавши з мидавництвом договір на видання вибраних творів, Васильченко незабаром поїхав лікувати своє здоров'я до Одеси. Йо-ліу мали вислати за договором, 25% гонорару з загальної суми в 5 тисяч карбованців ще до Києва, але не вислали. З Одеси він прислав телеграму, щоб вислали йому туди належні гроші. Але грошей ізнову не вислали— Можливо, що це сталося тому, що саме з'явилась у пресі зловісна стаття критика Бориса Коваленка— Пробувши в Одесі 2 тижні, хворий письменник мусив вертатися назад до Києва— А через недовгий час появилась у пресі сумна вістка, що талановитий автор помер у шпиталі 11-го серпня 1932-го року.

Ховали його на державний кошт. Похорон зібрав тисячі прихильників його творчости. За дорученням Місцевкому письменників, з промовою від молодшої Генерації виступив Борис Антоненко-Давидович, а від старшої — поет Микола Вороний. Обидва вони були, як відомо, пізніше репресовані— Тільки Вороний із своїм сином Марком, теж поетом, загинули на засланні, а Антоненко-Давидович після 21-річного заслання повернувся до Києва. Але не минув арешту й сам критик Борис Коваленко— Він теж загинув на засланні в 1938-му році-

Так минуло вже майже 50 років з дня смерти Степана Ва-сильченка, а його твори й досі чарують читача, а драматичні твори не сходять з кону-

Його дружина ще живе в Києві, а син, потрапивши до полону під час війни, побоявся повертатися на рідну землю, бо й полонених, що поверталися, посилали до концтаборів. Він оселився в Канаді, працює як інженер.

УНІВЕРСАЛЬНИЙ ТАЛАНТ ГНАТА ХОТКЕВИЧА

Одного літнього ранку 1931-го року, ледве минула дев'ята година, як до видавництва зайшов невисокий огрядний чоло-

вік, кругловидий, простенько вдягнений, але в українській вишиваній сорочці!. Головного редактора, як і редактора художньої літератури ще не було. Він підійшов до облікувач-ки Ліди й хотів щось запитати, як з бічних дверей вийшов редактор сектору мистецтва Максим Лебідь і, побачивши знайомого йому письменника, привітно озвався:

— А, Гнат Мартинович! Заходьте! — і вони зникли за дверима його кабінету.

Коли письменник пішов, редактор приніс облікувачці товстелезний рукопис і звелів зареструвати й передати редакторові сектору художньої літератури. При цьому він сказав:

Це за договором подав свій твір Гнат Хоткевич. Надзвичайно працьовита людина! Пише велику повість про Шевченка. Це лише перша частина, що має 500 сторінок, а їх буде чотири. Це буде, — додав

редактор, — найбільший і, мабуть, найцікавіший твір про Тараса Шевченка.

Про Гната Хоткевича мені вже доводилось чути багато цікавих розповідів про його надзвичайні здібності й навіть читати чудову повість "Камінна душа", в назві якої ще було надруковано "душя", а тепер цього автора "Пісні гуцульських Карпат" я побачив власними очима. Після того я двічі чи тричі бачив Гната Хоткевича, коли він приходив до видавництва довідатись про долю його підручника гри на бандурі. При одній зустрічі він розповів, що для написання свого твору про Тараса Шевченка він кілька років збирав мате-ріял. Діставав різні видання та матеріяли архівів зі Львова та з Варшави. Цей твір має охопити все життя Кобзаря, починаючи з народження. Перша частина має назву "Тарасикч> — дитячі роки Шевченка, друга — "Тарас" — юнацькі роки, третя — "Тарас Григорович" — життя і творчість до арешту, і четверта "Шевченко". Загальну назву для всіх частин він

дав "З сім'ї геніїв".

З того часу минуло багато років. Автор зазнав безліч не-ьаслужених кривд і переслідувань і, зрештою, зник з літературного й життьового обрію. Під час війни випадково довелося зустрітися у Львові та в Кракові з дружиною Гната Хоткевича, Платонідою Володимирівною, яка, тікаючи від більшовиків, працювала при якомусь театрі в німців. Від неї я дещо довідався про його трагічну долю.

Серед письменників першої половини 20-го століття Гнат Хоткевич відзначався багатьма яскравими ознаками. Його не можна поставити поруч багатьох інших українських письменників, бо він сам був інший від усіх, не тільки тематикою своєї творчости, а ще більше своєю універсальністю та своєрідним життям і надзвичайною працьовитістю. Він був не тільки письменником — в його особі втілювалась ціла низка талантів і здібностей та зацікавлень. Він був і непереверше-ний бандурист, і автор підручників гри на бандурі, і лектор, організатор театрів, і дириґент капелі бандуристів, і науковець, і перекладач творів

Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Гю-ґо, і редактор журналу, і, зрештою, був організатором страйку залізничників у Харкові та учасником барикадних боїв. А разом з тим був людиною виняткової працьовитости та був обізнаний з різними сферами життя й науки.

І коли б довелося шукати йому відповідника серед письменників та діячів нашої культури, то таким був би в деякому відношенні хіба відомий і своєрідний Дмитро Яворниць-кий, визначний дослідник історії козаччини, організатор історичного музею в Дніпропетровську (Січеславі), автор багатьох праць з історії козаччини, збирач фолкльору. Це ж він розкопав понад 1000 козацьких могил, це ж він зібрав понад 75 тисяч експонатів української старовини, знайшов кільк? козацьких чайок на дні Дніпра. Багато разів падав з при дніпровських скель, зламавши десять разів собі руку та кілька ребер.

Його перу належать роман, повість, низка оповідань, безліч наукових праць, в тому числі й три томи історії козаччини, які друкувалися навіть за царських часів, а тепер все це лежить під забороною. Але це вже окрема тема...

Народився Гнат Хоткевич (псевдо Гнат Галайда) в Харкові 31-го грудня, 1877-го року, в бідній родині. Мати працювала наймичкою в купця, а батько, що походив з старовинного козацького роду — кухарем. Батько любив читати книжки і сам навчив малого Гната читати й писати та впоїв любов до книжки, що мало в подальшому його житті вирішальне значення. Від 1894 року Гнат Хоткевич навчався в Харкові в Харківському реальному училищі, а влітку відпочивав в селі Деркачах, в купця Михайлова, де працювали його батьки. У вільний час знайомився з творчістю українських кля-сиків — з творами Т. Шевченка, І. Франка, І. Котляревського, Марка Вовчка, Гр. Квітки-Основ'яненка, з творами драма-

тургів — М. Кропивницького та І. Тобілевича. Ще з юнацьких років мав нахил до мистецтва, самотужки

пробує грати на бандурі, що йому скоро вдається.

У 1894-му році, закінчивши реальне училище, Гнат Хоткевич найкраще склав іспити при вступі до Харківського технологічного інституту. Навчаючись там, разом [з студетами готує п'єси українських драматургів і ставить ї^ у ближчих селах під Харковом. В їх репертуарі були: "Нафар Стодоля" Т. Шевченка, "Дай серцю волю, заведе в неволю" М. Кропивницького, "Бурлака" і. Карпенка-Карого та інші. А в 1896 р., будучи 18-річним студентом, уже з успіхом дає концерт пісні та гри на бандурі в Полтаві. Скільки в нього було енергії, ініціативи й певности в свою справу, що в 1899-му році він організовує перший в історії кобзарства виступ кобзарів та лірників на 12-му археологічному з'їзді в Харкові, де виступав з критикою режиму за приниження й заборони розвитку кобзарства та рідної пісні. За це та участь в студентських демонстраціях був звільнений з інституту без права! вступу та з

забороною жити в Харкові.

Рятуючись, він іде до хору батька української клясичної музики Миколи Лисенка,; що саме гастролював по Україні. Той його радо приймає, і Гнат Хоткевич виступає там з кобзою на концертах. Та на прохання інституту, в і 1900-му році Хоткевича поновлюють в числі студентів, і він; скоро закін-

чує інститут, діставши працю інженера на залізниці, він далі шукає дальшого зв'язку з мистецтвом. Скоро він організовує театральний гурток, який поволі перетворюється на справжній робітничий театр у Харкові, де під його керівництвом брало участь 150 робітників. У 1902 — 04 роках театр ставив щороку по 17 — 19 вистав з репертуару українських драматургів. Тоді це була велика користь в популяризації української мови й культури серед населення.

На той час молодий інженер Хоткевич був уже знаною людиною, він був особисто знайомий з видатними письменника-

ми та діячами української культури, як Леся Українка, Мих. Коцюбинський, Мих. Старицький, Марія Заньковецька, Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий, Панас Саксагансь-кий та інші.

Але в 1905-му році почалися серед робітників Харкова страйки, зокрема на залізничному вузлі-Харкова, де головою страйкового комітету був якраз наш Гнат Хоткевич. Робітники домагались восьмигодинного робочого дня та інших по-леїшень. Дійшло до збройної боротьби. Влада обстрілювала більші заводи Харкова та Люботина з артилерії. Крім жандармерії, кинуто було тисячі війська, щоб придушити повстання. В першій фазі боротьби робітники навіть роззброювали поліцію та частини жандармерії. Почалися барикадні бої, в яких брав участь і Гнат Хоткевич.

Коли робітничий рух було придушено, Хоткевич мусив ховатися; йому загрожував арешт і суворий засуд. Деякий час він нелегально живе в мистця С. Васильківського. Жандармерія розшукувала Гната Хоткевича, а він з грудня 1906-го року жив уже в Західній Україні, у Львові, а потім оселюється в Криворівні.

Живучи в центрі Гуцульщини, Хоткевич збирає народні пісні, народню творчість, вивчає місцеву говірку народу, звичаї. У 1909-му році організовує й тут театральний гурток, в якому скоро вже брало участь 60 гуцулів. Театр мандрував

по селах і містах Галичини, побував у Чернівцях та Варшаві, а Гнат Хоткевич часто писав для цього театру драми з гуцульського життя. В час відсутности Хоткевича його заступав артист-еміґрант з Наддніпрянщини О. Ремез.

Гнат Хоткевич одночасно мандрував скрізь по Галичині га Буковині з концертами гри на бандурі, зворушуючи всіх

своєю майстерністю співу та гри. Виступав він і в Львові. Молодий, а пізніше славетний композитор Ст. Людкевич, побувши на концертах Хоткевича, писав: що він ..."підніс гру на бандурі до своєрідного артизму, зробив спосібною до більшо-іо числа модуляцію та добув з неї чимало зовсім нових, не-звісних ефектів і нюансів, про які ніхто б і не подумав".

Там Гнат Хоткевич знайомиться з багатьма: письменниками, мистцями та культурними діячами, як Іван Франко, Ва-< силь Стефаник, Н. Кобринська, Іван Труш, Ольга Кобилян-ська, І. Свєнціцький, Дм. Січинський, Й. Стадник, Мих. Яць-ків, П. Карманський та інші.

Наш письменник і бандурист часто бував серед гуцулів по селах, його скрізь вітали й запрошували: він скрізь був бажаним гостем.

* * *

Ще на початку 1900-х років Хоткевич почав цікавитися літературною працею. У 1897-му році він уже друкує в львівському журналі "Зоря" оповідання "Трузинка", а в 1902-му році виходить його збірка оповідань та медитацій "Поезія в прозі". Пізніше, опинившись в Галичині, він протягом чотирьох років написав багато нових творів: оповідань, нарисів, драматичних творів, повістей тощо. Спершу друкує драматичні сцени на теми про недавні події в Харкові — це "На залізниці", "Вони" та драму "Лихоліття", за яку у 1906-му році у Львові, на конкурсі на кращий драматичний твір, дістає першу нагороду.

У 1909-му році Хоткевич друкує "Альбом історичних портретів" та вперше в історії кобзарства "Підручник гри на бандурі". Вивчивши добре побут, історію та своєрідність мови гуцулів, Хоткевич пише цілу низку творів з їхнього життя й боротьби. Так з'являються "Гуцульські образки", "Гірські акварелі", повісті "Камінна душа" та працює над повістю "Довбуш". Правда, повість "Довбуш" побачила світ лише по смерті

автора, аж у 1965-му році. А всі вони разом стали цінним здобутком української літератури.

У повісті "Камінна душа", тему якої автор запозичив^ з народньої пісні, розповідається, як отець Василь привіз до Криворівні на свою нову парафію молоденьку дружину. Люди відразу загомоніли, що "узєв собі наш піп не жінку, а дитинку". Різниця в вікові та зацікавленнях не дуже зближали їх духово. Маруся була романтичної вдачі, а отець заглиблювався у свої парафіяльні справи, лишаючи молоду дружину з своїми мріямл насамоті. До того ж побралися вони без кохання, як часто бувало в ті часи.

Маруся сумувала, життя тяглося сіре й одноманітне. Лл-

" ■ " *

шє чарувала її чудова прикарпатська природа, навколишні

гори та ліси. Вона багато чула про опришків, їх героїзм, як оборонців свого народу. Ходячи на прогулянку до ближчого

лісу, Маруся випадково зустрілась з опришком Марусяком, а після кількох зустрічів закохується в нього й тікає з ним в гори. Та коли чари кохання розвіялись, а до того вона довідалась, що він утік з війська, її ставлення до нього міняється. Правда, спершу Марусяк користувався повагою серед опришків, став одним з їхніх провідників, але потім поступово перетворився на розбійника, ґвалтівника і став брутальний у ставленні до самої Марусі. Він навіть доходить до того, що ладен тимчасово відпродати свою дружину іншому опришкові. Тоді вона вже почала мріяти про втечу від нього додому.

Так в особі Марусяка автор малює образ деструктивного опришка, що своїми діями, поводженням ганьбить ім'я оборонців народу.

Йому в повісті протиставлений справжній ідейний опришок

4308

Юрчик, який виступає проти Марусяка, докоряє йому, стає, зрештою, і в обороні Марусі й допомагає їй втекти й повернутися до села. А Марусяка пізніше ловить представник влади, пушкарський отаман Юріштан, і він кінчає життя на шибениці.

Камінна душа в цьому творі, це не жорстокий Марусяк, як дехто припускає, а сама Маруся, образ якої автор змалював

з великою мистецькою силою, провівши її через великі випробування долі. Молода й недосвідчена героїня твору, не зважаючи на страшні знущання Марусяка, не раз просила його припинити своє розбійництво. Вона також не раз ставала над прірвою, маючи намір покінчити самогубством, але, будучи вагітною, стримувалась від того кроку, бо святе почуття материнства кликало її до життя заради майбутньої дитини. Задля неї вона ладна була жити в тих страшних обставинах, серед каміння, в печерах, під дощами. Тож, пройшовши через такі страждання через свою помилку, Маруся все ж лишилась людиною, психічно стійкою, "камінною душею", маючи сильну волю, щоб, зрештою, вирватися з рук звихнутого Марусяка.

Ця повість цікава не тільки своїм сюжетом, а й своєю фабулою: насичена леґендами, народніми піснями, прислів'ями, до того ж забарвлена гуцульським діялектом, що надає своєрід-ности того краю. Тому не даром літературознавці й критики підкреслювали, що у повістях "Камінна душа", "Довбуш",

збірках "Гірські акварелі" та "Гуцульські образки" письменник створив художній літопис життя й побуту гуцулів

кінця 19-го й початку 20-го століття, змалював гордих і волелюбних людей, які борються проти кривд і насильства можновладців та окупантів.

Цими творами Гнат Хоткевич значно доповнив ті видання про * життя Гуцульщини, що їх написали Ольга Кобилянсь-ка, Марко Черемшина, Юрій Федькович, Лесь Мартович та інші.

Живучи в Криворівні, Гнат Хоткевич часто зустрічався з Іваном; Франком. Там же Хоткевич написав статтю "Д-р Франко безнадійно хворий", в якій закликав галицьку інтелігенцію оточити великого поета увагою та дати матеріяль-

ну допомогу.

Як згадують сучасники, Гнат Хоткевич, незважаючи на не-статки, завжди був бадьорий, життєрадісний, дотепний, любив цей край і людей.

Проф. Мих. Рудницький пригадує такий момент: хтось із

друзів Хоткевича із співчуттям сказав: "Правда, скільки ти

міг би написати, якби мав постійну посаду"? На це Хоткевич

відповів: "Певно, що міг би. Але для канцелярії, а не для літератури".

Одного разу Василь Стефаник підходить у кав'ярні до Хоткевича, який сидів за столом і завзято писав сторінку за сторінкою, та й каже:

— Я не розумію, як ви можете так багато і так легко писати?

А Хоткевич на те:

— Бачите, така вже несправедливість на цьому світі. Вам досить написати кілька сторінок, щоб сказали, що ви маєте талант, а мені треба цілу книжку. Справедливо тільки одне: що ми обидва з цього нічого не маємо.

* * *

Минав час у напруженій

же

людей, особливо до гуцулів, полюбив цю одірвану частину України. У своїй автобіографії він писав: "Про Галичину та галичан у мене найкращі спомини, я полюбив і цей край, і тих людей".

Проживши там шість років, Хоткевич у 1912-му році повертається назад до Харкова, сподіваючись, що там багато змінилось, і що його вже не зачепить влада. Але його відразу

арештовують за колишні страйки та боротьбу на барикадах. Лише наприкінці того ж 1912-го року йому щастить вийти на волю, і він відразу береться за свою улюблену бандуру, мандрує по Україні, влаштовуючи концерти, навіть в Києві. Ще будучи в Західній Україні, Хоткевич листувався з відомим тоді культурним діячем Федором Краснюком, що жив у Смілій і запрошував його приїхати з бандурою. Тепер, у 1913-муроці, ця нагода трапилась. Автор цих рядків мав приємність під час війни відвідати це історичне місто й побачитися з Ф. Краснюком, побути в його хаті. Цей любитель театру й літератури розповів про колишній приїзд славного бандуриста й письменника до Смілої та його виступ з концертом гри на бандурі. З великими труднощами пощастило тоді дістати від жандармерії дозвіл на два концерти, але відбувся лише один: другого не дозволили.

Як розповідав Краснюк, перед самим підняттям завіси трапився ще такий випадок: Хоткевич хотів зійти на сцену просто з залі. Він поставив стілець, став на нього, а що бандурист був огрядненький, то стілець проломився, Падаючи,

Хоткевич схопився за бляху рампи і перерізав палець правої руки до кістки. А публіки було вже повнісінько. Концерт ьсе ж таки відбувся, і Хоткевич так заграв і заспівав, зокрема "Бурю на Чорному морі", що навіть місцеві "товстошкурі тузи", ненависники всього українського, були захоплені. Овацiям не було кінця.

Ф. Краснюк, якому було тоді 80 років, мав добру пам'ять, розповідав також про багатьох письменників, з якими листувався, але весь архів його і подаровані книжки забрали чекісти та енкаведисти, які не раз арештовували його й тримали місяцями у в'язниці. Зберігся лише лист Бориса Грінчен-ка, який господар показав і дозволив переписати. Він і досі зберігається в архіві автора цих рядків.

Повернувшися з Смілої, Хоткевич береться за редагування журналу "Вісник культури і життя", відновлює вистави робітничого театру, вживає заходи, щоб привезти в Україну гуцульський театр й покати його вистави, спроваджує з Галичини мастрів-різьбарів і відкриває в Харкові майстерню гуцульських виробів.

Але Перша світова війна загальмувала його творчі пляни. До того ж поліція знову влаштовує труси в його приміщенні, і як неблагонадійного висилає за межі України. Він живе спершу в Білгороді, на Курщині, але й там не дають йому спокою, і він переїздить до Воронежу. Лише після повалення царизму він повертається до Харкова і знову розгортає велику культурну діяльність. Читає лекції про народні пісні, кобзарів, пише музичні твори для бандури та на слова українських поетів-клясиків.

Поруч літературної праці, Гнат Хоткевич викладає українську літературу в Харківському зоотехнікумі, а потім кля-су бандури в Харківському музично-драматичному інституті. Його працьовитість була надзвичайна. Від 1921-го до 1928-го року він написав і видав багато нових творів та написаних раніше, ще в Галичині. У 1922-му році, з нагоди 25-ліття його літературної діяльности, виходить нове видання його повісти "Камінна душа". Перше видання було надруковане ще в 1911-му році в Чернівцях. Письменник дістає чимало привітань від шанувальників його творчости, зокрема від молоді. Одна за одною виходять його книжки: перевидає драму "Лихоліття", виходять "Гуцульські образки"(1923), драми "Вони" та "О полку Ігоревім"ї1926), друкує наукову працю "Народній і середньовічний театр в Галичині", повість "Авірон", наукову працю про Григорія Сковороду, спогади про своє перебування в Галичині, перекладає з інших мов, пише й дру-

кує працю "Музичні інструменти українського народу", "Театр 1848 року", драми "Село в 1905-му році" та друкує окремим виданням свої чудові "Гірські акварелі", які ще в 1923-му році друкувалися в журналі. Нарешті, в 1929-му році закінчує великий історичний твір на 4 частини "Богдан Хмельницький", а в 1930-му році закінчує, вірніше опрацьовує давніше написану історичну повість "Довбуш", що має 425 сторінок.

Вінком його невтомної працьовитости й таланту було подання до видавництва першої частини історичної повісти про Шевченка, під назвою "Тарасик", перша частина запля-нованого твору, що разом мав би дві тисячі сторінок.

Добрим підсумком, хоч дуже малим тиражем (2-4 тисячі) була поява 8-томного видання його вибраних творів (1928-32), що вийшли у видавництві "Рух", де видавцем був емігрант з Західньої України, Володимир Березинський, дуже мила й порядна людина. Але до цих вибраних творів увійшла тільки невелика частина доробку працьовитого автора.

Гнат Хоткевич користувався великою пошаною серед письменників, літературознавців, читачів. Доказом цього може правити й лист до Гната Хоткевича від видатного літерату-рознавгя й професора університету Олександра І. Білецько-го, який, вітаючи письменника з його 60-літтям, писав у 1937 році: "Ваша творчість була б помітною в будь-якій літературі, і, незалежно від моїх українських симпатій, я не міг би не оцінити поетичної сили "Богдана Хмельницького", широти і глибини зображення в повісті про Шевченка, проблемности і гостроти ситуацій в тих драмах, які я читав колись е рукописах і які до цих пір пам'ятаю".

* * *

Але, як відомо, 1933-ій рік приніс для багатьох українських письменників, літературознавців, діячів української культури страшний удар: голод, масові арешти, розстріли, заслання й цькувасня лише за любов до своєї мови, культури, рідної землі. До Еидавництва тоді приходили звідусіль розпачливі листи, благання допомоги, оборони від представників влади. Гнат Мартинович жив тоді з родиню під Харковом у Виселку Високому. Взимку 1933-ю року прийшов від нього трагічний лист. Він писав: "...Як мені далі жити? Мене позбавили праці і хлібних карток... Ми голодуємо. Я спроможний купити лише один кухоль квасолі на день, з якою варимо для всіх юшку.... На двох дітей маємо тільки одну пару чобіт, а їм же треба ходити до школи. А надворі сувора зима. В хаті нічим топити. Лягаючи спати, вкриваємось всією нашою одежею... Вода е хаті замерзає..."

Гнат Хоткевич (Фото 1925 р.)

�3730813248�2841982�661�

��9999

Я сам в ті часи часто йшов до праці, не снідавши, бо не було чого, але той лист від Гната Хоткевича глибоко зворушив мене, і я його й досі не можу забути. Хотілося тоді зробити з того листа собі копію, але було небезпечно.

Не кращі листи приходили від інших письменників. Письменник Дмитро Гордієнко, колишній червоний партизан, що мав покалічену руку, писав до видаЕництва, що письменники тепер в матеріяльному відношенні живуть гірше, ніж кур'єри Раднаркому. Одного дня дістали телеграму від Максима Рильського: "Голодую, вишліть гроші". Йому за договором належала певна сума гонорару, але не вислали. Трохи згодом він сам приїхав з Києва до Харкова з надією дістати грошей, але й це не допомогло. І він, позичивши в Миколи Кулі-ша трохи на квиток, пригноблений поїхав назад.

Ро речі всі ті листи видавництво відразу передруковувало й відсилало до ЦК партії. А пізніше майже всіх тих авто рів листів було репресовано. Лише Максимові Рильському, після півріччного ув'язнення, пощастило вирватися з київської в'язниці, тільки дякуючи тому, що він в ув'язненні написав відому "Пісню про Сталіна", яку щодня по кілька разів передавали по радіо. У ті трагічні часи з волі Москви було знищено 240 українських письменників та літературознавців. Тоді ж забрали з ліжка хворого і видавця та редактора в-ва "Рух", В. Березинського.

Про Гната Хоткевича не було ніяких чуток. Всі вважали, що він давно вже зник за ґратами НКВД. Справді ж, його не раз кликало НКВД, але він знову повертався назад, до родини. Як бачимо із спогадів Олександра Семененка ("Харків, Харків") у передмові до своїх творів, що їх видало В-во "Рух", Гнат Хоткевич осмілився згадати, ко він "...знав багато людей. Між десятком відомих імен згадав Петлюру. Через кілька днів його викликали до ҐПУ на Чернишевську і довго розпитували, коли і як він зустрічався з Петлюрою. Відпустили. Але в 1938-му році вже не відпустили". Далі О. Семе-ненко пише, що у в'язниці молоденька лікарка, яка оглядала в'язнів, в тому числі й Гната Хоткевича, написала на його картці, що "Следовать на север может". Хоткевич шкутильгав на

одну ногу, мав уже 61 рік, і як припускає й автор спогадів, міг не витримати тривалого етапу "на север" і загинути по дорозі. З друкованих джерел відомо, що він помер 8-го жовтня, 1938 року, а Ол. Семененко бачив його в харківській в'язниці перед етапом "на север", у серпні — вересні того ж 1938-го року. Тож це припущення про смерть під час мандрів на місце заслання цілком правдоподібне.

Але так детально ніхто й не знає, де спіткала смерть цього винятkового літератора й культурного діяча та неперевершеного бандуриста. Навіть за царських часів повідомлялося про час і місце смерти засланців, але "гуманна"! радянська влада при масовому нищенні народу не могла навіть простежити, хто й коли загинув, а тому й заборонила подавати місце смерти.

Не зазнав великої прихильности Гнат Хоткевич і після смерти Сталіна, хоч його й реабілітували. Правда, перевидали двічі його повість "Кам'яна душа" в 1958 та в 1970-му роках. У 1965-му році, нарешті, видали повість "Довбуш", яка була готова ще наприкінці 20-ох років. Останнім виданням був двотомник вибраних творів, що вийшов перед 90-літтям з дня народження Гната Хоткевича, 1966 року, але його століття в 1977 р. не відзначили жодним перевиданням чи виданням якихось творів з його величезного архіву, де більшість рукописів ще не бачили світу. Разом з іншими творами, що лежать під забороною, спочиває і дві частини (по 500 сторінок) повісти про Тараса Шевченка, що мала спільну назву "З сім'ї геніїв". Перша частина цього твору була сконфіскована після того, як подав її автор до видавництва, яке піс-лало на рецензію до культпропа ЦК партії. Проте в передмовах до "Камінної душі" та до двотомника літературознавець писав, що ті дві частини твору про Тараса Шевченка: "Це справді талановиті твори, написані з широким творчим розмахом. З них, мов живий, постає образ молодого Шевченка на тлі тих суспільно — політичних умов, у яких формувався його світогляд, у зв'язку з духовим життям свого народу".

Така доля спіткала більшість талановитих творів української літератури. Адже, як відомо, ще перед війною, у таємному списку

заборонених творів було п'ять тисяч назов. Такі списки нібито мали керівники великих книгозбірень, при яких були спеціяльні відділи забороненої літератури.

ІЗ СПОГАДІВ АРТИСТКИ М. МАЛИШ-ФЕДОРЕЦЬ (М. МАРТИНЮК — 1885 — 1860)

У 1951-му році стало відомо, що до Австралії приїхали київські артисти, Марія та Іван Мартинюки. А незабаром хтось уже доповнив, що Марія Мартинюк — це Малиш-Федорець, відома артистка ще з часів театру Садовського. Вони оселилися десь на передмісті Мельборну, а через якийсь час на сцені нашого Народнього дому вони вже брали участь в "Наталці-Полтавці" та в "Чорноморцях".

Марія Малиш-Федорець по приїзді до Австралії

Познайомившися ближче, я кілька разів відвідав їхнє мешкання, розпитував про минуле українського театру, про що Марія Євгенівна багато знала. Вона працювала ще з Марією Заньковецькою, Садовським, Саксаганським та багатьма іншими, що започаткували український професійний театр, здобувши в Україні та й поза нею величезну славу.

Я намовляв артистку написати спогади про пройдений театральний шлях, а вона все вагалась. Зрештою, я обіцяв їй допомогти в редагуванні та виданні таких спогадів, але й це не помогло.

Марія Євгенівна була огрядна, висока жінка, з міцним характером і на наших, навіть відомих теперішніх артистів, дивилася трохи звисока. Іноді вона була гнівна й ганьбила тих, хто недооцінював нашого клясичного репертуару, зокрема побутового, а шукав задоволення в різних веселих оперетках та комедіях, перекладених з інших мов.

Якось у липні 1952 року, коли вони жили поблизу Ме-льборну, в Кауфілді, я завітав до них, з надією знову почути щось цікаве про наш

театр. Цього разу, видно, артистка, корифей українського театру, була в доброму настрої. Спочатку

вона вгостила мене добрим борщем, а потім ми почали розмову. Я вийняв з течки зошит і попросив дозволу записати дещо з її розповіді. Вона на цей раз не заперечувала. З попередніх зустрічів я вже знав, що серед небагатьох визначних артистів старшої Генерації, які потрапили під час Другої світової війни на чужину, Марія Євгенівна Малиш-Федорець належала до того покоління, що його виховали ще основоположники нашого славного професійного театру.

Протягом 45 років своєї сценічної діяльности Марія Євгенівна виступала на сцені переважно в головних ролях у багатьох операх, оперетах, драмах і комедіях, здобуваючи прихильні відгуки глядачів і рецензентів.

Народилась вона 20-го січня 1885 року в Ніжині, на Чернігівщині, в родині мирового судді, Євгена П. Малиш-Федор-ця. їхня родина була досить велика*; чотири хлопці і троє дівчат. Марія була найменшою й не пам'ятає своєї матері, бо

4 + т т

мати померла, коли п народила.

Батько лишився вдівцем з сімома дітьми, але подбав, щоб всі дістали середню освіту, закінчивши Ніжинську гімназію. По закінченні середньої освіти Марія брала участь у місцевому аматорському драматичному гуртку, яким керувала тоді Марія Заньковецька. Якось на одну з цих вистав завітав з Києва сам Микола Садовський, після чого запросив її до свого театру до Києва на ролі молодих героїнь.

Почавши від 1907-го року, Марія Євгенівна виступала в цьому театрі, а, одночасно, маючи гарний голос, меццо-соп-рано, закінчила в 1912

році драматичну вокальну школу ім. Миколи Лисенка. За цей час своєї праці в театрі, Марія Малиш-Федорець створила багато мистецьких образів, граючи переважно героїчні та характерні ролі. В опері "Майська ніч" вона грала ролю Зовиці, в "Запорожці за Дунаєм" Одарку, в "Катерині" Аркаса — ролю матері, в "Марусі Богу с лавці" — Марусю, в "Енеїді" — Юнону, в драмі "Гетьман Дорошенко" — ролю Прісі, в "Саві Чалому" — ролю панни Зосі, а в драмі "Про що тирса шелестіла" — Оксану, в "Суєті" _ Наталку, в "Казці старого млина" — Сусану, в "Гандзі" — Гандзю, в "Бондарівні" — Тетяну, у п'єсі Винниченка "Гріх" — Наташу та інші.

Багато разів виступала на сцені Малиш-Федорець уже опинившись в Німеччині, на тодішній англійській зоні. Бачили ми майстерну гру нашої артистки поруч свого чоловіка, артиста-співака І. Мартинюка (Миколаєнка). Вона не тільки грала на сцені, а й поставила в Австралії "Наталку-Полтав-ку", "Майську ніч", "Сватання на Гончарівці", "Чорноморці", давши разом 14 вистав, дарма, що мала вже 70 років.

Померла Марія Євгенівна 5-го квітня 1960-го року, на 75-му році життя в наслідок важкої операції нирок, лишивши хворого напівспаралізованого чоловіка, який незабаром теж помер.

* * *

Про початки своєї праці з М. Заньковецькою і М. Са-довським Марія Євгенівна уміла цікаво й захоплено розповідати, і той факт, що вона не лишила по собі писаних спогадів, дуже болючий. Мала добру пам'ять і могла б написати добру книжку, що було б ще однією сторінкою до історії українського театру. Вона могла цитувати, що й коли сказав поет Олесь, що говорили студенти про книжку Тичини "Партія веде", розповідала як ховали академіка Грушевського, як у 1936-му році вперше було дозволено українському театрові зробити турне на північ, де було повно засланців з України, що бачила в Архангельську, як випадково зустрічалась з дружиною Остапа Вишні та багато інших епізодів.

Розповідаючи про свої молоді роки, Марія Євгенівна згадала про Марію Заньковецьку:

— Марія Заньковецька, — казала вона, — була нашою доброю знайомою. Вона мене й намовила брати участь на сцені. Мені було тоді ще без двох місяців 17 років, як я вперше грала. Але я дуже боялася. Марія Костянтинівна якось прийшла і сказала, що хоче ставити "Суєту" Карпенка-Ка-рого, що скоро приїде Микола Карпович (Садовський), він

хоче бачити нашу виставу.

— І я, — розповідає Марія Євгенівна, — з тремтінням серця згодилася грати Наташу, бо мені таки дуже хотілося грати. Але коли була призначена перша репетиція, я побоялась грати таку відповідальну ролю. Мене охопив жах. Тоді до мене прибігла Ліза Хуторна і сказала, що вже всі чекають. "Боюся", — сказала я, але таки пішла.

Марія Заньковецька тоді сиділа в коричневій сукні. Була

проста й ласкава. Вона відразу сказала: "Маруню, не бійся, не святі горшки ліплять!" І я тремтячими руками взяла ролю. Вона попередила, що треба мати аристократичні рухи,

бо ця пані, яку я гратиму, з високого коліна, що вона скінчила Смольний інститут у Петербурзі. І почалися репетиції, які відбувалися в її будинку, а ставити мали в клюбі — в На-родньому домі в Ніжині.

Одного разу під час репетиції нам сказала Заньковецька, що^в четвер (це було 15-го липня 1906 року) приїде Садовсь-кий. За кілька днів, коли ми були в Заньковецької на репетиції у вітальні, задзвонив дзвінок. Марія Костянтинівна захвилювалась і, біжачи відчиняти, гукнула до нас: "Підтягніться ж, чортенята, глядіть мені".

Аж ось входить Микола Карпович. Красень, високого росту, років 50, кремезний, пишні козацькі вуси, типове расове обличчя, щоки рожеві. Глянув на всіх нас. А на ньому світлосірий костюм, фетровий капелюх. Він недавно приїхав з Парижу й виглядав дуже елегантно. Марія Заньковецька й каже: "Що це в тебе за капелюх такий великий?" — "Це паризький", — відповів Садовський.

Правда, до української постаті цей капелюх не пасував. І Садовський розповів, як у Парижі діти бігли за ним і кричали: "А ля бур! А ля бур!" — бо тоді саме була бурська вій-

на.

Потім Марія Костянтинівна попросила всіх до столу, до чаю. Я з переляку сіла за самовар, щоб за нього сховатися й крадькома поглядала на Садовського. Я боялася стрінутися

поглядом, але що я не гляну, то и він усе на мене дивиться. "А який голос панна має?" — запитав мене Садовський. Але Марія Костянтинівна відразу взяла над нами шефство, відповівши: "Я ще не пробувала голосів, але в драмі йдуть дуже добре. Заваджає їм тільки страх появитися перед публікою".

Після чаю повернулися до вітальні, де Марія Заньковецька сіла до роялю й почала грати й співати циганську пісню з " Циганки Ази": "Даремно я по цілім світі тебе шу-

друже

що ж

теж підтягувала, а Микола

наших голосів, а потім вибрав з усіх нас Івана

Ніжинську, Лізу Хуторну і Юхи

Миловича

ішла наша

Ц

з нас досі не грав на сцені. Звичайно, ми грали, як аматори,

між

наші

На другий день після вистави всі зібралися в Занькове-

вище

який відкривався в Полтаві. Батьки багатьох з нас не пускали, були плачі і сцени. Нас боялися пустити з дому.

"А цю чорнушку, — сказав Садовський жартома, показавши на мене, — щоб привезли у запльомбованому вагоні, бо вона найбільше боїться".

Марія Малиш-Федорець в невідомій виставі.

Коли приїхали до Полтави, почали готувати "Суєту", де я мала знову грати Наташу. Сюди був запрошений і відомий актор (герой-любовник) Іван Мар'яненко, а також Борисо-глібська, Ф. Левицький, дружина Карпенка-Карого — Софія, М. Заньковецька, Березовський, Олександра Герцик — дружина відомого співака І. Козловського та інші. Ми тут поставили також п'єси "Житейське море", "Не так сталось, як бажалось" та інші.

У 1907 році театр Садовського переїхав до Києва. Садовський найняв Троїцький театр, що звався "Чайная трезвость". Микола Карпович платив за це приміщення чи театр 12 тисяч на рік. Конкурувати тоді з російськими театрами спершу було тяжко. Соловцов, відомий обруситель України, насаджував скрізь російські театри й дістав тоді від російського уряду нагороду — медаль Анни 1-го ступеня.

Спершу Садовському було скрутно, був навіть дефіцит, але потім публіка стала ходити більше. Про це кореспондент Сергій Яблоновський писав в "Киевской мысле", що Троїцький театр для Садовського, як "золоте яєчко".

До нас для участи в масових сценах ішли студенти університету, за що їм платили по 50 копійок за кожну участь. Щоразу наш театр мав більший успіх тому, що він був національний, ставили лише українські п'єси. А коли в 1910 році ми вперше поставили в перекладі українською мовою "Ревізора" Гоголя, то відомий театральний критик Кугель у московському журналі "Театр и искусство" кричав: "Вот так номер! Наши малороси ставят "Ревизора"!

Того ж 1910-го року приїхали ми до Петербургу і грали в театрі "Пассаж". Всього приїхало нас 140 осіб, разом з ор-кестрою. Традиційно Садовський завжди починав з "Наталки-Полтавки". А коли поставили "Ревізора", то в пресі заговорили, що найкращий був Садовський у ролі городничого. А театрал Керель писав у пресі: "С каким удовольствием я слушал этот певучий язык в прекрасном переводе Садовского, где чувствовался весь аромат Гоголя".

Всі українські громади міста (тепер таких немає, їх ліквідували за "націоналізм" — Дм. Ч.), земляцтво, студенти вітали наших артистів. Там же поставили оперу "Енеїда" (ліб-ретто Садовського, музика М. Лисенка). Енея грав Микола Аркас (син історика), Зевса — Карлашов, бас. Зевса іноді грав сам Садовський, Юнону грала Малиш-Федорець, Дідо-ну — Литвиненко або Петляш, Латина — І. І. Ковалевський, Меркурія — Северин Паньківський.

Далі Марія Євгенівна розповідала про окремі епізоди та вдачу Марії Заньковецької. Коли одного разу дали їй грати ролю в казках Шніцлера і вона вдягнулась в європейський костюм, то не могла увійти в образ. "Зніміть з мене оцю панську одежу, — казала Марія Костянтинівна, — бо я не можу втілитися в цю паню. Я не хочу грати цих панів: мені дайте плахту, запаску, дайте ролю Софії, наймичку".

Коли у 1923-му році відзначали 40-річний ювілей Заньковецької, поставили 2-гу дію "Чорноморців" і "Дві сім'ї" — останню дію, де вона грала Зіньку. Було безліч привітань. Прийшли також чотири дівчини в українських одягах. Ці сільські дівчата принесли вінок з жита, пшениці й калини, а на вишитому рушнику піднесли хліб і сіль. Вони низько вклонились і сказали: "Дорога Матусю, спасибі вам за те, що ви з нас ніколи не сміялись".

А коли Олександер Певний, вітаючи від службовиків банку та установ Києва, дав їй 20 золотих десяток, то чекісти захвилювались, бо то ж було справжнє золото, яке вони забирали примусово в населення, коли дізнавались, що хтось має.

Марія Костянтинівна якось сказала Марії Євгенівні: "Марусечко! Як я умру, то щоб не показували мене людям, бо в смерті немає краси, а як уже показуватимете, то хоч трішки загримуйте, підведіть трішки губи. На тім світі може зустрінуся з кращими акторами й письменниками, то створимо там кращу трупу".

Розповідаючи далі про колишнє українське театральне життя, Марія Малиш-Федорець казала:

— Театр Садовського — це був чисто національно-виховний театр. І коли прийшла революція, я й зараз точно пам'ятаю, що прибіг Садовський до театру, до жіночої половини, і сказав: "Цар відмовився від престола! Україна повстане!" Це всіх відразу піднесло на дусі. В усіх на устах і на серці були лише слова Україна та її самостійність. Все

населення висипало на вулиці. Перша демонстрація була загальна, а на другий день була українська. Радісне хвилювання охопило весь Київ. І Садовський, якому було вже понад 60 років, прийшов на сцену і сказав:

— Хлопці! Збирайтесь!

— Куди? — питають.

— їдемо на майдан Богдана Хмельницького. Нехай він нас зустріне. Підемо в українському одязі.

Потім покликав костюмера, Колю Колесникова:

— Давай костюми з "Богдана Хмельницького", а мені з

самого Богдана.

Одягшися в історичні костюми, по телефону попросили з артилерійських казарм троє коней. Сіли на коней Садовський, Петлященко, якого в 1921 році було розстріляно, і Ко-рольчук. Поїхали по Васильківській вулиці. На Хрещатику їх зустріло море жовто-блакитних прапорів і людей. А перед цим боялися, що ніхто не вийде. Тоді ще був тимчасовий уряд. Наших вершників люди зустрічали урочисто, підкидаючи шапки. А за людьми не видно було й пам'ятника Богданові Хмельницькому, його обсіли студенти. А з Софії тільки бов, бов, бов...

* * *

Заґримований Винниченко на виставі "Брехня"

Одного разу під час відвідин Марія Євгенівна розповіла окремі епізоди з театрального життя, а зокрема про Володимира Винниченка

та його таємний приїзд на виставу його ж драми "Брехня". Це було в 1910-му році, коли театр Садовського вперше ставив у Києві в Троїцькому театрі п'єсу Винниченка. Винниченко тоді був на еміграції, в Парижі, куди виїхав, рятуючись від переслідування царської поліції й арешту. Почувши про виставу, Винниченко нелегально перебрався через кордон й опинився в Києві. Садовський, який мешкав тоді при театрі, загримував його в своїм мешканні. Наділи йому сині окуляри і післали його під час вистави на Гальорку. Ніхто ні з глядачів, ні з акторів не знав про це. Лише на другий день Микола Карпович Садовський сказав по секрету окремим солідніш акторам.

Впнниченкові надзвичайно сподобалась вистава. Його драми йшли тоді в театрі Садовського протягом чотирьох років.

Далі Марія Євгенівна розповіла, як Винниченко ще в 1908-му чи 1909-му роках, будучи в Києві, хотів відвідати професора Володимира Антоновича, щоб дістати якісь мате-ріяли з історії України. Він взяв у місті візника й приїхав на ріг Желенської й Кузнечної вулиць, де жили Антоновичі. В тому ж будинку мешкала й Малиш-Федорець і була в приятельських взаєминах з родиною Антоновичів. Винниченко мав з собою чималеньку валізку. Побачивши, що за парканчиком якийсь старичок копає грядку, Винниченко запитав:

— Слухайте, скажіть, будь ласка, чи дома професор Антонович?

— Дома, дома, заходьте, — відповів старичок.

— Візьміть валізку, — сказав Винниченко старичкові. Старичок бере валізку і несе до хати за Винниченком.

Принісши, поставив. Потім Винниченко вийняв 20 копійок, сунув йому в руку. Старий подякував, сховавши гроші до кишені. Тоді Винниченко просить покликати професора.

— Професор перед вами, — почув відповідь і трохи не провалився крізь землю від несподіванки, просячи вибачення. А Антонович, усміхаючись, додав:

— Але грошей не віддам, бо праця мусить бути оплачена.

* * *

Несподівана зустріч з дружиною Остапа Вишні

Остап Вишня одружився з Варею Маслюченко десь приблизно в 1925-му році. Після арешту Остапа Вишні в 1934-му році заарештували й вислали і його дружину Варю з маленькою дочкою до Архангельська. А в 1936-му році Московський військовий округ запросив наш театр поїхати з виставами на північ. Незабаром група театру опери при Домі Червоної армії вирушила в дорогу. Під час цієї подорожі діставали потрійну платню. Серед репертуару були "Запорожець за Дунаєм", "Наталка-Полтавка", "Сорочинський ярмарок", "Майська ніч", "Катерина", "Сватання на Гончарівці" та ін.

Від часів революції туди не запрошували ще жодного українського театру. Коли приїхали, на вулицях уже були розліплені афіші з усіми прізвищами артистів. Я пішла купити в місті хутро з чорно-бурої лисиці.

Вийшовши з крамниці, я побачила поблизу велику афішу, біля якої стояла якась змарніла обшарпана жінка. Ледве я наблизилась до неї, як вона озвалась до мене, називаючи мене по імені.

— Хто ви будете? Я вас не пізнаю, — сказала я.

Взявши обома руками за лице й відгорнувши трохи звисле волосся, вона сказала тремтячим голосом:

— Може, по очах пізнаєте? — А потім майже відразу сказала: "Я — Варя Маслюченко", — і гірко розплакалась,

викликавши сльози і в мене. Це була артистка, дружина Остапа Вишні.

— Як я прочитала на афіші ваше прізвище, — казала вона, — очам не повірила, що десь на півночі, в далекому Архангельську, зустріну Наталку Полтавку...

— Де ти живеш, Варю? Я живу на острові, ходжу до праці за сім кілометрів

по льоду. Працюю прибиральницею.

Варю Маслюченко я добре знала. Була шатенка, мала

гарний характер, чудову розмовну мову, грала різні ролі в театрі Курбаса, також в театрі Гната Юри. Я мусила поспішати, бо о четвертій годині там уже смеркало. "Приходь на виставу, — сказалая, — будемо чекати".

Варя була на всіх виставах. Вона спершу прийшла до мене в Гардеробу з дочкою, якій було 12 років. Одягнена вона була в якийсь, як вона казала "шухав", ніби брудне пошарпане пальто, а на ногах обмотки. Коли роздяглась, то не хотіла вішати, а скрутила в сувій свій одяг і поклала додолу між калоші, бо там, казала, є досить вошей.

Я тоді вже Гримувалась, бо подали перший дзвінок. Дала їм квитки й післала в залю. Я тоді грала Терпелиху. З нами скрізь їздили три енкаведисти. Один з них був контролером. _

Коли заграли увертюру до "Наталки-Полтавки", по залі покотився стогін. Адже в залі більшість глядачів були засланці з України, вислані

на поселення. Коли була сцена розмови Терпелихи з Наталкою і я сказала "Убожество і старість моя силкують мене скоріше віддати тебе заміж...", я побачила, як багато навіть чоловіків залилися слізьми. В залі зривалися ридання. На сцені артисти не могли грати, мова переривалась, а з залі далі чути було схлипування. А коли Петро заспівав "Ой, умру ж я мила, а ти будеш жива, чи згадаєш мила, де моя могила", стогін ще більше сколихнув залю: поруч стогонів і плачів зірвалися оплески. Адже тут, на засланні, щодня вмирали сотні наших людей від голоду й непосильної примусової праці та знущання. Я не знаю, як я сама не розплакалась і не зіпсувала своєї ролі.

Після третьої дії, коли весь ансамбль співав: "Начинай-мо веселиться...", всі встали з місць і кричали: "Слава! Слава українським артистам!"...

* * *

Потім возили нас по різних "точках" по архангельських лісах, де розкидані селища висланих. Але тих, що були

за дротами, на наші вистави не пускали. Бачили багато наших людей в українських свитках, кобеняках. Возили нас кіньми на возах, а охороняли червоноармійці, бо там на людей часто нападають вовки. Через те, що це було на межі 1936 — 37 років, були великі морози, то нам видали кожухи.

На вистави приходили люди цілими родинами, переважно наші переселенці, часто приходили жінки з дітьми, хвалили за наші концерти, шкодували, що скоро від'їжджаємо.

В одному селищі раптом приходить гарна здорова жін-ка-вчителька, веде і свого присадкуватого чоловіка й приказує:

— Іди, іди, проклятий кацапуро, подивись. Це наші українські артисти! Ти ще не чув таких голосів і на платівках!

А в коридорах, біля заль, де ми виступали, лежали сотні лижв, бо там люди на лижвах приїздили з далеких околиць. Все вкрили глибокі сніги. Та ось їдемо до пункту № 3. Там побудовані підземні заводи. А мороз 50 ст. Жінки поробили собі з панчіх маски, а в них дірочки для очей. Біля театру тисячі людей, а квитки вже всі продані.

Після концерту виходимо з театру. Надворі місячна ніч. На вулиці бачимо одноповерхові будиночки, крамниці. Приходить до нас директор театру Волчіні. Він єврей — вихрест, прекрасна людина з Харкова. Розподіляє нас, де кому ночувати, а була вже 12-та година ночі.

Нарешті, заходимо у призначену кватиру невідомої людини. В хаті тепло. Господаря не було дома, зустріла господиня. А ми такі стомлені, що попадали на ліжка в кожухах, так і поснули.

Вранці прокидаємось, світить полярне сонце. Чути тріск дров у печі. Розкриваю очі і бачу на стіні портрет зверхника НКВД Дзержинського. Нижче фото, на якому група військових у формі НКВД. Бачу, що це мешкання військової людини. Снідаємо й ідемо оглянути місто. Увечорі ставимо "Запорожця за Дунаєм". Люди дивляться і плачуть. Одна жінка каже:

— Боже, і хатка на сцені така, як наша, — а з очей сльози. Розгримувавшись, повертаємося до свого мешкання. Двері відчиняє господар. Це низька кореніста постать у військовій формі. Відразу він каже:

Милости прошу, заходите. Русское вам спасибо за ваш спектакль. Вы всю нашу душу встревожили своими песнями. Так могут петь только украинцы…

Запрошує до столу. Переодягшися, сідаємо. Тут нас зустріла прекрасна жінка. На ній усе не таке, як у нас. Сукня

з закордонного матеріялу. Приносить карафку (графінчик), з горілкою. Ми відразу побачили, що господар великий "му-хобой" (випиванка — Д. Ч.). Він хильнув відразу не одну чарку, і незабаром у нього починає заплітатися язик. А я тим часом кажу про свої враження, що в них у місті все добре: і церекопи (крамни(цї — Д. Ч.), і їдальні ітеерівські, тобто

для спеціялістів, інженерів... А він якось подивився в одну точку, як це роблять п'яні, а потім каже до мене, звертаючись по-московському на "ти" російською мовою:

— Годі агітувати! Я без тебе загітований... Коли б вам не півфунта хліба і не наган, то ви б нас з'їли... — А через хвильку знову: — Але все ж таки ти чудесно співаєш, чудово граєте ви, хахли. — А після павзи переходить на попередній тон:

— Ти знаєш... — тут він уже кинув непристойну московську лайку, — за півфунта хліба ваші хахли вирили все метро в Москві. Я сам з ними копав. Ґрунт під Москвою паршивий, мокрий, сирий. Наприклад, копаємо радіюс номер 3, да. Копає якихнебудь 800 чоловік, і раптом в один момент — шарах — все валиться. Засипало тоннами землі. Відкопуємо. З півтора тижні тягнуть трупи, а в цей час у журналі "Ого-ньок", — тут він знову кидає брудну лайку, — з'являється фото жида Кагановича з лопатою, як він з лопатою в руках допомагає копати метро... Дурка ти в квадраті! А ти ще агітуєш! Ось які суки! Мене тоді привезли туди на прорив також. Але мене везли не так, як ти приїхала... Пий! — сказав він підкреслено, показавши пальцем на чарку з горілкою, що стояла переді мною...

— Після його такої страшної тиради, — розказувала артистка, — я не знала що сказати, була приголомшена таким цинічним відкриттям і

непристойною грубістю й лайкою. І моя душа полетіла тоді до Києва. Але його дружина, щоб ніби згладити брутальну мову чоловіка, до чого вона, певно, давно звикла, сказала:

— Він у мене любить випити і трохи поляпати язиком...

— Та цей жахливий випадок, — казала Марія Євгенівна, — мене так зворушив, що я й досі пам'ятаю кожне його слово і бачу вираз його п'яного обличчя, хоч з того часу минуло майже тридцять років.

НА ЖИТТЄВОМУ І ТВОРЧОМУ ШЛЯХУ

ВОЛОДИМИРА ґжицького

Відтоді як у 1929 р. в журналі "Літературний ярмарок" уперше був надрукований роман Володимира Ґжицького "Чорне озеро", минуло 50 років, а цей твір і досі не втратив своєї літературної і пізнавальної вартости. Більше того, він відразу придбав авторові ім'я талановитого творця літератури, ніби в тінь відсунувши його досі написані збірку поезій,

повісті, оповідання й п'єси.

Роман "Чорне озеро" одночасно1 був надрукований тиражем 7 тисяч примірників і окремим виданням. Наступного року його вже було перекладено й видано російською мовою в Москві з передмовою літературознавця О. Лейтеса, а в 1932 р. вже — четвертим виданням, хоч він був уже дещо перероблений. А досі цей твір, разом із закордонними — мав

уже 10 видань.

З того часу минуло багато років. Письменник відбув 21

рік безпідставного заслання, хоч засуджений був на 10 років. Повернувшися на рідну землю, він написав ще кілька романів, повістей та оповідань. Але 19 грудня 1973 р. несподівано надійшла сумна вістка, що на 79 році життя автор "Чорного озера" помер у Львові.

Володимир Зенонович Ґжицький належить до тих небагатьох письменників, яких я згадую з найбільшою пошаною. Ті перші симпатії якраз і викликав у мене його екзотичний роман. Відтоді я став не тільки прихильником його автора, а й добрим приятелем. Він був вищесереднього росту, міцної будови, мав кармелюківський ніс (трохи зігнутий), приємну усмішку, русявий.

Народився Володимир Ґжицький 15 жовтня 1895 року в Західній Україні, в селі Острівець Теребовельського повіту Тернопільської області, у родині сільського вчителя. Початкову школу закінчив у с. Довгім, де вчителював його батько. А в 1906 р. вступає до гімназії в Станиславові (тепер Івано-Франківське), а потім переходить до гімназії в Тернополі, яку й закінчив у 1917 р.

Як згадує кузинка В. Ґжицького, Анна Байрак, "він ще з дитячих років був закоханий в природу: любив блукати по лісах, прислухався до кожного шелесту, стежив за життям кожного створіння, заслухувався у співи пташок. Влітку допомагав у лісництві своєму дідусеві інженерові Осипові Ро-шоковському, що працював у лісництві. А вже від 5 кл. гімназіяльної писав оповідання про природу — про звірів і пташок. Хоч його оповідання були гарні, він нікому не показував їх, тільки мати мала в нього довір'я".

Коли Володимир був ще у четвертій клясі, то українську мову викладав у них відомий поет Василь Пачовський. В ті часи (1910 р.), як згадує сам В. Ґжицький, завітав до Тернополя славний каменяр Іван Франко, щоб прочитати для бажаючих свою поему "Мойсей". Вся гімназія тоді вирушила на станцію, щоб зустріти свого геніяльного письменника. "Учні ламали ряди, бігли за фіякром, — згадує В. Ґ. — За ними прибіг і я до клюбу. Народу було багато, в основному вчителі й

гімназисти. На сцену вийшов невеличкого росту дідусь, ведений під руку професором Яремою... Почалось читання. Читав проте свою поему тихо... Закінчив прологом до "Мойсея". Тут його голос звучав трохи сильніше, але без натяку на художнє читання... Таким чином він і зостався в моїй пам'яті, і за це я влячний долі", — так згадує Володимир Зенонович про І. Франка.

У 1918 році Ґжицький був мобілізований до австрійської армії, а по розвалі Австро-Угорщини бачимо його вже в Українській Галицькій Армії, де по закінченні офіцерської школи він був у чині підстаршини. Після одного нещасливого бою проти леґіонерів Ю. Галлера, коли з його сотні лишилось сім стрільців і його самого чекав розстріл, він переходить Збруч і через якийсь час опиняється в Харкові. Це було в 1919 році.

Перші роки перебування в столиці України нашому майбутньому письменникові доводилося працювати на різних роботах: від кур'єра, продавця газет до звичайного робітника в млині. У 1922 р. він вступає до Харківського інституту сільського господарства й лісництва, закінчивши його в 1926 році. Але за фахом так і не довелося працювати, хоч ліс дуже любив. Про це він сам казав, що "лісником не став практично, але в душі залишився ним і нічого так не люблю, як ліс".

По закінченні вищої освіти Ґжицький дістав призначення на посаду інспектора в системі Наркомпрому УРСР. Та на цій праці довго не затримався, бо його вабило літературне життя, і він відвідує літературні понеділки в Селянському будинкові, куди приходили письменники, поети, критики, а разом і сотні слухачів. Керував тими літературними вечорами відомий Сергій Пилипенко, голова "Плугу", якого в літературних колах називали "папаша".

Свої літературні спроби він почав писати ще з гімназійних років, але перша його книжка поезій "Трембітні тони" вийшла з друку в 1923 р. У ній звеличав революцію, в чому відчувалися впливи Павла Тичини, а також красу природи, якою захоплювався ще змалку:

О, лісе мій!

Кому ти грав цю пісню мирну?...

І того ж 1923 р. В. Ґжицький стає членом Спілки селянських письменників "Плуг" і навіть бере участь у з'їзді селянських письменників у Москві. Приятелями Ґжицького з тих часів були Остап Вишня, сам голова "Плугу" Сергій Пили-пенко та Олександер Довженко, відомий пізніше режисер, письменник і автор низки сценаріїв та фільмів. О. Довженко

навіть намалював дружній шарж "Ґжицький грає на трембіті".

У перші революційні та пореволюційні роки багато західноукраїнських письменників переїхало до Харкова та Києва. Вони там словом і ділом виступали проти польонізації, проти польської окупації. Опинившися в Україні, створюють літературну організацію "Західня Україна". Це було в 1927 р. Ґжицький відразу стає членом і співтворцем цієї літ-організації. До неї ще належали Дмитро Загул, Агата Тур-чинська, Мелетій Кічура, Михайло Козоріс, Федір Малиць-кий, Іван Ткачук, Василь Бобинський, В. Березинський, Любомир Дмитерко та інші. Разом 57 осіб, але після масових арештів 1933 — 37 років залишилося з них тільки 7 осіб. Решта або розстріляні, або заслані до концтаборів. Відомий Антін Крушельницький, що редаґував у Львові журнал "Нові Шляхи",, де так вихваляв і симпатизував радянській владі, приїхав до Харкова з родиною (дочка і два сини) уже в 1932 р. Але їх теж не минула хвиля арештів та розстрілів. Сини були розстріляні, а батько, Антін Крушельницький, з дружиною і дочкою були вислані на загибель.

У 1928 р. з України до Алтайського краю вирушала кі-ноеспедиція на чолі з відомим кінорежисером О. Довженком. Тоді ж, разом з двома іншими письменниками (один з них Іван Багмут), поїхав і наш В. Ґжицький. Члени цієї туристичної експедиції, до якої належали також

кілька спеціяліс-тів-інженерів, мали завдання зробити різні геологічні відкриття, зафіксувати все те на плівку та змалювати в літературних творах.

Ці далекі околиці країни багатьох притягали до себе своєю чарівною природою, самобутнім життям людей, які ще не знали слова "злодій" і не мали замків на дверях. Це була територія Ойротської Автономної Области, де жило на той час всього лише понад 100 тисяч майже самого тубільного населення, тобто ойротів. До речі, пізніше цю область перейменовано на Горно-Алтайську Автономну Область. Тепер її населення становить близько 200 тисяч, в тому тільки 25 відсотків ойротів, а решта — росіяни, які фактично керують всім життям цього народу..

Від останньої залізничної станції Бійськ до невеличкого села Чемал, яке вони вибрали за об'єкт кінцевої зупинки, було понад 200 кілометрів. Далі не було ні залізниці, ні шляхів, і наші мандрівники мусили їхати понад річкою Катунь кілька днів верхи на конях.

Поживши там більше місяця в тих мальовничих околицях Чемалу, познайомившись з родиною місцевого вчителя, що складалась з дружини та двох дочок, а також з місцевими людьми та численними прибулими дачниками, Вол. Ґжи-цький вирішив писати роман "Чорне озеро". Це назва там-тешного озера, що по-ойротському зветься Кара-Кол. Одна з дочок згаданого вчителя Бобрана, Людмила, і стала прообразом головної героїні твору, Тані. Навколо неї фактично й розгортається основна дія роману. В Таню закоханий місцевий лікар, доктор Темір, що збирається одружитися з цією чарівною дівчиною-вчителькою. Але на цьому терені серед курортників з'являється москвич — спритний молодий художник Ломов. Цей підступний ловелас і шовініст, що ненавидить все неросійське і звисока дивиться на "відсталих" ойротів, швидко знайомиться й привертає до себе красиву душею й тілом Таню, обіцяючи одружитися з нею й забрати її до Москви. Але, обдуривши її, їде до Росії й присилає листа, в якому пише, що він помилився, що його кохання виявилось нестійким, що він передумав.

Вагітна Таня впадає в розпач і напівбожевільна йде під час повіді до бурхливої Катуні на пагорок і, оточена виром річки, більше не повертається додому.

Д-р Темір їде до Москви. Випадково зайшовши там на виставку картин, він був вражений одним малярським полотном: це була праця художника Ломова, на якій зображена гола Таня, а за нею тягнуться різні духи з Чорного озера. З болем і глибокою образою він побачив надзвичайну схожість обличчя Тані. Значить вона гола позувала Ломову, коли той малював. Темір цілими днями проводить час біля картини. Та ось одного разу він побачив біля картини самого Ломова, що прийшов із своєю коханкою. У гніві Темір спершу кидається на картину, рве її на шматки, а потім б'є в обличчя огидного ловеласа Ломова. Навколо збирається натовп, не розуміючи причини бійки. Лише міліція вирятовує Ломова й заарештовує Теміра.

Весь роман Володимира Ґжицького читається! з надзвичайною цікавістю. Автор зумів змалювати в своєму творі цілу низку цікавих типів, своєрідну природу Ойротії і справедливу ненависть ойротів до росіян типу Ломова. Поруч самого романтичного сюжету автор показав життя ойротів, їхній побут, вірування й самобутність, не займану чужими впливами.

Володимир Ґжицький (Фото 1970 р.)

В образі д-ра Теміра автор показав доброго патріота-ой-рота, що безмежно любить свій край, свій нарід. Він свого часу закінчив медичну освіту в Москві, вірив у майбутнє свого краю, боровся проти власних шаманів, темряви. Та ось він, розбитий і зневірений, їде до Москви, щоб помститись на Ломову за Таню.

Хоч минуло багато років, але дорогою він бачить навколо обідрані російські села, брудні, гірші алтайських. Хати, мов купи гнилої соломи, порозкидані по полю, ніде ні однієї деревини, ні одного кущика! Над

селами звивається чорне вороння і хмарами падає на село, як на падло. А він же тепер сподівався побачити його інакшим, оновленим, електрифікованим. І Ґжицький висловлює своє невдоволення словами доктора Теміра:

"Скільки наговорено, скільки написано про електрифікацію, а де вона? Ті люди, певно, і лямпочок електричних не бачили і, певно, скіпками світять і досі". І д-р Темір стверджує, що в ойротів краще. А далі думає: "І виходці з цих сіл хочуть учити нас, "диких алтайців". Вони приходять розказувати чудеса про свої досягнення. Вони не можуть зректися думки й охоти панувати над меншими націями. Творча нація! Оце називається здобутки творчої нації".

Поруч Теміра у вагоні їдуть дві крамарки чи міщанки, що прийняли його за калмика. З їхньої розмови поміж собою та частково і з ним, він бачить, як ці росіяни ненавидять людей іншої національности. Довідавшись, що він ойрот, одна з них говорить з досадою:

— Раніше того не було. Раніше була одна Росія. Велика, могутня Росія. Куди б ти не поїхала, ти чула, що ти в себе, дома. А тепер... повидумували якихось ойротів, і вони тепер, як рівні, ще й задаються. І певна я, що не православний.

Ці слова обурили д-ра Теміра, він весь кипів. Ця картина потвердила, що не тільки люди інтелігентні типу Ломова, а й рядові росіяни ненавидять інші народи, що живуть в Радянському Союзі.

Цей епізод з жінками, як із самим Ломовим, був дуже типовим для більшости росіян. І автор устами Теміра підкреслив: "Усі одним духом дишуть. І прості перекупки, і інтелігенти, і комуністи. "Єдіна нєдєліма" — ось квінтесенція всіх думок і бажань їхніх. Чи біла, чи червона — все одно, аби "єдіна нєдєліма". Вони всюди хочуть бути дома. Як же вони б могли відмовитись від Кавказу, від Криму, від Алтаю? їхні споконвічні! — І тут же "право нації на самовизначення, аж до відділення".

В образі Тані та її батька (за твором його прізвище Ток-пак) автор показав нову модерну родину культурних ойротів, патріотичних людей, що шанують свою мову, люблять над усе свій нарід. їхні погляди яскраво окреслюються, коли читаємо розмови й дискусії на національну тему поміж ними і Ломовим. Патріотична родина Токпаків (справжнє їхнє прізвище Бобрак) чекала революції, сподівалася, що її нарід стане господарем у своїй країні, але скоро побачила, що скрізь у них керують росіяни, що їх щоразу більшає, а до того ці зайди дивляться на них звисока, вважають їх нижчою расою.

Ломов же поводився з Танею, як представник вищої раси, що бачимо хоч би з такої розмови:

— Ви ж росіянка, — сказав художник, не то поважно, не то дражнячи дівчину.

— З вашої мови таке виходить. Ви завжди вмовляєте в мене, що я росіянка, і ображаєте мене. Хіба вам мало своїх? Захланний ви чоловік. Я ненавиджу таких, як ненавиджу переможців і насильників.

— Це ж ненависть раба?!

— Може?! А що ж робити? Мій нарід замалий, щоб порівнятися з вами. Я ненавиджу його іноді за його рабську ласкавість, але сподіваюсь й чую, що він, нарешті, прокинеться. Ще трохи і він не пустить вас більше на свою землю,

що ви його витіснили з неї. Він поверне її назад, вирізуючи вас поодинці.

— Кого? Кого? — перепитав художник.

— Таких, як ви! — крикнула Таня.

— Що за погромні віщування? Що за погромні ідеї? Тут уже пахне впливами камів...

Поведінка Ломова щоразу дужче дратувала душу Тані-Він на кожному кроці підкреслював, що тільки Росія й росіяни врятують малу націю, інакше вона виродиться й загине.

З цієї розмови бачимо добре й переконання молодої ойротської патріотки вчительки Тані. Постава російського шовініста Ломова дуже типова для поглядів більшости росіян. Таку розмову можна було почути в кожній неросійській республіці Радянського Союзу. Ґжицький, на прикладах і розмовах, показав великодержавні погляди росіян. Ці погляди, до речі, свого часу висловив сам міністр радянського уряду, грузин Орджонікідзе, у реченні: "Пошкребіть ви кожного російського комуніста і знайдете в ньому російського шовініста".

Але в творі є й інша сюжетна лінія. Це романс між інженером Марченком та розпутною "тьотею Грушею".

Красиво зображені любовні сцени, чарівні краєвидии Алтайського краю з його буйною рослинністю, людьми, автор відтворив образною барвистою мовою. Ось кілька прикладів: "Кам блиснув очима, як ножами", "звістка розходиться з швидкістю кінських ніг", "збира думки, як квочка розсипані курчата", "сонна тайга ліниво ловила тупіт кінських ніг", — та багато інших.

Повернувшись із далекої подорожі до Харкова, В. Ґжицький наполегливо працював над своїм романом. Окремі сцени він уже почав писати в дорозі. А 1929 р. роман "Чорне озеро" був уже надрукований в харківському журналі "Літературний ярмарок", що виходив в чудовому оформленні з сорочкою Анатоля Петрицького. Одночасно роман вийшов окремим виданням тиражем 7000 примірників. А наступного року цей твір вийшов у перекладі П. Опанасенка російською мовою в московському в-ві "ГИЗ".

Даруючи мені це видання з теплим підписом, автор розповів цікавий факт про свою героїню Таню (Людмилу), що справді вона жива і здорова і що він вислав їй це видання російською мовою в подарунок, після чого дістав від Людмили листа з щирою подякою. Людмила писала, що твір дуже сподобався не тільки їй, а всій родині. Будучи ще в Чемалі наш письменник не один раз подорожував з Людмилою до озера Кара-Кол та до села Анос.

Але слід згадати, що по виході роману з друку на автора напали критики. Одним з перших був редактор харківської газети "Вісті" Микола Новицький, який закинув авторові низку ідеологічних гріхів і навіть перенесення україн ських обставин на ойротський ґрунт. Проте в-во — ЛіМ" вирішило знову перевидати цей роман, що мав великий попит. Автор перед друком вніс невеликі поправки. Найбільший гріх автора був у тому, що показав ненависть ойротів до "старшого брата", а особливо, що показав типового російського шовініста в особі художника Ломова.

А попит на цей роман був такий великий, що коли я звернувся від в-ва, де я працював, до Укркнигоцентру, який відав тиражами й збирав попередні замовлення, то керівник тиражними справами, якийсь Фальківський (не поет), сказав, що він може визначити тираж і 100,000, але ж відомо, що тепер немає паперу (це тривало роками), і однаково тираж в-во зменшить. Тому він визначив 15,000, а в-во друкувало лише 5,000.

Та на шляху цього видання несподівано скупчилися нові хмари: коли твір уже був увесь складений в київській друкарні і в-во дало телеграму про тираж книжки, головний редактор М. Тардов склав великий список видань, що готувалися до друку за пляном в-ва або перебували вже в друці, щоб завернути їх і викреслити з пляну або переглянути знову. Із 252 назов річного видавничого пляну (сучасна художня література, критика, клясична література, масова, перекладна, відділ нацменшин тощо), 88 потрапило на цей нещасливий список. Серед них був і роман В. Ґжицького "Чорне озеро".

Цей наказ стався в наслідок появи в пресі відомого листа Сталіна про ідеологічні ухили в літературі й мистецтві. На тому списку була також ціла низка дуже вартісних і цікавих творів, зокрема, в перекладі німецькою мовою, як Ку-ліша "Чорна рада", М. Старицького історичний роман "Кар-мелюк", Т. Шевченка "Кобзар" та багато інших. Все це було зовсім знято з друку. Гол. редактор доручив мені за цим списком забрати з картотеки технічного відділу всі картки і принести до нього. Виконуючи цей наказ, я вирїняв з картотеки 87 карток на 87 видань, а коли дійшла черга до улюбленого "Чорного озера", до автора якого я теж мав великі симпатії, я вирішив урятувати цю книжку: я засунув картку на цей роман під інші картки, які стояли досить густо, на дно картотеки, а решту карток зв'язав якоюсь шпаґатиною й поклав на стіл редакторові, нічого не сказавши. Коли б виявили відсутність серед вилучених карток картки на "Чорне озеро", я був готовий сказати, що я не знайшов у картотеці, лише забув про це поінформувати головного редактора. За пів години на кожній картці стояла вже резолюція "Зняти з друку" і підпис редактора та дата.

З практики всі знали, що коли дано телеграму "друкувати" і подали тираж, то за тиждень-два перші примірники тиражу вже надійдуть до в-ва. Про цей зухвалий вчинок і ризик я таємно повідомив автора. І справді — за короткий час роман вийшов з друку. Діставши 25 авторських примірників, Володимир Зенонович подарував мені примірник з незабутнім підписом: "Любому Дмитрові, якому це видання завдячує свій вихід, з найкращою подякою. В. Ґжицький". Так було врятоване це фактично третє видання роману "Чорне озеро", коли першим рахувати й те, що вийшло в двох числах "Літературного ярмарку". Коли не помиляюсь, то це було в серпневому та вересневому числах 1929 р.

Того ж 1932 р. вийшов з друку новий роман В. Ґжицького "Захар Вовгура", що змальовує працю шахтарів на Донбасі. Отже твір на актуальну тему, але критика знову накинулась на нього за те, що він нібито зобразив дуже сильними й вольовими куркулів, які працювали в шахті й провадили шкідництво. Але тоді вже почалися численні арешти,

зокрема серед письменників, а особливо тих, що походили з Захід-ньої України, тому й доля В. Ґжиіцького була вже вирішена. Москва не могла подарувати йому правди, висловленої в "Чорному озері" та перебування в УГА.

Його заарештували в 1934 р. За вироком суду, він дістав 10 років заслання. Як писала в 50-их роках польська варшавська преса, В. Ґжицького та ще двох письменників було обвинувачено в готуванні замаху на першого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева, що, зрозуміло, було цілковитою вигадкою каґебівських людоловів, таке вони робили і з тися-інших заарештованих. чиви

Спершу наш талановитий письменник потрапляє на канал Волга — Москва, де, як розповідав один знайомий, Ґжиць-

кий деякий час працював навіть в редакції газетки для ув я-знених, яких там були великі тисячі, зокрема українців. Там же з ним працював арештований і засланий інший західньо-український письменник, Іван Ткачук. Вони без дозволу начальства нібито випустили при російськомовній газеті український додаток, за що відразу були післані на тяжку роботу до республіки Комі, на далеку північ. Там Ґжицький працював у вугільних шахтах і ледве лишився живим. Тільки кілька жінок, що були там уже на вільному поселенні, допомогли йому вижити в тих обставинах повної безнадії. Війна також трохи послабила суворий режим, і він починає працювати на іншій роботі поза концентраційним табором.

Лише у 1956 р., після 21-річного заслання (хоч був засуджений на 10 років), повертається наш автор до рідного Львова і за договором з Державним в-вом художньої літератури, починає переробляти своє "Чорне озеро", згідно з новим політичним курсом. Він вводить у роман нові дійові особи, зокрема росіянина Дмитра Івановича Смірнова, як протиставлення негативному росіянинові — розбещеному русотяпові Ломову. Та й саму постать Ломова "обчухрує" так, що вже

ніякої ненависти до ойротів він не має, всі його недоліки в розбещеності та тому, що обдурив і привів до загибелі Таню-Зникло з твору й багато розмов про великодержавне погірдливе ставлення росіян до ойротів, зникли й розмови Тані з Ломовим на цю тему. Натомість введено багато суто пропа-ґандивних моментів, яких не було в перших виданнях. Навіть роман закінчується тим, що д-р Темір пошматував картину і кричав, мов божевільний. Це зразок того, як можна цікавий роман, що вніс в українську літературу нову тематику, нове тло, нові персонажі, звести на рівень пропаґандив-ного видання, яких так багато появляється друком в Україні. Не даром це нове, перероблене видання, що вийшло в 1957 р., вже мало тираж ЗО тисяч, як і новий російський переклад цього твору (1960 р.). За приблизним підрахунком усі видання "Чорного озера" мали разом 174,000 примірників.

Ніби щоб надолужити втрачений 21 рік заслання, Володимир Ґжицький наполегливо працює протягом усіх подальших років над новими творами. Так у 1958 р. виходить збірник його оповідань та одна повість під загальною назвою "Повернення". У цій збірці, що має 230 стор. і видана 15,000 тиражем, надруковано 7 оповідань і повість "Самшитовий гай". Чотири оповідання змальовують життя далекої півночі, певно про місцевості й життя людей, де автор був на засланні. Це оповідання: "Помста", "Лось", "Вибори" та "Гармонія". Тут і будні селян Республіки Комі, і полювання на диких звірІЕ, зокрема на ведмедів, і боротьба з лісними пожежами. Інші три, написані більше в соцреалістичному пляні з часів війни проти німців, з подій у Західній Україні.

Повість "Самшитовий гай" починається з розв'язки однієї любовної історії, коли письменник Антін Доленко після суду й вироку за вбивство, якого він не вчинив, повертається додому. Згідно вироку, він мусить лишати все й виїжджати на 5 років на північ. А потім автор розповідає любовну історію Доленкат в якого закохалась дружина одного банкового службовця і, покинувши свого чоловіка, перейшла жити до нового чоловіка. Пізніше бачимо Доленка на Кавказі, де починається в

нього новий романс з харківською артисткою Ніною, яку він знав зі сцени давніше.

Ґжицький майстер малювати романтичні сцени, має в цьому легкість і витончену форму:

"її міпіятурпі загорілі руки і прекрасно відточені ноги були пружні і сильні від гімнастичних і акробатичних вправ. Від усієї цієї зґрабної фігурки віяло молодістю, здоров'ям і радістю життя. Вона якраз намагалась зірвати з дерева сливу, але не могла дістати; коли тягнулась рукою да того солодкого фрукта, ставши навшпиньки, то її зґрабна красива ніжка оголилась вище коліна. Доленко мимоволі здригнувся... За кілька хвилин Ніна вже поклала йому в рот стиглу9 очищену від кісточки сливу, і він встиг, при цій операції, поцілувати кінчики її солодких від слив'яного соку пальчиків".

Хоч в романі є трохи й пропаґандивних моментів, він читається з цікавістю. В ньому є, як видно, й автобіографічні риси. З життя автора відомо, що він "відбив" в одного директора харківського банку дружину, також читаємо, що покараний Доленко відбував заслання в Республіці Комі, працюючи в шахті, що було з самим автором цього роману під час його "ходіння по муках".

До великих і майстерних творів В. Ґжицького також належать два романи — "Опришки", про відомого народнього героя Олексу Довбуша, та "Кармелюк" — про іншого народнього героя, Устима Кармелюка, що оперував на Поділлі.

Історія роману "Опришки" досить довга. Уривки з нього (початки) були надруковані ще в 1932 р. в журналі "Західня Україна", який був ліквідований у 1934 р. в зв'язку з арештом майже всіх членів спілки письменників "Західня Україна". Але вперше цей роман вийшов друком аж у 1962 р. Як Довбуш, так і Кармелюк — це українські Робіни Гуди. Про них написано безліч творів, створені фільми, вийшло кілька

драматичних творів про їхнє життя й боротьбу. Зокрема про Довбуша писав славний Гнат Хоткевич, що присвятив цій темі не один свій твір. Писали про нього ще Устіяно вич, Іван Франко, Ю. Федькович, Л. Первомайський; у музиці — балет Кос-Анатольського "Хустка Довбуша"; в образотворчому мистецтві — гравюра О. Кульчицької "Довбуш"; е скульптурі — "Олекса Довбуш" І. Сколоздри та М. Рябінінл

Отже опришківство, боротьба селянства проти кріпосництва і кріпосників, виникло ще в 16 столітті в Галичині Буковині й на Закарпатті і тривало аж до першої половини 18 століття. Ця боротьба була спрямована в основному проти чужих зайд, що жорстоко гнітили український нарід. Цей рух висунув на чоло десятки провідників в різні періоди. Найбільше він розгорнувся в ЗО — 40 роках 18-го століття під проводом Олекси Довбуша. Не всі вони були однаково ідейні: одні мріяли і боролися за покращання життя для всіх закрі-пачених і гноблених; другі пішли в опришки лише для особистої помсти, а часом і наживи; треті наближались до звичайних розбійників.

У "Камінній душі" Гната Хоткевича провідник загону — надзвичайно жорстокий, мало ідейний, як і вся його ватага, крім хіба гуманного і своєрідного Юрчика. До того цей твір побудований більше на лірично-романтичній основі, тоді як в інших авторів більше уваги зосереджено навколо ідейної боротьби опришків.

Таким ідейним і цілеспрямованим, може дещо ідеалізованим, виглядає Олекса Довбуш у Володимира Ґжицького. Він ніби занадто осучаснений у своїх діях. Проте, як відомо з преси, цей історичний роман опертий на документах історії життя й боротьби Довбуша. Автор ґрунтовно студіював цю тему, працював над архівними матеріялами, відвідав усі місцевості й місця, де Олекса Довбуш мав свої схованки по лісах і горах, на верхів'ях Карпат.

Довбуш у цьому романі змальований привабливими фарбами: він міцний будовою, типове лице гуцула, ніби витесане з каменю. Він ідейний, він хоче "рівняти світ", щоб не було більше знущання панів над

кріпаками, щоб усі мали людське життя. Довбуш добрий отаман, мудрий організатор: він не радиться з іншими, а сам обмірковує весь плян дії, і його напади на панські маєтки проходять блискуче. До того ж він досить гуманний. Якщо в романі Гната Хоткевича "Ка-

Володимир Ґжицький у своїм кабінеті (Фото 1971 р.)

мінна душа" отаман Мару сяк знаджує молоду попадю Марусю, забирає її в гори як "любаску" і що далі, то брутальніше поводиться, навіть готовий відпродати її на тиждень іншому опришкові, то Довбуш у Ґжицького зовсім інший. Захопивши молоду дружину воєводи князя Яблонського під час нападу на палац в Космачі, він забирає її в гори не для любовних розваг, а щоб змусити пана розкріпачити людей, дати їм волю. До того ж княгиня Єва жила там в окремій будівлі, нею опікувалась дівчина, а поблизу ходила опришківська варта, щоб княгиня не втекла й мала спокій. Опришки Довбу-ша — це вірні й стійкі борці, які знають свою мету — це оборонці народу, що карають різних його п'явок типу Санґу-шків, Каліновських, Яблонських, Вижлінських, забираючи в них гроші та добро і віддаючи його бідним.

Така ідеалізація часто нагадує нам твори письменників в Україні, в яких вони пишуть про сучасне життя, часто занадто причісуючи позитивних героїв і, навпаки, неґативним дійовим особам надають забагато чорних фарб.

У своєму творі "Опришки" В. Гжицький змальовує численні напади на палаци й маєтки великих магнатів і жмикрутів, даючи яскраві портрети тих визискувачів та їхніх помічників. Привабливими фарбами зображує автор інтимне життя самого Довбуша та кохання з Дзвінкою. її постать — це портрет, зроблений досвідченим майстром:

"У неї очі, як дві зірки на небі, принадні... У неї брови тонкі, рівненькі, чорні, як ластівчині крильця. Ті зуби білі, блискучі, мов перли, що їх має від нього цілі намиста. А рум'янці! А груди, маленькі й тугі! А витончені

руки й ноги! Ні одна дівчина на Гуцульщині, ні одна панна не має таких ніг".

Щирими й невгнутими виглядають у романі найближчі побратими Довбуша, як Павло Орфенюк, Фока, Пугач та інші, які разом з своїм отаманом протягом 8-ох років провадили свої рейди проти найлютіших кріпосників, сіячів страшної жорстокости й безоглядного гноблення. Довбушева повстанська ватага сягала часом до 50 леґінів, які змушували тремтіти багатьох гнобителів, а іноді вони зводили бої з цілими загонами війська чи поліції, здобуваючи перемогу.

Автор також показав, що боротьба спиралась на всебічну підтримку народу, який бачив в особі Довбуша й опришків своїх оборонців, героїв. Недаром ця боротьба, а особливе її провідник Олекса Довбуш, лишились у пам'яті народу, увічнені в піснях, леґендах, переказах, казках, а також у літературних творах та інших видах мистецтва. Таким чином Володимир Ґжицький і в цьому творі показав себе досвідченим творцем великих історичних полотен, з живими ідейними постатями на тлі мальовничої природи, із знанням історичної дійсности.

Перед тим, як розглянути другий великий історичний роман "Кармелюк", варто згадати ще проміжний твір Ґжи-цького "Слово чести", що вийшов з друку у в-ві "Каменяр" у Львові в 1968 р. накладом ЗО тисяч. У цьому романі, що має 247 сторінок, автор змальовує дореволюційне життя двох сільських інтелігентів — сина директора школи Юрка Горського і сина форналя Антося Прокіпчука. На тлі сільської дійсности й політичних обставин в Західній Україні автор показує дружбу цих молодих людей, їхні мрії, ідеали перші знайомства з дівчатами, одруження Антося з дочкою священика, що, зрештою, й ламає їхню приязнь. З того часу їхні шляхи йдуть різно: вони лише зрідка зустрічаються, але без тої теплоти, що була колись. Антось, кінець-кінцем, дістає парафію і стає священиком, а Юрко запалюється революційними ідеями, покладаючи надії на російську армію.

У цьому творі бачимо більше тенденційности, як в попередньому. Автор в рожевих тонах малює майбутній прихід царської армії, забувши про те, як ця армія під час Першої світової війни грабувала й арештовувала українську інтелігенцію, як у галицьких українських письменників нищила літературні архіви, як ешельони арештованих ішли на далеку північ Росії.

Роман закінчується тим, що Юрко спершу потрапляє на службу до Української Галицької Армії, а з приходом революції, разом з ешельоном поранених, полонених російської армії, вирушає на схід аж до Харкова, де й лишається. В цьому творі знову знаходимо автобіографічні моменти з життя самого автора.

У романі "Слово чести" зрідка трапляються русизми, як "поляна" замість галявина, "поштова відкритка" замість листівка, "вогнестрільний", замість вогнепальний. Те саме трапляється і в романі "Чорне озеро", де знаходимо слова суслики (ховрашки), туловища (тулуби), окружали (оточували), розсіяно слухала (розгублено...), трусість (боягузтво), кнут (батіг), блистять (блищать), устьє (гирло), каблук (підбор) та інші. Менше таких недоліків можна зустріти в романі "Опришки". Ці русизми, зокрема можна пояснити лише тривалим перебуванням автора по російських в'язницях, на засланні та недоглядом мовного редактора видавництва.

Поруч роману "Опришки" визначається своєю якістю й майстерністю роман "Кармелюк", що вийшов у в-ві "Каменяр" у Львові в 1971 році.

Говорити про Кармелюка — це означає знову говори-про нашого другого українського Робіна Гуда. Усі вони, як наші Олекса Довбуш та Кармелюк, так і англійський Робін Гуд, уславились своєю боротьбою проти гніту й сваволі. Різниця тільки та, що Робін Гуд — леґендарний герой часів се-редновіччя в Англії, борець проти февдалізму 12-го століття, а наш Кармелюк — жива постать народнього героя кінця 18-го і початку 19-го століття. Є ще відмінність між ними і в тому, що Робін Гуд не має дати народження, ні смерти, як і реальної біографії, бо він більше

вимріяна постать борця, змальованого народніми творцями казок та леґенд таким, яким хотів його бачити сам нарід, як свого оборонця проти гноблення. А хто був його прототипом — і досі не з'ясовано.

Обидва наші народні герої фіґурують також не тільки в усній народній творчості, а і в так званій писаній літературі. Робіна Гуда згадується навіть і в творах Шекспіра, та найбільше його спопуляризував, мабуть, автор 29 романів — шотляндський письменник Вальтер Скотт у своєму романі "Робін Гуд". Бачимо ще й сьогодні Робіна Гуда на екранах телевізорів.

Десятки пісень, переказів, леґенд, казок вийшли з на-родніх уст про Кармелюка. Згадаймо хоч би пісню "За Сибіром сонце сходить". Та найширше відображений Кармелюк в нашій клясичній і сучасній літературі. Написали поважні твори про нього Михайло Старицький, Марко Вовчок, Сухо-дольський (драматичний твір), Василь Кучер, Степан Васи-льченко, Василь Костенко (в музиці), в малярстві — О. Си-ротенко, режисер Г. Тасін створив фільм "Кармелюк". Написано про Кармелюка також і кілька публіцистичних праць, що вийшли окремими виданнями, та видано збірник різних авторів. Не даром і Тарас Шевченко називав його "славним лицарем".

Тож наш сучасник Володимир Ґжицький мав нелегке завдання написати роман, не потрапивши під вплив відомих уже літературних творів: дати нове трактування, знайти нові риси й відтінки в житті й діяльності завзятого бунтаря проти кріпосництва і кріпосників. І Володимир Ґжицький знайшов свій шлях у творенні нового історичного полотна. У противагу романтичним принципам Вальтера Скотта та Михайла Старицького, де зустрінемо майстерного, але вигаданого, домальованого власною уявою й фантазією, далекого іноді від історичної правди героя. Вол. іжицький написав цілком реалістичний твір, ніби роман-хроніку, поклавши в основу справжні Оіографічні відомості про славного Кармелюка.

У Вальтера Скотта твір "Робін іуд" сповнений різного штукарства, пригод, історій, якими легко можна було оперувати, оо сам герой твору леґендарна фолкльорна постать. У Мих. Старицького Кармелюк Олижчии до історичної дійсно-сти, але автор наділив його романтичними ознаками, "облагородив" до тої міри, що Кармелюк бував у Франції з своїм паном, знав добре французьку мову, мав любовні пригоди з дружиною пана Іііґловського, Розалією, де він був кріпаком, мав шляхетний вигляд і поводження.

іжицький ґрунтовно простудіював численні історичні архівні матеріали, документи, спогади сучасників Кармелюка, матеріяли судових процесів, донесення ісправників скарги потерпілих панів, що переважно були поляками. Тому перед читачем стає на повний зріст живий образ борця проти жорстокости й визиску та знущання з боку кріпосників. Більше того, автор згадує багато автентичних прізвищ справників, генералів, панів, селян-спільників Кармелюка і назов місцевостей.

Народився Кармелюк 1787 р. в селі Головчинцях, Літинського повіту на Поділлі, в кріпацькій родині. Коли йому було 24 роки, пан Піґловський віддає свого кріпака Устима на вимогу своєї дружини, Розалії, за непослух "у москалі". Термін військової служби тоді був 25 років. В дорозі до Ка-м'янця-Подільського Кармелюк вибиває собі два передні зуби з надією, що його згідно закону, не візьмуть через це до війська. Але й це не допомогло, і він рятується втечею. Його згодом знаходять, заарештовують, карають биттям та кидають до в'язниці. Він знову тікає та організовує групи спільників, нападаючи на маєтки найжорстокіших панів. Найперше напав на маєток пана Піґловського, покаравши биттям жорстоку Розалію так, як вона карала своїх кріпаків.

Проти Кармелюка об'єднуються всі навколишні польські пани: Янчевський, Орловський, Хойнацький та сам Піґловський. Крім цього, на боротьбу проти Кармелюка викликають загони війська, а навколо маєтків будують високі мури, створюють навіть комісію у справі

боротьби проти Кармелюка та цілої мережі повстанців чи бунтарів, що почали діяти в трьох повітах.

З допомогою зрадників та шпигунів, влада шість разів арештовує Кармелюка і жорстоко карає биттям та засланням на Сибір. З того чотири рази Кармелюк був засуджений на заслання, тричі — на Сибір, до Тобольська, і один раз до Архангельська. Чотири рази він втікає з заслання, вириваючись з найтяжчих і найнебезпечніших обставин. Підраховано, що, тікаючи з чужини, Кармелюк пройшов 15.000 кілометрів, що в наслідок присудів він дістав 4.000 шпіцрутенів та 220 канчуків. Іноді за один раз йому давали 400 шпіцрутенів або 100 канчуків, від чого інші засуджені гинули на місці, а Кармелюк мовчки витримував катування і при першій нагоді знову тікав.

Спритність Кармелюка можна бачити з багатьох його карколомних втеч і нападів. Сидячи одного разу в казематі Ка-м'янець-Подільської в'язниці, він дістав від канцеляриста в'язниці Барабаша пряжу і свердло. Пізніми ночами він плете мотуз або розбирає кахляну піч, складає в стовпчик, стає на нього і густо свердлить у квадраті стелі дірки, заліплюючи хлібом. А на день ховає свердло й мотуз під дошки, а кахляні плити знову повертаються до печі на своє місце, ніби їх ніхто й не відлуплював. Коли все було готове, а під високими мурами в'язниці стояли три його спільники з кіньми, Устим виштовхує обсвердлений квадрат стелі й опиняється на горищі, а вилізши через душник, спускається додолу. Та виявилось, що мотуз на кілька метрів закороткий, і він стрибає на руки спільникам. Потім сідає на приготованого коня і всі разом зникають у темряві. Отже він знову з'явллється серед ватаги бунтарів і месників, карає й палить панські маєтки, сподіваючись, що за ним піде весь нарід і таким чином повалить кріпацьку систему.

Понад 20 років гуляв Кармелюк, караючи жорстоких кріпосників, аж поки в наслідок зради жінки свого спільника, Оляни, був забитий у засідці 1835 року.

Тож роман Ґжицького, що правдиво змальовує все життя й боротьбу Устима Кармелюка, справляє сильне враження і читається, як документальний твір. Автор провів українського Робіна Гуда — Кармелюка, від народження до смерти через безліч його злигоднів, втеч, боротьби, мандрів, показавши всі жахи кріпацької дійсности й безправ'я царського ладу. Дарма, що тема попереднього історичного роману про опришка Олексу Довбуша дуже подібна, автор зумів знайти нові фарби й майстерність відобразити цю дійсність інакше, і в цьому його заслуга.

В цьому романі знову трапляються русизми, які, певно, автор "придбав" на далекій півночі в холодній Республіці Комі, де він поневірявся багато років, хоч він ніколи не був опришком, але засуджений був жорстокіше, як за царського ладу.

Тож "ріжуть вуха" такі русизми або кальки з російської мови, як "захищать" (боронити), "голодовка", "не здоб-рувати", "посилає за допомогою", "поляна", "людей ганяли за грибами" (по гриби). Також автор зловживає словами чоловічого роду в давальному відмінкові, даючи закінчення у, а не —ові, як "командиру" замість "командирові", "хаму" замість "хамові" тощо.

Володимир Ґжицький, який належить до старшої Генерації письменників, пройшов великий і складний творчий і життєвий шлях, зазнав багато і незаслуженого горя, лишив нам, крім власних творів, багато перекладів з польських письменників, як клясиків, так і сучасних. Серед них окремі твори Адама Міцкевича, Юліяна Словацького, Болеслава Пруса, Казімєжа Тетмаєра, Ґабрієлі Запольської та інших, хорон, ні співчуття родині не висловила навіть Спілка пись-

У 1973 р. наш автор написав спогади під назвою "Великий сонях". Видавництво "Радянський письменник" прийняло їх до друку. Наприкінці того ж року вони мали вийти з друку: автор зробив уже коректу, з дня на день чекав, що одержить свою книжку спогадів, назву яких в-во змінило на "Мої побратими". Але несподівано "Літературна Україна"

принесла сумну вістку, що Володимир Ґжицький помер 19 грудня 1973 р., на 79-му році життя. Відомо, що ще за тиждень до смерти автор почував себе добре, писав про це й авторові цієї розвідки — і враз серце спинилось. Можна припускати, що після численних арештів серед письменників та діячів української культури, що відбулися в 1973 р., коли В. Ґжицький зробив уже коректу своїх спогадів і вони мали вийти, дехто з репресованих був у числі згаданих у спогадах, а тому й книжку було заборонено. А для слабого здоров'я автора спогадів це могло бути великим ударом, що й спричинило несподівану смерть. Це припущення підтверджують ще й ті факти, що по смерті В. Ґжицького у пресі було тільки коротке повідомлення письменника Романа Лубківсь-кого про життєвий і творчий шлях покійного, але ні про похорон, ні співчуття родині не вислоовила навіть Спілка письменників.

Лише недавно київська "Літературна Україна" між іншим згадала, що серед літературної спадщини Володимира Ґжицького ще зберігаються недруковані твори, а серед них і спогади про письменників "Мої побратими". Але не згадано, чому їх зняли з друку в момент виходу книжки, коли помер автор.

Подаючи цей огляд життя і творчости Володимира Зе-ноновича Ґжицького, цього щирого патріотичного письменника, необхідно підкреслити, що в його особі наша література мала талановитого творця великих епічних полотен, оповідань і п'сс, але, на жаль, безпідставне 21-річне заслання та подальші обставини не дали йому можливости віддати всю свою енерґію й майстерність рідній літературі й народові.

ПРО ОЛ. ВАРАВВУ (КОБЦЯ) ТА ЗУСТРІЧІ З НИМ

(1889 — 1967)

В житті часто так буває, що, прочитавши випадково твір якогось письменника, відразу стаєш прихильником його творчости і перечитуєш все, що з'являється з-під його пера. До певної міри так трапилось і з

творчістю письменника Олекси Петровича Кобця. Правда, мені не вдалося прочитати всього доробку цього автора, зокрема перших його збірок поезій, але те, що довелося читати, лишило тривале враження.

Ще будучи школярем, скоро по Першій світовій війні, пораючись у скрині свого дідуся на Полтавщині (а скриня була повна старих книжок та журналів), натрапив я на невеличку книжечку — драматичний етюд О. Кобця "В Тарасову ніч", Це був віршований твір, написаний ще в австрійському полоні. Він мав лише якихось 20 сторінок друку, але його щирість, простота й образність, романтика минулого України і патетичний кінець, де автор в символічній кар-тині змалював визволення України — все це було якоюсь цілющою водою для моїх молодечих мрій і бажань. І цей невеличкий твір, із двома десятками рідкісних українських видань, я взяв з собою, вирушаючи з рідного міста у життьові мандри.

Років через десять після прочитання тієї одноактової п'єски, шукаючи куточка під кривавим сталінським сонцем, опинився я в Харкові. Після кількарічної праці на фабриках і заводах, навчаючись у вечірній час і друкуючись на сторінках тодішньої преси, працював я вже на редакційно-видавничій роботі* Там познайомився з багатьма письменниками та працівниками редакцій. Якось редактор Максим Лебідь, якого всі звали Макс Максович (справді — Максим Максимович — Д. Ч.), сказав мені, що незабаром вийде з друку цікава книжка Олекси Кобця (Варавви) про австрійський полон, і що він навіть читав уже частину чи ввесь рукопис.

Пригадую, що я з захопленням прочитав цей твір, що звався "Записки полоненого". А редактор цього видання, прочитавши рукопис перед друком, був теж так ним захоплений, що коли прийшов до видавництва сам автор, то кинувся до нього й обійняв на радощах.

Справді, в цьому автобіографічному творі Олекса Ко-бець зумів з великою майстерністю показати довгий і страшний шлях поневірянь і злигоднів вояка-українця у війську царської армії. Картини! пекельних

боїв, незвичайні ситуації, в які раз-у-раз потрапляв автор, жахи полону, дві спроби втечі, життя в таборах полонених в Австр'ї, праця там Союзу Визволення України (СВУ) і, зрештою щасливий поворот до рідного Києва, що став столицею незалежної української держави — все це було так яскраво змальовано, що всіх захоплювало. До того ж це не тільки спогади, а цінний історичний твір про війну, людину й полон.

Недаром "Записки полоненого" одночасно вийшли у 1931 році двома виданнями. Спершу масовим тиражем у 200 тисяч примірників в серії "Роман-газета", а слідом за цим звичайним виданням, на кращому папері, тиражем 5 тисяч. Спогади Олекси Кобця мали великий успіх і розгелос не тільки в Україні. Німецька газета порівнювала ці спогади з відомим твором німецького письменника, учасника Першої Світової Війни, Еріх-Марії Ремарка "На західньому фронті без змін".

Боячись нападів з боку критики, О. Вараввa додав до своїх спогадів коротке вступне слово, де писав, що в його мешканні жив у 1918-му році його приятель, який п вернувся з австрійського полону. Він все щось писав після денних пошуків праці. Одного разу він пішов і не вернувся: загинув на вулиці Києва під вогнем воюючих армій. На рукописі, що лишився на столі, стояло прізвище "О. Кобець", тому О. Вараввa й видав ті спогади під згаданим ім'ям.

Автор цього чудового історичнрго твору жив тоді в Харкові, і мені незабаром пощастило познайомитися з ним. Він відразу захопив мене своєю щирістю і привітністю. А коли я згадав, що ще 10 років тому з захопленням прочитав його п'єску "В Тарасову ніч", він розповів мені про її історію та ті жахи війни, які він відобразив у своїх "Записках полоненого". Це знайомство автор закріпив ще й тим, що подарував мені своє двотомове масове видання цього твору, що тоді саме вийшло з друку.

Відтоді ми часто зустрічалися то в стінах видавництв, то на Каплунівській вулиці в Клюбі письменників ім. В. Блакитного і щоразу ділилися, хоч коротко своїми клопотами та радощами. Але радощів

щороку ставало менше. А ухвала Москви про те, що український націоналізм є головною небезпекою, принесла для нашого народу ще більші нещастя. Наше життя супроводив уже голод і щоденні арешти серед письменників та діячів нашої культури. Тимто й "Записки полоненого" скоро потрапили до числа шкідливих націоналістичних творів, і над автором нависла смертельна небезпека.

Якось восени 1933-го року зустрів я Олексу Петровича у в-ві "ЛіМ". Він мав страшний вигляд: довший чіс неголений, змарнілий, мовчазний. Лише з трудом я довідався, що на селі з голоду помер його батько, що його власний син тяжко хворий, а жити нема з чого. Той "тан'-я дОгбре р&йумів; бо й сам дуже часто йшов до праці, не снідавши. А мой "платня тоді становила 175 карбованців на місяць* тдді як 'мкело; яке лише зрідка з'являлося в продажу, коштувало 54 карбованці за кілоґрам. г' *

Олекса Петрович розповів мені під секретом, що його вже викликувало НКВД, що .^к^ведист кричав на нього, обкидав брудною лайкою, показ^ІВчи його підпис на якомусь оправленому шматкові вичиненої шкіри, яку на знак привітання піднесли прихильники та приятелі Сергієві Єфремову під час його ювілею. А тому Олексі Петровичу закидали зв'язок з якимсь "націоналістичним центром". Рятуючись від цієї халепи й небезпеки потрапити-до в'язниці, він при одній нагоді поскаржився головному прокуророві України Ахматову, якого знав раніше. Після того автора "Записок полоненого" лишили в спокої, але праці не було.

У 1932-33-му роках лютував страшний голод: на вулицях, мов тіні, ходили та лежали пухлі від голоду селяни, що напливали з голодуючих сіл. Щоночі тоді збирали трупи померлих. Письменники, особливо безпартійні, опинилися теж в стані голодової облоги, тоді як в Москві було всього досить. До спілки письменників, до видавництв та редакцій надходили розпачливі листи. Дехто пробував досить сміливо реагувати на ті страшні обставини. Але їхні скарги про голодування не лишились без уваги НКВД. Скоро їх виареш-товано, і вони зникли навіки за ґратами карателів.

Таке життя довело до розпуки й Олексу Петровича Ва-равву-Кобця. Лише не скоро, після тривалих благань, він знову почав діставати переклади, зокрема з російської мови. Так він переклав "Анну Кареніну" та "Війну і ..мир" Л. Толстого, а потім видав роман "Люлі — люлі, дитино" з життя Західньої України. Але коли дарував мені примірник, то соромився, бо казав, що там не все так мусив писати, як хотілося.

А незабаром жорстока війна розкидала сотні тисяч наших людей по далекій чужині. Нескоро я довідався, що Олекса Петрович перебуває в Шляйсгаймі, в українському таборі. Втративши по дорозі свої друковані примірники "Записок полоненого" та інших творів, він запитував, чи не зберігся у мене той примірник, що він мені подарував. Алё;"я.не міг його порадувати, бо багато моїх речей і видань теж Загинуло під бомбами в Німеччині. *

Лише переїхавши до Америки, він розшукав приайрнйк своїх "Записок полоненого" в Конгресовій бібліотеці в Вк-шінґтоні і, зробивши фотокопію, перевидав у" видавництві

"Дніпрова Хвиля" в 1959 р.

Варто хоч коротко згадати життьовий шлях цього талановитого й працьовитого письменника. Народився він 28 березня 18£9 року у славному Каневі біля Києва, де похований Тарас Шевченко, Тому це місто було колискою для його сві-

Олекса Варавва (Кобець)

тогляду й духового багатства та патріотизму. Справді, від 1912-го року, коли в київській газеті "Рада" було надруковане його перше оповідання "Під Новий Рік", і від 1913-го року, коли вийшла з друку його перша книжка"Ряст", в якій надруковано було 54 вірші, він все своє життя віддав на служіння своєму народові, своєму рідному мистецтву — невтомній боротьбі за українську правду.

1

Олекса походив з бідної селянської родини, тому після закінчення канівської школи в 1903-му році, батьки не мали можливости післати його вчитися далі, і хлопець, маючи 14-15 років, їде до Дніпропетровська і влаштовується на працю продавця в крамниці. Пізніше працював в різних установах канцелярським робітником, писарем, секретарем і лише перед Першою світовою війною повертається до рідного Кане-ва, де влаштувався на працю у шкільній мережі.

З вибухом війни він був покликаний до війська. Брав участь у жорстоких боях у Фінляндії, а потім на півдні України, в Карпатах, де в травні 1915-го року біля села Буянів Жидачівського повіту потрапив до австрійського полону. З низки таборів полонених почали відбирати українців для організації окремих українських таборів. Л як царська Росія протягом століть придушила українську свідомість, видно з того, що коли в одному таборі, вишикували близько тисячі полонених і сказали, щоб українці вийшли з лави наперед, то вийшло тільки троє: наш Олекса Вараввa, Михайло Зимницький, який жив і помер в Австралії, та ще один полтавець. Але коли сказали, щоб вийшли наперед всі малороси та хахли, то посунуло їх більше. Тож коли всіх українців і малоросів звезли до табору у Фрайштадті, то їх лише в цьому таборі зібралося до 20 тисяч, іут дозволено було організувати й провадити національно-культурну роботу серед полонених. Тож для нашого Олекси Варавви було багато непочатої праці. Тут Олекса Петрович написав для таборового театру і свій драматичний етюд "В Тарасову ніч", що з великим успіхом був поставлений у їхньому таборі. А що там не було жінок, то ролю жінки, як розповідав мені О. П. , чудово зіграв полонений Павло Дубрівний.

В таборі з допомогою Союзу Визволення України розгорнулась культурно-національна освідомлююча праця. Лекції читали відомі професори, — як С. Смаль-Стоцький, Василь Сімович, О. Охрімович, а також М. Чайковський, син відомого письменника, автора історичних

повістей, Андрія Чайко-вського. Великий вплив і на О. П. мали ці лекції. Це ще більше підсилювало знання своєї історії, літератури, культури взагалі. Він і тут пише свої поезії і з великим успіхом виступає з ними на сцені. А його п'єску "В Тарасову ніч" ставили й по інших таборах полонених, а в 1917-му році, заходами Союзу Визволення України, її було надруковано у Відні. Там же, у Відні, виходять його збірки поезій "Під небом чужим" та "З великих днів" (обидві в 1917 р.). Пізніше "Під небом чужим" перевидано було в Києві.

З постанням української держави, з допомогою СВУ, він з десятьма інших полонених з великими перешкодами через Петроград пробирається на батьківщину.

Повернувшись до Києва, Олекса Вараввa продовжує підвищувати свою освіту: студіює й закінчує Вищий економічний інститут. Одночасно багато часу віддає справі перекладів. За час між двома війнами, як він розповідав, він переклав понад 50 різних опер. Вони заповнювали репертуар сімох тодішніх оперних театрів України. Він переклав також 15 оперет, переважно з німецької та французької мов. Якось у розмові зі мною, ще дома, Олекса Петрович сказав жартома, що коли б усі ті друковані переклади, що він їх зробив, покласти на великий віз, то добра пара волів не зрушила б воза з місця. Чимало з тих перекладів і досі йдуть в театрах України, тільки тепер не згадують автора перекладів, хоч відомо, що перекладач вносить до твору третину своєї майстерности.

Працьовитість нашого літератора бачимо і в написанні безлічі віршів та низки оповідань для дітей, що друкувалися в еміграційній пресі. А в 1961-му році, коштом українського робітника-чорнороба, Маркіяна Чорнокосинського, вийшла велика збірка віршів та прози для дітей і молоді під назвою "Сходить сонце". Це видання, що має 272 сторінки, автор подарував мені з написом: "Моєму найдорожчому Другові Дмитрові Васильовичу Нитченкові. О. Кобець. Квітень 1961 року. В Америці".

Крім цього видання, на еміграції вийшли такі його книжки: "Снігурі", "Сова", "Про золотого зайчика", "Борис Му-л ярчук".

У 1934-му році, ще в Україні, Олекса Кобець видав роман "Люлі — люлі, дитино", а також сценарій під цією назвою та інший — "Червона хустина", які були сфільмовані, але останній був конфіскований як націоналістичний.

Ще в Німеччині і живучи вже в Австралії, майже з самого початку я листувався з Олексою Петровичем. З тих милих листів мені відомо, що він мав ще не друкований роман "Коли вишні цвітуть" та велику збірку віршів, мабуть, для дітей.

Як бачимо, доробок нашого автора досить великий і різноманітний, хоч тут не згадуємо ще багатьох його статтей, фейлетонів, гуморесок, що друкувалися по журналах та газетах. Його перу належить і текст улюбленої пластової пісні "Від синього Дону до сивих Карпат", яку поклав на ноти композитор Михайло Гайворонський.

В Америці Олекса Кобець з родиною оселився в Боффа-ло, де також брав участь у громадському й культурному житті: викладав у школі та на курсах для Пласту і СУМу, багато уваги й любови віддавав своїм онукам. Місцеві українці дуже шанували свого письменника. У 1959-му році місцева Громада дуже гарно відзначила 7С-річч : О. П. спсція-льним літературним вечором, де зібралося багато людей.

За два роки до смерти Олекса Петрович захворів, був частково спаралізований і мусив користуватися для руху

стільцем на колесах. Життьовий шлях цієї милої патріотичної людини закінчився вночі з 4-го на 5-ге вересня 1967-го р.

Знав я Олексу Петровича протягом багатьох років, зберігаю багато його щирих і цікавих листів. І яка буде шкода, коли родина та

прихильники творчости Олекси Варавви-Кобця не спроможуться видати збірника спогадів та повне видання творів покійного, який цілком на це заслуговує.

БОРИС АНТОНЕНКО — ДАВИДОВИЧ

Нещодавно нашому видатному письменникові Борисо-

Давидовичу минуло 82 роки з дня народжен-

ня і 59 років літературної творчости. І, незважаючи на цю поважну дату в житті всім відомого літератора, що належить до тих перших, що почали писати свої талановиті твори за перших пореволюційних років, українська преса на рідних землях жодним словом не згадала про цю дату та про нашого літератора. Тож годиться, хоч коротко відзначити цю варту уваги подію в літературному житті.

Почавши свою літературну діяльність майже 60 років тому, письменник пройшов довгий і складний життьовий шлях, позначений не тільки творчими успіхами, а й тяжкими поневіряннями, такими характеристичними для багатьох талановитих творців української літератури. Тож і не дивно, що сьогодні, як кажуть "за творчим варстатом" він лишився один з небагатьох, що починали разом творчий шлях у літературу в перші пореволюційні роки. Борис Дмитрович здобув собі заслужене почесне місце. Найкращим доказом цього є той факт, що навіть його давні твори, написані 40-50 років тому, витримали іспит часу і сьогодні читаються з непослабною цікавістю, ставши вартісним першоджерелом у вивченні складних процесів на Україні, зокрема в перші по-

революційні роки.

Дмитрович Антоненко-Дав місті Ромнах на Полтавщи

машиніста-залізничника. Це сталося в Засуллі, на околиці Ромен, і його мати та баба Олена раділи, що народився

хлопчик.

сам письменник, час його народження стався

пише

межі

Шевченкове

Петербурзі гримнув був міністер Валуев: "Не было, нет и

может!"... та вже

шоі

Давидович

Юлії Максимівни Яновської, походив з Сорочи-[ій підставі її старші брати, його дядьки, пізніше

теж

го і теж з Сорочинець. Але Борис Дмитрович не надавав цьому ніякого значення, його більше цікавив батьків рід, де з оповідань діда Олександра, якийсь предок, козак Антоненко, визначався такою фізичною силою, що голіруч задавив ци-^".^пгп прттмрпя. який вийшов з послуху свого господаря

Б. Аптоненко-Давидович 1978 р.

и, замість показувати свої штуки, став трощити тин у Антоненковому дворі. Відтоді вражені односельці прозвали сила-ня Давидовичем, що стало спочатку йому за вуличне про-звисько, а далі приросло до офіційного прізвища.

Шкода тільки, підкреслює Борис Дмитрович, що рід завзятого козарлюги Антоненка-Давидовича після скасування козацтва здрібнів... а десь у середині 19-го століття один із нащадків, з волі харківського архиерея, змінив навіть своє українське прізвище на "культурніше" — Давидов. А через це в біографічних довідниках про нашого письменника й писалося ніби його справжнє прізвище Давидов, а в дійсності Антоненко-Давидович повернув собі в громадському житті й літературі прізвище його далеких, але близьких духом предків.

Перші роки дитинства малому Борисові довелося прожити у Брянську, за межами України, куди переїхала вся родина на місце батькової праці. А тому українську мову довелося йому вивчати вже, маючи шість років, від хлопчиків, з якими бавився в Охтирці, кл7тти він знову переїхав з батьками. А як тільки він навчився добре розмовляти рідною мовою, батьки віддали його до Охтирської гімназії, де вчителі настирливо виганяли з дітей українську мову й навіть акцент. Про ці часи письменник згадує так:

Мене це мало гнітило, бо я добре знав російську мову ще з Брянська, але почуття образи й протесту до тої офіційної Росії в Охтирці, що спиралася на школу, церкву й поліцію, рано ввійшло в мою душу.

У 1915 році батько Антоненка-Давидовича потрапляє на війну і, хоч був у тилових частинах, десь зник і вже ніколи не повернувся додому. Так 16-річний Борис лишився жити як одинак у матері без батька. Після закінчення Охтирської гімназії навесні 1917-го року, він їде добувати вищу освіту, вступає на природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету, а потім переходить до Київського Інституту Народньої Освіти, який не закінчив.

Писати почав Антоненко-Давидович ще на гімназійній лавці в Охтирці, але спершу писав російською мовою, і перші його вірші були навіть надруковані в рос. юнацькому журналі "Ученик". В останніх клясах гімназії почав писати фейлетони на учнів та вчителів, в чому мав успіх і в учителів, і в учнів. У 1916-му році в гімназійному журналі "Школьный луч" помістив нарис "Моя поездка на Кавказ". Це була його перша поважніша прозова річ, що стала, на думку автора, прообразом пізнішого репортажу "Землею українською" та оповідання "Збруч".

у 1920-21-му роках Антоненко-Давидович завідує охтирською повітовою наросвітою. Доводилося багато "крутитись" по школах, дитячих будинках і садках.

Але роки революції, політична боротьба, що прогриміли тоді по Україні, повернули йому рідну мову в літературі й дали безліч тем для писання. Охтирське життя, обставини за часів воєнного комунізму, зміна влад, надворсклянські чудові околиці Охтирки дали письменникові невичерпне джерело матеріялу на кілька подальших років. "Сила гострих вражень від тих полум'яних бурхливих літ, — згадує письменник, — коли здавалося, сам час зірвався з віковічної колії і помчав через вибоїни, вирви і яри, знову штовхнули мене взятися за перо".

Тож цю тематику, ці враження, що наситили нашого письменника, події перших пореволюційних років, бачимо у більшості його творів першого десятиріччя: і в "Запорошених силуетах", і в "Тук-тук", і в драмі "Лицарі абсурду", і в оповіданні "Останні два", і в повісті "Смерть", і в оповіданні "Печатка", і навіть в незакінченому романі "Січ-мати" та в окремих оповіданнях для дітей.

Перше оповідання українською мовою "Останні два" (1923) було надруковане в київському журналі "Нова громада", де редактором працював Олекса Петрович Кобець (Ва-рава). Автор тут майстерно змалював напад махнівців на па-рхомську цукроварню, біля Охтирки. Своєю динамікою, напруженими ситуаціями оповідання викликало

прихильні відгуки, серед яких найавторитетнішим був прихильний голос видатного Миколи Зерова.

Та найзначнішими творами цього першого десятиріччя, безперечно, були, зокрема, повість "Смерть" (1927), оповідання "Печатка" (1930) та книжка соковитих нарисів "Землею українською" (1930). Повість "Смерть" перевидана в 1929 році, а потім з'явилась у "Віснику" у Львові, а по війні четвертим виданням вийшла вона в Лондоні в 1954-му році накладом Української Видавничої Спілки.

Повість "Смерть" цікава тим, що в ній немає вигаданих або причесаних нереальних типів. Дія відбувається у повітовому місті, що дуже нагадує нам ту ж таки зросійщену Охтирку. Тут же згадуються й мальовничі краєвиди Ворскли.

В центрі всіх подій стоїть партійна організація з її людьми, що керують різними установами, життям міста і всього повіту. Становище досить напружене: навколо, ніби ворожі табори, розкинулися селища, що не бажають давати податків новій владі, що на кожного прибулого представника влади дивляться вороже, як на представників окупанта.

Автор змалював цілу низку типових постатей з їхніми позитивними й негативними сторонами. Більшість подій поколишнього петлюрівця Костя Горобенка, що

перейшов на радянську плятформу

жит

ках, в оцінці людей, подій, як і він сам думає, вічні непослідовності. Він хоче за всяку ціну довести свою відданість партії, але його раз-у-раз "підточують" численні сумніви. Ще так недавно це саме село було основою українства, а тепер він мусить їхати на села, брати контрибуції, арештовувати й розстрілювати. І в ньому прокидаються болючі думки:

"В тому річ, Костю, що ти йдеш проти села. Українсько-

сновуває

що

тікав з військом Директорії. Ти мусиш

Центральної

мішень

вав своїми власними руками, як певний щит. Ти мусиш роз-торощити цю мішень на тріски, спалити ті тріски, щоб не лишилось і сліду. Ти мусиш, Костю, стріляти в позавчорашнього самого себе!.."

Поруч Горобенка на зборах організації та в щоденній праці бачимо постаті міського активу: завсоцвиху Славіна, завкультвідділу сухітник Попельначенко, завюрвідділу Мі-ша Чернишов, командир кавескадрону Несторенко, секретар осередку Дружинін, голова деревообробників Фролов, також Фірсов, Завальний та інші. Більшість їх навіть не володіють

українською мовою.

В розмовах, в приватних суперечках у змалюванні поводження на праці та окремими рисами характеристики кожної постаті автор спостережливим оком подав портрети цих партійців.

Славіна зовсім не знала української мови, була набридлива, її не любили в жінвідділі. Коли вона з кимсь розмовляла, то обов'язково крутила ґудзик на піджаці співрозмовника, а вигляд мала трохи довгошийої курки.

"Славіна носила бурякову блюзку з великим вирізом. У цьому вирізі зійшлись на герць Славініна претензія на декольте і партійна пристойність". А з-під її тонких губів ви-

Майже

закінчення і без початку. Такі

можна знайти про кожну постать

русифікі

що наслідують інших. Лише Завальний та Горобенко тримаються переважно своєї мови й дістають українські газети. В таких обставинах легко потрапити під марку "націоналістів". Навіть Завальний, хоч і в жарт, трохи глузує з Горобенка, який намагається, щоб освіта мала українське обличчя, кажучи:

Здоров Горобенко. Ну, як там "мова"? ... Петлюрівщину сієш, каналія! Це ти Маркса зукраїнізував? — вік показав на свіжі плякати, друковані українською мовою.

В розмові з завкультвідділом Попельначенком, якого просто звуть Попинака, останній дорікає Горобенкові, що й досі не налагоджена бібліотека. А довідавшись, що немає книжок, Попельначенко категорично каже:

— Так що значить нема! Має ці книжки інтелігенція — реквгзнуть!.. Взяти і баста!

Надзвичайну спостережливість виявив автор і в показі, як відбувається суботник, куди вийшли в першу чергу партійці. Дружиніну не подобалось, що Несторенко поставив всіх рядами, як військових, і командував, щоб ішли рівно, в ногу і співали пісню. Працюючи лопатою і

витираючи піт з лиця, Дружинін,, недавній робітник, сказав до Завального, дивлячись на командира кавескадрону Несторенка та повіт-продкомісара Дробота, що стояли тільки й розмовляли:

— Ні, ти мені спершу людину перероби, от що,через те, що кожний чоловік по-свойому сволоч... поки з кожного нашого партійного шелехвоста не зробиш людини, розумієш — людини, поти з цього нічого не буде... Иачорта нам унтера? "Ать-два" він може, а лопатою — вибачте?

Фролову дружина принесла цілий клунок з пиріжками, але йому незручно їсти при всіх, коли інші нічого не мають поїсти. Жінка це зрозуміла і сказала на вухо:

— Це нічого, Сеня. Ти візьми їх, і потім — вроді, як до вєтру в лози — і скушаєш там...

Славіна побачила ці пиріжки і з заздрістю сказала голосне:

— Удівітельно — как крєпко іногда дєржат наших това-ріщей мещанскіє прівичкі!..

Так картину за картиною показує автор життя партійного осередку, внутрішні взаємини в ньому, виїзди на села, проведення сільських зборів, — все це дає яскравий образ часів військового комунізму. Цей глибоко психологічний твір захоплює читача своєю щирістю, живими постатями, взятими з дійсности.

І скрізь в центрі подій фіґурує Кость Горобенко з його ваганнями, недовірливістю, самоаналізою, підозріннями. Щоб стати стовідсотковим комуністом, щоб довести свою вірність партії, він приходить до переконання, що треба пролити ворожу кров, і тоді він ніби спокутує всі свої минулі гріхи, бож "За життя розплата тільки кров'ю".

І наприкінці повісти автор дає напружену психологічну картину розстрілу куркулів-закладників, де бере участь і Горобенко, здійснюючи свою ідею. У цьому епізоді розкривається низка особливостей, показаних на разючих контрастах дійсности. Шістьох закладників поставили під лісом до розстрілу. Сам Горобенко дуже хвилюється, у нього так тремтять руки, що він не може навіть скрутити цигарки, але зак-ладники стоять мовчазні, похмурі, як воли. І це ще більше дратує Горобенка:

— Що за чорт! Я хвилююсь більше, аніж ці заручники..* — Він скоса глянув па дядьків. Вони стояли такі ж нерухомі й мовчазні. Горобенко обдивився їхні зашкарублі, великі не про ногу у чоботи, порепані руки й не міг зрозуміти... чи це дивовижний стоїцизм, чи бичача тупість.

Не порушили дядьки свого зовнішнього спокою й тоді, коли їм оголосили, що за десять хвилин їх розстріляють. Не зрушили з місця закладники навіть тоді, коли Горобенкові та іншим комунарам здалося, що через Ворсклу переправляється загін повстанців, і вони, лишивши дядьків, побігли за горбок, щоб роздивитися. Але то була отара корів.

Критики свого часу закидали авторові повісти багато різних злочинів: націоналізм, антисемітизм, що в повісті дуже багато чорної фарби, що комуністи всі змальовані негативно. Справді в тих закидах було мало правди. Антоненко-Давидович в особах Дружиніна, Чернишова, Зіверта показав дуже об'єктивно й зрівноважено комуністів. Але він це зробив не за наперед зробленим пляном, як це буває в багатьох письменників сучасної Україии^ що позитивний герой настільки ідеальний, що з нього можна ікону малювати, а коли неґативний, то обов'язково "клясовий ворог", із соцпоход-

женням і т. д.

Правда, авторові можна закинути, що він може перебільшив "психологізм" Горобенка, його надмірну самоаналізу, проте й такі типи

можливі. Відомо, що навіть колишній нарком М. Скрипник прихильно відгукнувся про цей твір.

Ця повість лишається цінним вкладом в нашу літературу, зокрема про часи військового комунізму. Ця тема з такою яскравістю майже не відображена в нашій літературі.

Цікавим твором цього періоду є й оповідання "Печатка" (1930), що змальовує період Центральної Ради. На тлі неспокою, зросійщеного робітництва, несвідомого села, повороту з фронту до рідних хат цілих ешелонів розполітикованої солдатні, автор майстерно змалював спритного й переконаного організатора українського руху за самостійність України, просвітянського пропагандиста, що з найскрутніших ситуацій знаходить вихід. Разом ніби з автором цього твору, бо розповідь іде від першої особи, цей невгнутий агітатор за українську справу Андрій Осадчий виступає перед робітниками підприємств, їде на села, коли обставини такі, що не можна втовпитися до поїзда, переповненого недавніми фронтовиками, але головне, що він уміє швидко знайти спільну

Б. Антоненко-Давидович із своїм песиком Пальмою в 1976 р.

мову з слухачами, уміє заспокоїти і змусити слухати його навіть збільшовичену масу. На цю тему, здається, українська література не має твору, що так яскраво відображав би ту

тяжку

серцем, взагалі

* *

державности

Великим успіхом користувалися й репортажі Антоненка-Давидовича "Землею українською", окремі розділи якої друкувалися по журналах, а цілість вийшла у 1930-му році. Пізніше ця книжка вийшла в "Українському видавництві" Краків-Львів в 1942-му році, а в 1955-му в Америці у в-ві "Київ".

Як прийняли це видання у Львові, бачимо з рецензії одного з відомих тепер літературознавців, що підписався криптонімом "Цет". Він писав:

..."Книга — невеличка розміром, 164 сторінки, але яка ж цінна змістом, який глибокий повногранний документ уже прогомонілої доби. Найдете в ній тонку лірику й розмашну епіку, гумор і сатиру, тихий смуток віками топтаного народу й жорстоке відчуття боротьби, а передусім пречисту й міцну, як смерть, любов до нашої батьківщини... Він, цей безстрашний борець, що разом з своїми великими товаришами не схотів поцілувати пантофлю папи-Сталіна, поведе вас у країну "хрестів і могил", вашу рідну країну, читачу... Ви вихором понесетесь у минуле, зрозумієте багато проблем сучасного і вп'єтесь безтямно чарівним майбутнім. Вірить бо в нього Антоненко-Давидович, — чому ж нам не вірити? "Передусім книжка Антоненка-Давидовича сама по собі... справжня література. Його блискуче перо сяє, як найкраща козацька шабля, у честь якої складає він захоплені дити-рамби"...

"Його участь у могутньому зриві Східньої України, пише рецензент далі, — що проходив у рр. 1925-1933, велика. Прегарний промовець, він не тільки письмом боровся за українське обличчя України, але й словом з трибуни. Про свої пропаґандивні мандрівки по Україні він прегарно розповідає у книжці "Землею українською". З кожної сторінки цієї книжки так і бухає любов до України і глибока ненависть до Москви"...

Отже ніхто з українських письменників не об'їздив стількох місцевостей України, а, головне, не відобразив того

так соковито й правдиво.

Нариси Антоненка-Давидовича дихають молодечою романтикою й завзятістю, просякнуті реальною дійсністю й любов'ю до рідної землі, до своєї історії, до свого плюндрованого народу. Тим то вони, як і повість "Смерть", мають своє

..;---ттт тт оттоиоииа ппнм Р ГРіПРПІЛНОЮ істооією НаШОЇ д1й

"

сности часів українізації та культурно-національного розвитку України 20-тих років. Відвідуючи різні закутки нашої землі, автор мав безліч зустрічей, багато вражень, які відбились у його книжці. Тут і краєвиди та люди Донбасу, шахтарі, і картини прикордоння, і мандрівка по запорізьких місцях, через Дніпрові пороги, зустрічі з лоцманами, і розмови

з ненависниками нашої мови1 та русифікаторами, яких ще побільшало тепер, і виступи автора книжки разом з іншими письменниками перед широкою авдиторією, і подих нашого рідного села.

Великою позитивною рисою нарисів є те, що в них раз-у-раз згадуються історичні події, що відбулися в тих місцевостях. Автор любить свою історію і знає безліч цікавих історичних фактів, якими забарвлює свої твори. У репортажі "Де когут піє на три держави" автор сам признається:

"Я люблю нашу історію. Я люблю її буйну, далеку, неповторну романтику, яку жадні тенденції істориків не могли вкласти в Прокрустове ложе Польщі й Росії. Я люблю ступати її вже стертими слідами і в тих слідах шукати пахощів минулого. Я люблю історію, бо вона вмерла і живе; в сьогоднішніх днях мені іноді промайне копія її найкращих шедеврів. Я люблю її німі надгробки й могилки: вони промовистіші за багатьох лекторів і гіпотез"...

■

І мандруючи по Кам'янці, висміюючи бруд кам'янецьких

готелів, що носили ще тоді гучні назви "Венеція", "Одеса", "Лондон", малюючи постаті візників-балагул, скрізь

згадує історичні події, що відбувалися в часи гетьмана Дорошенка тощо.

Згадуючи історичне минуле, автор з сумом констатує: гієна, справді, наша історична доля: зо всіх буйних літ, що

наш степ, нам лишились

щину

ж

зує обурення нікопольського вчителя, який з гнівом говорить про місцевих русифікаторів та кар'єристів, картає за переіменування старовинної вулиці, що носить назву "Мй-китинська", від Микитиного роду, де була колись Січ, де Хмельницький дістав гетьманську булаву від січового товариства.

Разом з цим учителем, що має прізвище Півень, Анто-ненко-Давидович відвідує січову церкву Покрову, Покров-ський собор. А коли з цвинтаря вийшов відомий місцевий ру-—^~гт_гт™™ірпрм Півень каже:

Це сволоч: русифікатор і чорносотенець! Відвідавши Кам'янець і оглядаючи його старовинну кpі-пость та вежі, автор пише:

"Року 1762 Магомед 4-тий і Петро Дорошенко обложили Кам'янець. 150 тисяч яничар, орди і козаків стали табором під мурами. Коли важкі турецькі кам'яні ядра трощили мури, коли чотири вежі вирячили чорні діри руїни, тоді вперше впав польський Кам'янець". А іншим разом, коли султан прибув до Кам'янця, у місті було забрано до гарему 300 найкращих жінок,..

У нарисі "Рейки на драговині" Антоненко-Давидович розповідає про приїзд групи письменників до Деревлянської землі, до старовинного Коростеня, де, як розповідає леґенда, розгнівані за непосильний "податок", деревляни нагнули два дерева, прив'язали князя Ігоря за ноги до верхівок дерев і розідрали його надвоє. А потім княгиня Ольга помстилась, закопавши живцем деревлянських послів від князя Мала й з допомогою горобців та голубів спалила Іскорость.

Міркуючи й заглиблюючись знову в трагічну історію. України, письменник пише:

"Я не люблю Петрівської доби Росії. Я не люблю її, бо давно вже, відколи випадково (як і багато нас) потрапив до тог психологічної колізії, що звалась "стати свідомим українцем", я виплекав собі ненависть до Петра і його діл".

І далі закінчує свої міркування так:

"Не для нас, не для України Петро поставив колись дибки клишоногу Московію і погнав гарапником загнуздану Росію на північ, захід і південь. Не для нас! З Петровської кузні під Полтавою українська шкапа подалась у віки з розірваним черевом і тельбухами, що волочились за нею шляхом аж до 1917-го".

У репортажі "2x2 = 4" Антоненко-Давидович знову за-

торкує болюче питання української мови. Він яскраво на кожному кроці показує, як різні вороги українізації уперто гальмують її, як в кіосках продавці-росіяни умисно не замовляють більшої кількости українських журналів, хоч на них більший попит, ніж на російські. Ось група письменників приїхала на літературний виступ. На залізничій станції, Козя-тин, Антоненко-Давидович з Терещенком підійшли до кіоску поспитати українських журналів. "Кучерявий продавець в окулярах трохи ніяково відповідає:

— Собственно,, украінскіє журнали билі, но, понімаєте,

— оні уже разошлісь.

"Дивний, справді, попит на українські журнали, — каже Антоненко-Давидович, — що їх ото так притьмом розкупили, російські облогом лежать на прилавку.

Ви, певно, малу кількість передплачуєте, не вистачає? Нельзя сказать... Собственно, берьом столько, сколь-

ко расходітся.

Але ж розійшлися всі, значить, можна було б більше

продавати?

— Конечно, можно. Вот "Глобус" — єщо штук пятьдесят можно било би...

Так, "можно било би", але чомусь не продається"... В іншому репортажі автор розповідає про зустріч з учителькою української мови в школі, але яка не знає нашої мо-

и, а лише калічить дітей і навіть з ним розмовляє росшсь-

кою, хоч він до неї говорить українською мовою.

Але це було ще в 1928-30 роках. Тоді українізація була в наступі. Тоді в журналах і газетах можна було трохи критикувати. Але сьогодні ситуація цілком протилежна до тої, що була. Щороку закриваються в Україні українські газети, а під тією ж назвою виходять уже російською мовою. Якщо тоді українських шкіл було 85%, то тепер їх уже тільки 65е/о, а майже в усіх університетах викладається все російською мовою. Тиражі українсеьких газет, журналів щоразу зменшуються. Із видань "Статистика СССР" бачимо, що в 1962 році на одного українця в Україні було видано лише дві книжки протягом року, а на кожного росіянина — 9.

А найновіші бібліографічні видання — "Щодекадний бібліографічний бюлетень" за першу декаду серпня 1980 року подає, що протягом декади в Україні видано російською мовою 58 книжок, а українською — лише 47. Ці довідники показують, як далеко зайшла русифікація України, керована урядом з Москви.

Тож не даром Антоненко-Давидович ще на початку цього репортажу "2х2 = 4" пише:

Коли б хто запитав, як йому найкраще і, так би мовити, "найприродніше" вивчити, скажімо, німецьку мову, ми певно, не вагаючись, порадили б йому їхати, якщо він має змогу, до Берліна... Бо, як двічі два виносить чотири, так ясно й те, що німецьку мову найкраще вивчати в самій Німеччині, на варшавських вулицях говорять польською мовою і в Росії читають та знають найбільше російських письменників.

Але:

Можна все своє життя прожити в одному з українських

міст г не знати української мови, можна в київському трамваї звернутись українською мовою до кондуктора і він не зрозуміє або удаватиме, що не зрозумів вас...

І автор підсумовує, що мусило б бути аксіомою, що найкраще й "найприродніше" можна вивчити українську мову

в українському місті, на київських вулицях і т. д.

Так кожен нарис цього видання приносить не лише описи краєвидів, виступи письменників, зустрічі з цікавими людьми, а багато історичних фактів, відомостей, що збагачують читача незнаними або забутими відомостями з нашого минулого.

Ще з 1926-го року Антоненко-Давидович почав писати великий роман "Січ-мати", уривки якого друкував в журналах "Життя й революція" та "Глобус". 1933-го р, автор подає цей роман, певно, першу частину "Нащадки прадідів", до в-ва "ЛіМ", звідки його було послано на рецензію до ЦК партії, але назад він не повернувся. Того ж року Антоненко-Давидович друкує уривок з роману "Борг".

Та прийшли для нашого автора, як і для багатьох інших письменників тяжкі часи: безпідставні напади в пресі, обвинувачення в нсзробчених гріхах, масові арешти письменників та інтелігенції. Ніби рятуючися від тієї кампанії, Антоненко-Давидович виїжджає до Алма-Ати (Казахстан), де працював редактором художнього сектора Крайвидаву, готував саме антологію української літератури казахською мовою, як 2-го січня 1935-го року його було заарештовано й безпідставно засуджено на 10 років. Але, замість десяти, пробув на засланні 22 роки. Працював на тяжкій роботі з лопатою і джаґаном. Лише 1956-го року повернувся до рідного Києва з надломленим здоров'ям. Проте письменник привіз з собою новий роман "За ширмою", який вийшов друком 1963-го року і перевиданий в Австралії в 1972-му році.

Як довідуємося з автобіографічної статті "Сам про себе", Антоненко-Давидович почав писати свій роман на засланні

в 1953-му році, видно після смерти Сталіна. Про це він згадує так:

"Та ось у березні 1953-го року я зненацька відчув такий потяг до творчої роботи, якого не зазнавав, мабуть, з того ча-су, як перестав ходити в початківцях, марячи, мов сновида,

ф

коштом

до клаптиків паперу, пишучи роман "За ширмою". Далеко

шевця

шевського

йстра-кустаря та його замовців, я гарячково працював, не уявляючи навіть, чи залишилось щось в мене від колишніх літературних здібностей, чи я розгубив і рештки їх на тих "розпуттях велелюдних"... В процесі роботи я радісно констатував, що залишилася незайманою моя мова, яка довго

що

вши в житті есе, я зберіг найдорожчий

Таким чином, повернувшися в червні 1956-го року до

Києва після страшної "мандрівки", письменник почав новий період у своїй творчості.

Роман, як бачимо, приніс у літературу нову тематику і нові мистецькі фарби. Цей психологічний твір змальовує життя родини українця-лікаря Постоловського, який був заарештований в Україні на початку війни. Його було помилково запідозрено в бажанні передатися до німців, і по арешті він незабаром^ опиняється аж в Узбекістані, де бракувало лікарів. Тож його таки звільнюють з-під арешту й дають працю в місцевій лікарні.

Родина лікаря Постоловського складається з дружини, сина і матері самого лікаря. Конфлікт виникає поміж дружиною лікаря і матір'ю, тобто між невісткою і свекрухою. Мати розповідає малому свої казочки, по-своєму виховує, а мати хлопчика, зрусифікована малороска (у першій редакції, в журналі, була вона росіянкою — Д. Ч.), виступає проти того, що навчає мати. Зав'язуються глибокі суперечки. Невістка — порожня ледача міщанка, що свою нікчемність прикриває бажанням стати маляркою, ненавидить свекруху, цькує її й ображає. Стара тяжко переживає, сумуючи за своїм Переяславом, а син, лікар Постоловський, через безліч праці не приділяє уваги тим непорозумінням. Мати більшість свого часу проводить за ширмою, в кутку синового кабінету. Звідти часто чути тільки важкі зідхання, а пізніше й приглушений стогін, бо мати вже захворіла на пістряк. А коли син кинувся, то було вже пізно. Вона вмирає, а він везе її ховати до рідного Переяслава.

Отже автор ніби порушив у своєму романі стару пробле-му-тему взаємин батьків і дітей.. Та нове тут бачимо в нових обставинах, зовсім на новому ґрунті — на тлі життя й будівництва Узбекістану. Автор з великим чуттям і психологічною глибиною показав постать забутої безпорадної матері. Твору не можна читати без хвилювання. Антоненко-Давидович показав тут себе великим майстом людської душі. З великою любов'ю змальовує він і працьовиту узбецьку людину, так на роботі, як і в приватному житті. Тож твір має і велике виховне значення, особливо для нашої молоді.

Не даром роман викликав жваві суперечки, обговорення. У пресі з'явилось чимало й нападів, а ще більше прихильних відгуків, листів з

подяками. Літературознавець Л. Бойко слушно підкреслив у своїй ґрунтовній передмові до вибраних творів письменника "На довгій ниві":

"Повість 'За ширмою' стала цікавим, своєрідним і помітним явищем не тільки в творчому доробку письменника, а й усієї української прози останнього десятиріччя".

А відомий поет Василь Симоненко писав до нашого автора:

"Дорогий Борисе Дмитровичу! Нарешті Ваш роман доповз і до Черкас. Вчора, оббігавши пів міста, я ледве придбав для себе одного примірника. Мені було дуже радісно, що книга, кофру я так полюбив, зникає з книгарень майже блискавично.

Кажуть, що завжди найсильніше перше враження. Але це, мабуть, правдиво; тільки тоді, коли твір мілкуватий і тримається на зовнішніх оздобах. "За ширмою" я не перечитував, а читав захоплено, відкриваючи ті грані і вловлюючи нюанси, що при першому знайомстві лишились чомусь поза увагою... Сердечно дякую Вам за чудову книгу, за ті години творчої й естетичної насолоди, котрі Ви подарували своїм твором і мені) і багатьом^багатьом читачам. З синівською шанобою схиляю голову перед Вашим талантом і зичу Вам довгих і плідних років життя"...

Ніби на відзначення 75-річного ювілею Антоненка-Давидовича; варшавське в-во "Чительник" випустило цей роман "За ширмою" у 1974-му році польською мовою ("За парава-нем") тиражем 7290 примірників в перекладі Станіслава Ри-хліцького. Оригінальну обкладинку з суперобкладинкою зробив Мар'ян Стахурський. Для автора, який від 1971-го року перебуває під-цілковитим бойкотом з боку українських видавництв (зрозуміло, що це наказ влади) цей факт є відрадною подією в його житті.

Варто згадати, що цей твір перевидано українською мовою і в Австралії заходами Філії ОУП "Слово", з післясловом автора цих рядків та з фінансовою допомогою "Української Вйсилкової Книгарні" в Мельборні.

Цю тему про —взаємини батьків і дітей, про материнське сіерце з великою силою таланту змалював Антоненко-Давидович і в своїй повісті "Слово матері" (1964).

До більших і важливіших літературних полотен нашого автора належить і мисливська поема "Семен Іванович Пальоха" (1967), окремі розділи якої друкувалися й давніше. Фактично, це низка мисливських оповідань, де головним персонажем є сільський дивакуватий дядько Семен. Спершу можна подумати, що це синтетичний образ, але потім переконуємось, що це реальна постать, яка має свої власні погляди на життя, свою філософію. Розповідь іде від самого автора, який веде їх полювати на качок, розповідаючи різну

бувальщину. Серед дійових осіб бачимо навіть поета й мисливця Максима Рильського.

Новішим виданням Антоненка-Давидовича с збірка "Здалека й зблизька", що вийшла друком в середині 1969-го року. Це збірка літературно-критичних нарисів про творчість

Тараса Шевченка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, а також кількох сучасників автора книжки: Степана Васильчен-ка, Василя Блакитного, Максима Рильського, Євгена Плужника, Бориса Тенети та Володимира Сосюри. До збірки входить також і низка творів на інші теми. Це поради молодим авторам, як писати твори, яку вагу в творчості має мова, про основні принципи літературної творчости, про деяких горе-критиків і кололітературних графоманів.

Читаючи цю збірку, ще раз переконуємось, що в особі Антоненка-Давидовича маємо не лише автора талановитих епічних полотен та

видатного мовознавця й перекладача, а й першоклясного літературознавця, ерудита не лише в своїй, а і в літературах інших народів, у їх культурних надбаннях. Творчість наших велетнів літератури, в його нарисах, не засмічених соціологічним лушпинням, постає перед читачем у всій своїй силі, значимості й красі, як великий національно-літературний скарб.

Окремі нариси забарвлені цікавими особистими спогадами про письменників-сучасників, які вже відійшли з життя, зокрема про свого вчителя Степана Васильченка, а також про Бориса Тенету, Максима Рильського. У розділі "Критика і критики" автор розповідає, якої шкоди наробили свого часу різні "критики-верхогляди", які розмножилися були на початку 30-тих років. Вони навіть критикували Тараса Шевченка, Толстого, Чехова. Такі критики, пише автор, напали свого часу і на його повість "Смерть", закидаючи націоналізм, антисемітизм та інші лиха. Згадує також, як один з таких критиків закинув йому антисемітизм за слово "архиерей", думаючи, що це означає "архиєврей". Автор згадує і коньюнктурників та пристосуванців, які "вчора писали про певних відомих письменників "за упокій", а сьогодні, при зміні коньюнктури, з таким же піднесенням сідають писати "за здравіє".

Можна з певністю сказати, що це найперше торкалося такого наклепника і пристосуванця, яким був О. Полтораць-кий, який свого часу надрукував гостру статтю проти Остапа Вишні під огидним наголовком "Що таке Остап Вишня", а як Остап Вишня повернувся з заслання, то написав "хвалебну статтю.

Останньою книжкою Антоненка-Давидовича, що з'явилася друком після багатьох поневірянь, у видавництві "Радянський письменник" у 1970-му році, є мовний порадник "Як ми говоримо". Це дуже цінна праця про красу укра-' їнської мови, як оберігати її від засмічення непотрібними русизмами та невірними виразами, словами-покручами. Про це видання була низка прихильних рецензій не лише в українській пресі, а і в російському фаховому журналі "Вопроси літератури" та в польському журналі Академії Наук "Сла-віа орієнталіс" (1972). Але за

наказом "згори", Інститут мо-возавства в Києві скритикував цю книжку, і вона зникла з продажу.

Б. Антоненко-Давидович. Фото 1979 р.

її заплянували видати тиражем 65 тисяч, але під час друку проти неї виступив міністр освіти, і вона вийшла тоді тиражем лише в 15.000. У відповідь Антоненко-Давидович написав міністрові відкритого листа до "Літературної України", але газета не надрукувала. Автор писав, що його книжка "Як ми говоримо" була б дуже корисною й для самого міністра, бо він, на жаль, хоч і нарком освіти України, але української мови до пуття не знає.

Ця тверда мужня постава, як бачимо, тяжко відбилась на долі Антоненка-Давидовича. З того часу його ніде не друкують, хоч у в-ві "Радянський письменник" давно лежить рукопис твору Антоненка-Давидовича "Завищені оцінки".

Більше того, у 1977 році КҐБ зробило трус. Цілу ніч перетрушували кожний сантиметер приміщення, забрали рукописи, друкарську машинку, листи з-за кордону, книжки. Під час трусу, який робило 7 каґебістів протягом 17 годин, Борис Дмитрович запитав головного каґебіста Шаповалова: "Що, повертаються сталінські часи?" Шаповалов відповів: "Я и во время Сталина работал и не стыжусь этого".

До речі, коли каґебісти прийшли, то відразу запитали:

— Зброя є?

— Є, — відповів Антоненко-Давидович.

— Де вона?

— Ось передо мною, — відповів письменник і показав на ручку й друкарську машинку.

Свідком цієї події була Надія Світлична, що завітала до Антоненка-Давидовича ще перед трусом, разом з чоловіком і сином, і мусили всі чекати до закінчення трусу.

Почувши, що письменник позбувся машинки, автор цієї розвідки вислав за посередністю книжкової крамниці п. В. Фокшана нову машинку. Але її не дали Антоненкові-Давидовичу, дарма що він ходив скрізь із скаргами і до урядових чинників, і до Спілки Письменників. Лише через півроку йому повернули його стару машинку з великими літерами, а вислану з Австралії повернули назад з резолюцією на паперах "Запрещено"..

Незабаром після цього трусу КҐБ донюхалось, кому Антоненко-Давидович дав свої спогади до схову, й сконфіскували їх.

Який душевний стан нашого письменника-мученика, можна самому уявити. Повернувшися з заслання з дружиною і трирічним сином,, він не знайшов навіть могили своєї матері, яка померла за німців. А перша дружина після його арешту, рятуючи своє та доччине життя, виїхала до Москви й там одружилась. Друга дружина, з якою одружився на засланні, теж була вислана з Старого Самбора, багато пережила й тепер раз-у-раз перебуває в шпиталі. Сам Антоненко-Давидович часто хворіє, на одно око осліп після операції.

Довідавшись одного разу, про те, що він знову потрапив до шпиталю, я написав експромтом вірш:

Обрій хмарами завис, Думка ж в далеч рветься: Як там Дмитрович Борис, Як йому живеться?

За тижнями йдуть тижні, А листів не пише... Ходить смуток по мені, День журбу колише.

Може хворий, у біді, Може, слабнуть очі... Ой вітри, ви, лебеді, Хто із вас охочий?

Полетіть у рідний край, Днів моїх колиску, Розпитайте у Дніпра І подайте вістку.

Обрій хмарами завис, Думка ж далі б'ється: Як там Дмитрович Борис,

Як йому живеться?

Діставши мого листа з цим віршем, він відповів: "Ваш вірш, як бальзам на мої роз'ятрені рани". А після одного з численних трусів він якось писав, що не знає, чи довго ще протягне через свої злигодні.

Інший вірш присвячений Борисові Дмитровичу я написав ще в 1956-му році, коли вперше довідався з літературної газети, що він повернувся з заслання до Києва. Більше того, там була надрукована його сміліва стаття на мовну тему. Для мене і багатьох прихильників його творчости це була велика радість. Я написав йому листа через редакцію газети, бо не мав його адреси. За два місяці я дістав від нього приємну відповідь. Я був так зворушений, що того ж дня написав вірш, присвятивши його Антоненкові-Давидовичу. До того ж я ще не мав жодної вістки з рідної землі. Цей вірш, "Перший лист", звучить так:

Ваш лист, мов лік на незагойні рани, Що принесли їх кривди й життя... Встає минуле знову із туману, Думки ж до Вас, аж до Дніпра летятк

Я ніч не спав, схвильований докраю, Це ж перший лист із рідної землі! Ну, хто збагне, хто душу розгадає, Хто вирве з неї смуток і жалі?

Багато літ пролинуло вітрами, Багато мрій умерло в чужині, Та я й тепер, виходячи за браму, Згадаю дні ті босі на стерні.

Чи можу ж я забути все те нині, Ні, краще впасти серед шляху ниць: Я не загруз у добрах на чужині, Не став я в'язнем гомінких столиць.

Хоч евкаліпти заступили обрій, В заметах мрій зрина моє село... Я пам'ятаю очі Ваші добрі І серця Вашого тепло.

* • *

Як письменник сам дивився на свою творчість, бачимо з його висловлювань у його спогадах:

"Я не замислювався й не замислююся над питанням про своє місце в літературі: це справа критиків, літературознавців і читачів. За всіх часів і обставин мене бентежило й бентежить тільки одне: писати так, щоб у якійсь мірі мати підстави сказати своїй музі Шевченковими словами:

Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою.

Бо в цьому, незалежно від діяпазону й калібру письменницького хисту, є найбільша моральна й творча втіха кожного митця".

І Антоненко-Давидович за свою чесність, за критику русифікації, за виступи в обороні своєї мови, за те, що підписав лист української інтелігенції до уряду, протестуючи проти арештів, заплатив 22-річним засланням, а також і тепер платить тим, що в його мешканні раз-у-раз роблять труси, конфіскують рукописи, спогади, книжки, друкарську машинку і вже багато років нічого з його творів не друкують.

Недаром про Антоненка-Давидовича ще дома всі письменники відгукувались з великою пошаною. Поет і письменник Тодось Осьмачка,

що належав до тієї самої літературної організації, що й Антоненко-Давидович, так згадує про нього у своїх спогадах, що їх надрукував колись у журналі "Нові Дні":

"Найперше, він був прехороший на вроду. Трошки вищий на зріст за середній, з очима сіро-блакитними і завжди у промінняхвеселого внутрішнього сміху. Чуб мав великий, стоячий і перекинутий назад голови. І коли Антоненко сміявся, то волос непокірно падав на чоло. І він його весело закидав і помахом голови й руками: то тією, то тією. А тому, що він часто сміявся, то й чуб у нього літав, як птах, то на чоло, то з чола назад. Сміхом він зустрічав кожного: чи приходила Чека арештовувати, чи приходили з одвідинами приятелі. А приятелів він мав стільки, скільки має верба весною сорок і ворон на своїх гіллях. А Чека його арештовувала стільки разів, скільки в неї було аґентів-донощиків у всіх вищих школах. А Чеку він зустрічав так:

— А, здорово товарищи! еще один раз вы дали мне возможность приветствовать вас с освобождением Малороссии! Вы удивительно веселые ребята! Вам оголосити волю д:тя всіх народів рівнозначно, що витягти стільки гаманців у сплячих приятелів! Прийшли кликати мене в буцугарню, того, кого ви обікрали?.. Прости ж мене, мила, що ти мене била! Ходім! — і він збирався й ішов, перекидаючись уїдливими дотепами з чекістами"...

А коли приходив до нього найближчий його товариш по перу, Григорій Косинка, він теж жартував, кепкував над ним:

— Що, Гриша, шукаєш нареченої? Брось, браток! Шукай краще на вербах старих черевиків, що колись загубив Зевс, коли проти нього були повстали титани! Все такл будуть затишніші для твоєї самоти, ніж сучасне жіноче серце крізь яке проходять цілі стовпища щоденних любосників".

А Косинка відповідав:

— Через те ти, мабуть, дівчат і недобачаєш, а тільки бабів, старших від тебе років на двадцять.

І Тодось Осьмачка стверджував, що "...у цих перегуках, ніби аж парубоцьких, було багато того, що приховував від стороннього ока Давидович; і було багато правди в Косинчи-них словах. Бо скільки я знав Бориса Антоненка-Давидови-ча, то він справді любив жінок, старших від себе, а на молоденьких дівчаток дививсь такими очи^са, як гелий Одіссей з кущів на царівну Невсікаю, що купалася із служницями на березі острова серед Егейського моря"...

Як згадує далі Осьмачка, Антоненко-Давидович попервах належав до УКП, тобто Української Комуністичної Партії, але скоро вийшов з неї, кажучи: "Не хочу помножувати дяківський хор у московській церкві з філіалом в Україні".

Він жив тоді на Великій Володимирській у Києві. Мав дві кімнати. Одна була жінчина, а друга його... Всі стіни були оббиті коричневими шпалерами... А напроти Антоненко-вого стола висів над вихідними дверима портрет гетьмана Мазепи, у червоному жупані і в знаменитій "мазепинці". Це

Б. Антоненко-Давидович з останнім "Усусусом" з Коломиї, Петром Кузиком. Фото 1980 р.

був жарт з комуністами не на жарт, — згадував Осьмачка. — Я певен, що в ті часи по всій "есесерії" не знайшлося б жодної людини з такою одчайдушною діялектикою та ще й з веселою усмішкою на сміливому обличчі, як у цій кімнаті молодого українського письменника.

В дискусіях з Косинкою та іншими він був надзвичайно дотепний: "Якось я зайшов з Косинкою в неділю літом до Антоненка, — пише далі Осьмачка. — Було о годині 10-тій, дзвонили до Софії... Антоненко ще був у жіночій кімнаті і звідти гукав:

— Хлопці, не розбіжіться, поки їх благородіє одягнуться! — А Косинка його заспокоював:

— Не турбуйся. Ми знаємо твоє шляхецьке походження

й вибачаєо!

А з кімнати знову обзивається Антоненко:

— Мужичок вибачає, бо не подужає, а дворянин прощає, бо стоїть колінами на грудях... Ну, скажи, хто із цих двох котів благородніший? — І в цей час вийшов Антоненко і, подаючи нам обом руку, зауважив Косинці, який саме дивився на портрет гетьмана Мазепи на стіні:

— Дивишся на славного гетьмана? Брось, Гриша, не псуй

— Це б то чого?

— Бо мужичок, як дивиться, то це значить, що він нічого не розуміє. А як він не розуміє, то сердиться і приходить додому і б'є жінку. А як у тебе нема жінки, то чого доброго ти у своїй кімнаті поб'єш вікна...

— Якби ти такі цікаві оповідання писав, — огризнувся Косинка, — як говориш дотепи, то тобі корисніше було б...

"... Він,— як зазначає Осьмачка, — у літературних і всяких принципових диспутах був чудовий. І публіка, коли він говорив, не слідкувала за його словами чи сильною аргументацією. Вона йшла до нього просто в полон, зачарована рясними сарказмами на адресу опонентів. Його всі твори скеровані проти московського ґвалту в Україні... Антоненко-Давидович,— підкреслює Осьмачка, був одним з найблискучіших промовців літературної організації "Ланка".

* * *

Антоненко-Давидович і сьогодні має силу друзів, хоч дехто й боїться листуватися з ним чи відвідувати його. Багато прихильників має письменник і серед сучасної молоді. Коли йому було 80 років, з Дніпропетровщини надійшло до нього віршоване привітання від невідомих авторів:

Із ювілейного привітання Антоненкові-Давидовичу від

шанувальників з Дніпропетровщини

Батьку наш, прийміть палке вітання Від синів козацької землі. Ще багато весен, як світання, Хай несуть Вам наші журавлі.

Не одне хай літо відквітує, Сонцелике, завжди молоде, Щастя в хаті Вашій не ночує, Прийде, посміхнеться і піде.

Але Ви вкраїнської натури І душа гартована в борні, Стоїте, не пишете халтури І не сповідаєте брехні.

Любите народ любов'ю сина. Він рідня Вам, батьку, і сім'я. Доки буде в світі Україна, Ваше не забудеться ім'я.

Підсумовуючи весь життьовий і творчий шлях письменника Антоненка-Давидовича, знаючи всі його злигодні й поневіряння дома й на засланні, можна сміливо сказати, що навіть царська влада не вживала такої жорстокости до своїх в'язнів, як це зазнав і зазнає тепер наш письменник-прав-долюб. Влада та її КҐБ не рахуються навіть з тим, що вже забрали йому здоров'я, що він втратив одно око, що зломили здоров'я дружині й загнали до в'язниці сина, але й далі роблять труси, тероризують, цькують, не дають друкуватись. Тож тяжко знайти ще подібну країну, де так жорстоко трактували б письменника, який любить свій нарід, бажає йому добра, і лише виступає в обороні правди.

Тим то його літературні здобутки, досягнуті в таких нелюдяних і жорстоких обставинах, набирають ще більшого значення. Його белетристичні та мовознавчі праці історія візьме до своєї скарбниці, як цінні документи мистецтва, науки, як документи доби.

Борис Антоненко-Давидович всебічно обдарований автор: він і чудовий момознавець, і перекладач багатьох творів, і редактор, і репортер, і нарисовець, і автор дитячих оповідань і численних літературно-критичних статтей, і оборонець нашої рідної мови. І ми гордимося, що наша література й наука має таких невтомних і талановитих людей.

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ІВАНА БАГРЯНОГО

У 1946 р. в статті про творчість Івана Багряного видатний літературознавець і мовознавець Юрій Шерех, даючи характеристику творів, що "створюють ілюзію вселюдського мистецтва", писав, що в сучасній українській літературі "до цього ідеалу покищо наближалися хіба твори У ласа Самчу-ка" і можна дуже радіти, що тепер, після появи "Золотого бумеранга" (1946), поруч можна поставити і поезії Івана Багряного.

З того часу до смерти Багряного минуло понад ЗО років і, не зважаючи на те, що він 15 років хворів на туберкульозу, на діябет і на серце, він створив цілу низку нових творів, що закріпили за ним тверде місце серед найкращих наших письменників. Цьому успіхові сприяли не тільки його талант і незвичайна працьовитість, а й те, що всі його твори написані на теми боротьби нашого народу проти окупанта, на болючі теми нашої дійсности. Бачачи страшний голод, арешти, розстріли, заслання, нищення нашої культури та її діячів, часто кожен думав: невже ж не прийде час, коли все це буде відбите в нашій літературі, невже ж не прийде час, коли про страждання почує вільний світ? І , як бачимо, Іван Багряний став одним з наймайстерніших і найзавзятіших виразників

тих наших бажань, одним з тих, що очолив духову боротьбу нашої еміграції, нашого народу проти ворога України.

Ми не можемо також забути тих страшних часів для всіх нас, коли над нашими головами звисла чорна петля ре-патріяції, коли на наших людей, мов на диких звірів, почали полювали московські енкаведівські людолови. І в ту чорну

ніч, коли кожен не знав, у яку щілину заховатись від нечу-ваних страждань і загибелі, пролунав сміливий голос Івана Багряного на оборону політичного емігранта. Це була невеличка книжечка "Чому я не хочу повертатись до СССР?", яку він написав у 1945 р., в Авґсбурзі, в холодній таборовій

їдальні, за 24 години. Цей твір був написаний з великим темпераментом і з великою сміливістю.

Він писав у тій брошурі: "Я вернуся до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Евро-пі, і там по сибірських концентраках тоді, коли тоталітарна кривава большевицька система буде знесена так, як і гітлерівська. Коли НКВД піде вслід за Ґестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький...".

Перекладена на англійську, еспанську, італійську та інші мови, ця брошура зробила багато користи для всіх, хто не хотів повертатися до СРСР. Вона розкрила очі багатьом міністрам інших країн, діячам ООН — всім тим, хто вирішував нашу долю, що ми не зрадники й не коляборанти, а що причина небажання повертатися ховається в деспотичній системі, яку накинула Москва нам та іншим народам Радянського Союзу, що вона позбавила нас національного й культурного розвитку, відібравши найелементарніші умови державного розвитку.

Тож невтомна діяльність Івана Багряного в обороні свого народу, його майстерні літературні твори піднесли його на таку височінь, що ми сьогодні говоримо про нього, як про письменника, твори якого стали мистецьким і політичним скарбом всієї нашої спільноти. Все це дає нам підстави берегти цю спадщину, вивчати її й пропагувати.

Але спершу кілька слів про життьовий шлях письменника. Народився Іван Павлович Багряний 2 жовтня 1907 р. в Охтирці на Харківщині в родині муляра. Мати походила з селян із Куземина. Це село поблизу Груні, біля якого народився відомий гуморист Остап Вишня, в тому ж Охтирсько-му повіті. Вчився Багряний спершу в церковноприходській школі в Охтирці, а з 1916 по 1919 рік у так званій Вищій початковій школі. З 1920 р. він уже навчається слюсарської справи в Охтирській технічній школі, але, не закінчивши, переходить до Краснопільської художньокерамічної школи,

яку закінчив у 1922 р. У 1926 р. він вступає до Київського художнього інституту, але 1929 р. його звільнюють за націоналізм.

* * *

ще

ще в школі

ків, редаґував шкільний, писаний від руки журнал "Надія". Серйозніші твори він почав писати у 1925 році, друкуючи їх в журналах "Глобус", "Плужанин", "Гарт", "Кіно", "Чеювоний шлях", "Життя і революція1" та інших. Початки

Шевченка

як це він і сам зазначав. Твеба згадати, що в ті

іула ще досить сильна, по редакціях працювали часто українські патріоти, і Москва не мала ще того тиску й свавілля, що в пізніших роках.

На жаль, всі поезії та оповідання першого періоду збереглися. Перша книжка поезій виходить 1927 р. У в-ві "Маса" під назвою "До меж заказаних". Сама назва говорить за себе, що автор хоче досягти в цій збірці заборонених меж. Справді, автор відразу привернув до себе увагу читача і своєю сміливістю, і свіжістю тематики, і майстерністю, у вірші "Канів", просякнутому болем за злидні, що панува-

ли навколо, поет, дивлячись на постать великого Тараса, ні-

ж

Чого хмурний, похмурий? Що жалієш?..

Що хутори задрипані німіють

І няньчать злидні, як в минулих днях...

І поет в сатиричній формі висміює дійсність, кажучи, що "Ніяк гарба проґресу в рабському поті не зрушить злиднів давнього раба".

Так зрозумів нашого поета і радянський критик Прав-дюк, який писав: "Для розуміння настроїв поетових досить узяти вірш "Канів" і, навівши цитати з вірша, критик пише: "Поет глузує з індустріяльної країни, бо це ж, мовляв, для нього "гарба проґресу". Сучасність,

будівництво для Багряного тільки "новітній Вавилон", він намагається найти спочинок у минулому...".

Вірш "Перепілка" написаний у 1926 р. у відомому Ба-

туриии, який під час війни Мазепи з Москвою, з Петром І, був спалений дотла, де москалі винищили все населення. Цей вірш повний глибокого ліризму, забарвлений українською символікою, але не позбавлений також заклику до боротьби і віри в перемогу, що характерне для всієї творчос-ти Багряного.

До того ж періоду творчости належить і поема "Комета", яку автор вислав до журналу "Глобус" у Києві, але НКВД перехопило цей рукопис, і він фіґурував, як доказ проти Багряного на слідстві у 1932 р. В цій поемі автор гостро картав поетів, що вихваляли на всі лади владу, що продавали свій талант за гроші. Він писав:

Поети-євнухи у наш двадцятий вік! Звичайно, не усі і не на всій плянеті. Я лиш всього про земляків моїх — Лише про них — про євнухів-поетів. Родившись з крилами, не вчилися літать, Родившись гордими, навчились плазувати...

І от тепер:

вони в капелі состоять В капелі євнухів при каті!..

Великою сензацією, що радісно сколихнула Лхтературні кола, а разом і обурила та розгнівала партійнопідлабузпиць-к-у критику, була поява небувалої ще досі книжки. Це була ве Марія", що вийшла з друку 1929 р. коштом автора в Охтирці. Дістaвши дозвіл на друк, який дав йому тодішній голова "Просвіти" Борис Антоненко-Давидович, автор поставив друкарям добрий могорич і за одну ніч невеличка кни-

"

жечка

книжці, що ^ ковано: Вида1, іфісковане bjj

на 12 сантиметрів, була надрукована. На [а 106 сторінок газетного паперу, було на-щтво "САМ". Це видання відразу було

кілька днів, дою' до крамниць прийшов наказ про забор 90% .накладу по/>Пці розхапали.

Де ж пак, у&е на самій титульній сторінці книжки яла зухвала присвята:

"Вічним б>тарям і протестантам, Всім, хто р^ився рабом і не хоче бути ним, бсім скриви

І .своїй біді й матері крик свого серця: присвячую"

Уже ці рядкд відразу викликали зацікавлення і говорили про зміст кго^кечкй. Проте сама поема не становила ні з мистецького бок^ ні з боку змісту якогось шедевру. Це був

твір про дівчин^ що під1 впливом обставин, зазнала багато цоневірянь і.злиднів, ставши покриткою. Автор, правда, і в пролозі'до поемґд критикував дійсність, та найбільше вістря ховалося у всту ^йому слові, написаному в формі листа до друга. Тут своюЗ'бивчу сатиру автор спрямував проти отієї згадуваної вже ^одажности в житті і літературі. До того ж, треба сказати, ц } були часи початків кривавої колективізації, яку окремі ^фодажні поети, письменники й редактори почали пропагуй ^ти, дістаючи за це добрі гонорари. І цей лист до уявного Іруга був, дійсно, криком душі автора. Іван Багряний писав V ньому:

■

Друже мій Лобмй/

Прошу не ні^ивай мене поетом, бо це мене жорстоко ображає. Не імещи, мене поетом, друже мій, бо поети нині — це категорія злочинців, до якої я не належав і не хочу належати. Не імену} же мене поетом, бо слово поет скорочено стало визначатї1 хамелеон, проститутка, спекулянт, аван-

турник, ледар..!

к

же

ки людиною, як*'t так мало на світі, я хочу бути тільки нею: Ударившись ^об мур підлости, вифарбленог в красивий

' чши від нього, я покотився в протилежний іе знадить він мене і не вдарюся я об ньо-,яче. Проте, я не шкодую — так му сіло бути. Це наука. '"

Не іменуй J) мене поетом, dpi . як приймав ти 9 ого колись — три роки тому за одверту ____£и_ лЛООПтп', людини. Тоді він припав тобі дв серця. Але

л

же б

же

тоді ти чув його тільки з уст моїх, сьогодні ж з нього я починаю свій похід по дорозі, обсипаній камінням.

Я на це остаточно зважився внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин і якщо зломлю собі шию, то не буду дуже шкодувати. Мокрий води не боїться.

Ти збентежений! Так-так, це ж виходить за рамці твого розуміння. Не турбуйся, це ж просто: ти кажеш "Обминай те каміння, будь гнучким, будь липким, улесливим, запобігливим і, головне, будь покірним — і ти будеш щасливий". Це кажеш ти, що маєш титул редактора...

Ну, а я кажу: "Ходи тільки по лінії найбільшого опору і ти пізнаєш світ. Ти пізнаєш його на власній шкурі. А пізнавши світ, ти пізнаєш себе і не понесеш ніколи душу свою

па базар, бо вона буде цінніша за Всесвіт і не буде того, хтш міг би її купити.

Пробував і я ходити по-твоєму і як ходять інші, і не зумів. Це гидко. Це більше ніж гидко. А ще гидше те, що такі та шукають сучка в оці твоєму.

Свою передмову Багряний закінчив обіцянкою, що він буде боротися проти того фальшу дотн, доки ходитиме на цій плянеті. І хоч авторові, коли він писав цю своєрідну присягу, було тільки 21 рік, він дотримав свого слова. В кожному творі автор виступав в обороні свого народу, кидаючи у вічі ворогові:

Ви за підлість ув'єте вінками, За любов ведете умирать.

Це була щира сповідь молодої людини, письменника, що ледве взяв перо в руки, але добре знав, що не можна продавати інтересів свого народу, своєї честн за лавку окупанта.

Після "Аве Марії" наступного 1930 р. виходить з друку

у в-ві "Книг©спілка" віршований історичний роман "Скелька". Це назва одного села на Полтавщині. Цей твір, як автор розповідав мені свого часу, написаний 1928 р. в Охтирці, в батьковій хаті, на Нижньо-Котелівській вулиці 51, всього за 22 дні. Коли автор працював над цим романом, поринувши з головою в творчість і забувши про ввесь світ, його часто відвідували студенти Охтирського педтехнікуму. Вони, — казав Багряний, — мов повитухи при народженні Дитини, разом з ним переживали, хвилювалися і допомагали ще й тим, що носили йому махорку. "Якби не ця махорка, — розповідав І. Багряний, — то може б я й не написав цієї книжки, Я не міг працювати, не куривши, а курив, як швець". Цю махорку І . Багряний і оспівав в одному місці у "Скельці":

А все ж, як не кажіть, —

Благословен, хто вигадав махорку!!!

Не легко змовчати про те, що бачрз, що чув,

І я тримаюсь, міцно серце зборкав,

Щоб не сказати зайвого, не плачу и не кричу, —

Двадцяту пачку допалю і тихо закінчу,

І не зіб'юсь ніде в словах...

Благословен, хто вигадав махорку!

Така скупа на скарги і слова!

Обступить душу і не вийти з £,иму грому.

Неначе нянька, колисае і співа.

Десь сивим мохом болі накриеа...

Гірка й "рачительна" махорка Наркомпрому!

Тут хоч і не гостро, а скрізь бринить іронія над гіркою дійсністю. І коли рукопис читав у Головліті цензор єврей Наум Калюжний, якого теж ліквідували за націоналізм, то й він вимагав від автора змін, щоб не так гостро звучав закид про безправність українського народу.

Загалом же у романі "Скелька" автор робить новий і великий крок вперед. Він продемонстрував тТт не тільки вірність своїй клятві, висловленій в поемі "А#£ Марія", а й показав мистецьку дозрілість. За умов підрадсянської дійсности це була велика радість для читача і для літератури.

Першу прихильну рецензію написав якийсь Ярмолинсь-кий в одеському журналі "Металеві дні". Проте скоро з'явилися інші, що ганьбили твір за націоналізм

У цьому романі І. Багряний змалював .ясавні часи в Україні, зокрема на Полтавщині, коли після поразки під Полтавою, Московія, захопивши Україну, прова;мла великий наступ на все українське. Як засіб швидкого змосковлення, вона насаджувала російські церкви та манаСїирі, які творили різні злочини. Ґрунтом до написання цього твору була легенда, що жила між людьми про куземинські*й манастир, який люди колись спалили. Отже дія відбуваєтеся в Грунському повіті, на тлі чудових краєвидів Полтавщини, в селі Скелька та навколо нього: в Куземині, Зарічній, наЯ рікою Ворсклою.

Відгомін козацької слави ще міцно жий у серцях народу, і автор часто у творі картає тих, хто забуває славне минуле. Твір починається вступом, що є своєрідної експозицією:

Прилипла Скелька (Скелька це село) Над Ворсклою, де гори голубіють; Біленькі хати цвітом залило, Попід горою ж, наче бемське скло? Блищить вода.

А далі, мов сулія, Поставлена на сизому шпилі, Там, де ліси і замчище здорове, Де дух великий, а діла малі, Мигає маківкою, ніби на столі, На спині гір

Куземинська покрова... Ліси і синь

Сади і зграї нив,

І тихе мариво ген-ген над хуторами, І йдуть млини, як з степу чабани... Вклоняються, помахують руками...

0 скільки днів і скільки поколінь, Цвітуть ці гори, дивлячись на луки, Тече ріка в далеку голубінь,

А їм однаково чи сонце, чи хмарінь, Чи свій, чи ворог, зустріч чи розлука.

1 тільки дуб старий, свідок людських болінь, Безсило охкає, розкидуючи руки...

А на тлі цього краєвиду бачимо, як:

Упершись банями зі скелі під зеніт, Величний, як Хеопсова могила, Там манастир стояв...

Весь роман насичений духом історії і боротьби проти Росії. Автор тут висловлює жаль, що Мазепа програв війну, розкриває царські заміри звести нанівець український нарід. У творі зустрічаємо багато свіжих

оригінальних образів, метафор, мистецьких засобів, що підносять роман до мистецької зрілости.

Та влада не подарувала Багряному критики та українського патріотизму в цьому творі, дарма що він був спрямований проти царя та його політики. 1931 р. в журналі "Критика" за жовтень місяць з'являється стаття довіреного партійного критика О. Правдюка під назвою "Куркульськкм шляхом", де в жорстокий спосіб скритиковано всю творчість Івана Багряного.

О. Правдюк писав:

Соціялістичиий наступ несе загибель куркулеві. Тому вій скиглить і оскиряється одночасно. Куркуль лютує} нахабніє і, часом забуваючи про обережність, одверто з обрі-зом іде захищати себе. Такий своїм характером є виступ Багряного в його "Аве Марії". Поет наважився рішуче виступити проти радянського суспільства... Багряний — хоче чи

не хоче — перегукується тут з Малаиюком*. Далі О. Правдюк писав:

Своїм виступом в "Аве Марії" Багряний довів, що він не тільки не мириться з радянською дійсністю, а й має намір боротися проти неї, змінити її. Ця сама тенденція вельми виразно відбивається і в "Скельці". Багряний у всіх історичних процесах 17-18 сторіччя бачить лише одне: національне поневолення України...

Закінчуючи свою погромну статтю, Правдюк каже:

"Скелька" Багряного свідчить, що він не зробив повороту і не зійшов з старих позицій клясововорожих пролета-ріятові. Від самого початку поет став співцем куркульської ідеології і до сьогодні залишається таким.

Зрозуміла річ, що після такої рецензії чи статті, написаної за дорученням "згори", авторові "Скельки" недовго довелося залишатися на волі. Він зрідка ще появляється в столиці, шукає заробітку в перекладах, але й ті, що його досі підтримували, працюючи в окремих редакціях чи видавництвах, поволі зникають під тиском початого розгрому українського культурного фронту.

В середині 1932 р. Багряний подає до в-ва "Література і Мистецтво" свій новий прозовий роман "Мариво", але його посилають на рецензію не куди-небудь, а до ЦК партії, звідки твір повертається з негативною рецензією Барана, який знову закидав авторові різні ідеологічні збочення. Рецензія настільки була безнадійно гостра, що авторові не дали навіть копії, що дуже рідко траплялось. Мені пощастило дістати і, щоб ніхто не знав, я дав йому копію тієї рецензії, про що Багряний згадував у розмові зі мною в Німеччині.

Бачачи таке упереджене ставлення до нього, автор хотів змінити ще назву твору і, за умовою зі мною, вислати його з якогось іншого міста чи залізничої станції, подавши фіктивну адресу і змінивши прізвище. Це б поліпшило становище тим, що рукопис послали б якомусь іншому звичайному рецензентові, а не до ЦК. Але НКВД скоро арештує Багряного і висилає на п'ять років на Далекий Схід. Арешт відбувся на вулиці. Багряний ішов на Москалівку до знайомих дівчат. На розі Сумської вулиці і Шпитального провулка до нього підійшов аґент НКВД в цивільному і, не дивлячись у вічі, наказав іти за ним.

— Когда встретите знакомых и будут спрашивать, говорите "Иду на прогулку".

Справді, незабаром, мов умисне, назустріч Багряному ішли два письменники. Це були Валер'ян Поліщук та Олекса Слісаренко.

— А, Іване, куди мандруєш? — озвалися вони майже разом, не знаючи, що за кілька кроків від нього іде аґент НКВД, який його затримав.

— На прогулянку, — сказав Багряний, криво посміхнувшись і непомітно показавши пальцем на енкаведиста.

Поліщук відразу зрозумів і, засміявшись, сказав: "А, до фабрики-кухні". Всі письменники добре знали цей термін, бо в НКВД робили ворогами, кого хотіли без всяких підстав, тобто "пекли" різноманітні вироки й провини.

Під час арешту в Багряного забрали всі рукописи, зокрема роман "Мариво", "Золотий бумеранґ", поему "Маруся Бо-гуславка", роман "Марко Когут" та інші.

На допиті слідчий Герсонський поставив перед Багряним руба: "Або доля поета Чупринки (його розстріляно 1921 р. за участь у боротьбі проти рад. влади), або доля Тичини".

— Ще невідомо, яка буде доля Тичини, — відповів Багряний.

Під час допиту Багряний весь час відповідав українською мовою, а Герсонський говорив російською. Це дратувало слідчого, і він нарешті, не витримав, крикнувши:

— Не говорите со мной на этом собачьем языке! Это вам не петлюровская организация!

Багряний запротестував і відмовився відповідати, назвавши слідчого контрреволюціонером. Прийшов інший слідчий, який говорив уже українською мовою. Йому Багряний пояснив, в чому справа. Герсонський теж став говорити ламаною українською мовою. Пізніше викликали

Багряного на трійку. Якось прокурор запитав: "Що б ви зробили такому злочинцеві, як ви, коли б ви самі були на нашому місці?"

— Я б розстріляв, — відповів поет.

— Ну, що ви, так суворо?

— Та тому, що коли ви дасте мені кілька років, то виховаєте з мене контрреволюціонера. Тож або випустіть, або розстріляйте...

Слідчі засміялись.

Діставши за вироком 5 років заслання, Багряний перебував на Далекому Сході, де було багато українців. 1936 р. він втікає з-під опіки НКВД і переховується між своїми людьми в Буреїнському та Сучанському районах. 1938 р. він осмілюється приїхати додому, але на четвертий день його заарештовують й ув'язнюють. Він знову просидів два роки й чотири місяці, аж до приходу німців.

Під час німецької окупації спершу він бере участь у місцевій охтирській газеті, зрідка містить статті у харківській газеті "Нова Україна" під псевдонімом "Сорок сорок", але, побачивши політику нового окупанта, припиняє працю в газетах. Заробляє в місцевому театрі, малюючи декорації та завісу, пише сатиричну п'єсу "Генерал", яку хотів поставити в Харківському драматичному театрі, але директор В. Кри-вуцький, боячись німців, не взяв її до постави.

У 1943 р. зустрічаю Івана Багряного у Львові. Це була велика несподіванка. Обидва ми дуже зраділи. А коли він довідався, що я привіз із собою і його дві заборонені книжки — поему "Аве Марія" та віршований роман "Скелька", які він подарував мені ще в 1931 р., то його радість була подвійна. Позичивши у мене "Аве Марію" на тиждень для проф. В. Мі-яковського, який заніс деякі деталі до своїх

бібліографічних нотаток, Іван Павлович повернув мені з доданим написом "Вірному й перевіреному другові Дмитрові від автора".

Тут у Львові, Багряний пише свої "Тигролови", здобуваючи разом з Т. Осьмачкою на літературному конкурсі першу нагороду. Осьмачка дістав її за повість "Старший боярин".

Романом "Тигролови", що спершу вийшов у серії "Вечірня година" під назвою "Звіролови", у значно скороченому вигляді, письменник приніс у літературу нову тематику і нову майстерність. Він показав тут, що він не тільки майстерний поет, а і прозаїк. Твір змальовує втечу з поїзду й життя в тайзі українського в'язня Григорія Многогрішного, його блукання по хащах Уссурійського краю, полювання на тигрів, на оленів, випадкову зустріч з місцевою дівчиною-укра-їнкою, романтичні взаємини та різні пригоди.

Цей роман виходить двома виданнями українською мовою в Західній Німеччині — 1947 р. та 1955. Працюючи в той час в Ново-Ульмівській гімназії та частково літробітником в редакції "Українських вістей", я почав листуватися з Вол. Винниченком. В листі я згадав, що свого часу я висилав йому авторські примірники з в-ва в Харкові. Він охоче відгукнувся, прославши мені на пам'ятку дещо з своїх творів. Довідавшись про моє листування, І. Багряний дав мені свій щойно виданий роман "Тигролови", попросивши вислати Винниченкові. Через деякий час я дістав відповідь, в якій письменник писав: "... Я читав Багряного тільки "Тигролови" і вважаю, що Багряний може виробитись на серйозного й дуже цінного письменника. Я не знаю, чи відповідає мистецькій дійсності обстановка фізична й психічна героїв його романа, але можу сказати, що він не може пройти безслідно у психіці читача. Деякі сцени врізаються в пам'ять. Буду щиро радий, коли він мені напише, і ми зможемо нав'язати ближчі відносини. В. Виниченко, Маз. "Закуток".

По одержанні відповіді Іван Багряний дав вибрані поезії "Золотий бумеранг", і я вислав. На книжці І. Б. написав: "Великому українському

письменникові, з книжками якого під рукою я входив у життя, Володимирові Винниченкові на знак глибокої пошани і вдячности. Автор. 1.1. 1948, І. Багряний".

Цей відгук про "Тигролови" письменника, що прочитав лише перший прозовий твір Багряного, дуже вимовний.

У 1961 і в 1963 роках роман виходить двома окремими накладами німецькою мовою в Австрії з рекомендацією критики як найкращий твір для молоді.

Коли роман "Тигролови" вийшов англійською мовою у трьох в-вах — а саме у "Сен Мартін Прес" в Америці, а ще раніше у в-ві "Мекмілен" в Лондоні та "Бернса" в Канаді, — один з найбільших і найважливіших часописів Америки

"Нью Йорк Геральд Трібюн" помістив 10 лютого 1957 р. на першому місці літературних оглядів ґрунтовну рецензію, яку написав американський письменник і професор Мілмсь-кого університету Вальтер Гавікгорст під наголовком "Хвилююча повість про політичного' втікача". Він писав: "...це

безпосередня і захоплююча повість про життя поміж небезпекою, сваволею і смертю. Спеціяльне досягнення цієї повісти, — пише далі професор, — є в її поєднанні ідилічного, сумного і похмурого... Ця гарно висловлена й захоплююча повість пригод у той же час є захоплюючою повістю про досягнення політичної свободи..." і закінчує словами: "Це повість лицарства і хоробрости, несподівана у нашій незугарній літературі".

До речі цей твір був двічі перевиданий українською мовою у вільному світі і весь випроданий.

Ще живучи у Львові, І. Багряний нав'язує зв'язки з українським підпіллям, пише для упівців пісні, а пізніше виїжджає на Волинь і в Карпати в розташування УПА. Пише статті, малює плякати, працює у відділі пропаганди. Також бере участь у перших зборах Української Головної Визвольної Ради в Чехословаччині. З наближенням фронту наш письменник переїжджає до Австрії, а потім до Західньої Німеччини, де разом з іншими письменниками створює літературну організацію МУР (Мистецький Український Рух).

В Німеччині, не зважаючи на несприятливі таборові умови, Багряний розгортає активну літературно-видавничу діяльність, організовує видання газети "Українські вісті". Незабаром виходять з друку його нові книжки: "Золотий бумеранг", вибрані поезії за 20 років, п'єси "Генерал", "Розгром", "Морітурі", що йшла на німецькій сцені, та великий роман "Сад гетсиманський", що викликав багато різних від-

гуків.

Про "Золотий бумеранґ", тобто про поетичний доробок І. Багряного, дуже прихильно писав відомий мовознавець і літературознавець Юрій Шерех: ... Це "поезія дерзання, життьової сили, незламної енергії. Поезія, що човном-душогуб-кою пливе в неозорість і неосяжність". Вона "невговтана, несамовита і водночас лірична, сповнена людського тепла, відкрита почуттям, як степ вітрам...і насичена глибокою му-зичністю — такою ж мірою вияв стихійного таланту поета, як і солідної української школи".

Серед сатиричних творів І. Багряного, вміщених у збірці "Золотий бумеранг", маємо надзвичайно сміливий вірш "Батіг", де автор з великою майстерністю висміює такий простий "твір цивілізації", як батіг. В образі батога поет дошкульно висміяв гніт влади над безправною людиною. Ця тема зачіпає дійсність багатьох країн світу, та найбільше вона пасує до радянської дійсности, де все ходить під батогом мо-

сковської влади.

Його із шкіри зроблено простої Руками людськими. Давно. В старі часи. О, майстре перший з ери кам'яної! Чолом тобі, найбільшому з усіх!

що

пережив

Пройшли віки — геть чисто все змінилось,

Ти чуєш? — все! І сонце вже не те.

А твій батіг ні тлінь, ні смерть не з'їли,

Ба, ні! Його ще навіть доточили,

І руків'я в ньому золоте.

А далі автор підкреслює, що у нас тепер "цивілізація й культура", а тому батіг у нас уже із дроту, а не з шкури, бо спеціяльно для людей, а коли б'є, то здирає пас на серці і на

■ *

тілі:

ш

Та не кричи,

ж

Кусай!

ще

Кусай до крови їх, як стане серце руба!.. О, як він б'є!!!

Іван Багряний разом з родиною

І Багряний з неменшою іронією й сарказмом над підра-дянською дійсністю закінчує свій сатиричний твір словами:

Тож він відсіль, з країни казки й волі, Де Конституція —

святиня над усе, Тож він туди, де люди ходять голі, Туди

Цивілізацію несе!

Літературознавець Борис Подоляк високо оцінює цей твір Багряного, зазначаючи: "Полісмисловість сатири ставить її на вищий ступінь поетичний, а соціяльне звучання має загальнолюдське значення. Часто повторюваний рефрен про "країну казки й волі, де конституція — святиня над усе", країну, яка, проте, не тільки використовує це виключне знаряддя для своїх "вільних" і "щасливих" громадян, але за всяку ціну хоче ощасливити цим удосконаленням "з золотим руків'ям" батогом інші країни й інші народи". І проф. Б.

Подоляк, співставляючи твір Багряного з "Кавказом", каже, що в сатирі Багряного є щось від Шевченка.

Роман "Сад гетсиманський", що має 600 сторінок, вийшов у 1950 р. і приніс авторові новий успіх і славу. В цьому творі автор з великою мистецькою силою показав у синтетичній формі яскравий образ радянської тюрми й облудного фальшивого правосуддя в країні, де "так

вольно дышит человек". Автор проводить головного героя роману Андрія Чумака чегез багато випробувань і страшних ситуацій. Життя царської в'язниці, змальоване в творі Антона Чехова "Каторга і ссилка", блідне перед радянською в'язницею часів Сталіна.

Відомий львівський редактор і журналіст Володимир Мартинець, що також багато поневірявся по польських в'язницях, писав про "Сад гетсиманський": "Признаюся, від часу "Землі" Стефаника і "Чотирьох шабель" Ю. Яновського ні один твір української літератури не зробив на мене такого сильного враження, як Багряного "Сад гетсиманський". Аж у цьому творі Багряний показав себе і переріс не тільки всіх інших наших письменників на еміграції, а переріс самого себе".

З'явились прихильні й глибокі своїм змістом і знанням справи рецензії в еспанській, польський та іншій пресі.

Широкознаний польський поет, перекладач і літературознавець Юзеф Лободовський надрукував велику й цікаву рецензію на роман "Сад гетсиманський" у паризькому польському журналі "Культура" ч. 1/39, 1951. Лободовський пише, що він прочитав безліч творів про підрадянську дійсність, як польських авторів, так і інших. Серед них і Кравченко, і Кестлер, і Віктор Серж, і десятки інших. Деякі з них, пише Лободовський, як відомі книги Кравченка і Кест-лера, здобули світову популярність. Проте, першу він називає "досить пересічною", а другу — гнітючою. І далі Лободовський пише: "Багряний описує таку страшну дійсність, про яку Кестлерові навіть не снилося"... "З одного боку, — пише Лободовський, — книжка Багряного є разючим документом радянської дійсности, який перевищує сплою вислову все, що дотепер на цю тему було написано, а з другого ж боку — є виразним свідоцтвом глибокого гуманізму автора, що на самому дні пекла зумів побачити людські прикмети навіть у найозвіріліших осібняків". Крім цього, Лободовський підкреслює, що, незважаючи на гнітючу потворність описуваних речей, "Сад гетсиманський" є книжкою в найвищій

мірі оптимістичною.

Такі об'єктивні признання визначного чужинця, знавця літератури, говорять самі за себе, на користь Івана Багряного. Зрозуміло, не треба думати, що твори Багряного не мають помилок чи недоліків. Вони є, і рецензенти це згадують, але домінуюче значення, як зазначають вони, мають позитиви.

Сам Лободовський писав, що Багряний у своїй творчості часто буває нерівний, його поезії у збірці "Золотий бумеранг" неоднакової вартости, поруч дуже сильних зустрічаємо значно слабші, проте і ті слабші вищі пересічних. Так само говорить Лободовський і про недоліки в його прозових творах. У них він звертає увагу на багатослів'я, мітингові ефекти, забагато анекдотичних епізодів. А проте Лободовський каже, "Але значення цієї книжки, яку я не завагався назвати потрясаючою, переходить далеко межі звичайної літературної оцінки".

Його позитиви найкраще визначаються тим, що "Сад гетсиманський" у 1961 р. вийшов у перекладі французькою мовою. В цьому відношенні Іван Багряний, мабуть, перший із еміграційних українських письменників, мав щастя познайомити інші народи, інші літератури з українським підра-дянським життям. І в цьому велика заслуга нашого письменника Івана Багряного.

Не стану зупинятися на його драматичних творах, на повісті "Огненне коло", що змальовує трагічну боротьбу нашої молоді під Бродами, та на сатиричному творі "Антон Біда, герой труда", де автор спрямував своє мистецьке вістря проти радянських окозамилювачів — із східноберлінського комітету, тобто проти репатріяційної пропаганди.

Показавши в цій книзі з великою сатиричною майстерністю всі страждання нашого народу — злидні, голод, роз-куркулювання, заслання, Багряний закликає до безкомпро-місової боротьби:

Нехай тих мук налито вщерть — Боротись! На життя і смерть!

І закінчує:

Ми прийдемо з усіх світів Із всіх розпуть Росії, — На втіху й щастя Матерів! Для ворогів же... в тій порі, Для них засяє Бог вгорі І меч біля Софії.

Літературна та публіцистична діяльність Багряного певно била якраз у ціль, яскраво розкривала всю фальш підра-дянської дійсности. Це бачимо хоч би й з того, що Москва вдається до нового трюку, щоб якось знесилити, демобілізувати письменника: 12 червня 1956 р. вона бере сина Івана

Багряного — Бориса, який в той час перебував нібито в Червоній армії, і змушує його промовляти через радіостанцію комітету "За возвращение на роди::у" до свого батька, тобто до Івана Багряного. Диктор радіостанції спершу вилив чимало бруду на українську еміграцію, на українських самостійників і націоналістів, серед яких, мовляв, Багряний с одним з "главарів". Потім перейшов ближче до теми, сказавши, що Багряному пора б "подумати про своїх дітей і про повернення на батьківщину". Після цього радіодиктор робить раптом сюрприз — переносить слухачів до Охтирки, Сумської области і виводить перед мікрофон сина, Бориса Багряного, який хоч і перебуває в Чеювоній армії, але в цей час опинився в Охтирці. І той же син починає просто гоголівську розмову з батьком-ег.іїґрантом. Заявляючи, що він чув про нього багато поганого, а то й ганебного, і що він бажав був спершу відмовитися від батька й на очах усіх розтоптати ім'я, але потім, мовляв, переважило "синівське почуття", він вирішує говорити лагідніше, вмовляє батька, щоб він "переоцінив свої діла й погляди". "Давай розберемося, батьку, в тому, що ти робиш, — говорить син Борис, і закликає батька припинити "ганебні наклепи на свою батьківщину і не вводити в обман своїх земляків, які страждають на чужині". Далі говорить, як йому, Борисові, добре живеться і де, мовляв, це бачено, щоб сирота міг одержати вищу освіту, що в капіталістичній країні нічого подібного не побачиш.

Іван Багряний дав і на цю московську провокацію належну відповідь, а на адресу сина сказав: "Якщо ти — Остап, то ми з тобою знайдемо спільну мову, а якщо Андрій, то нема чого говорити".* Загартованої людини, що пізнала ціну московської комуністичної брехні на власній шкірі, не зломили ці підступні заходи.

У 1957 р. Іван Багряний випускає новий роман "Буйний вітер", в якому показав життя української молоді, українського театру в одному місті, що дуже нам нагадує Охтирку. Поруч цього автор зумів змалювати реалістичними фарбами багато інших сторін підрадянського життя. Кожний розділ у романі — це нова картина. Тут і подорож молоді до села з виставою та показ сільських злиднів і голоду 1933 р. і показ тамтешнього базару, що дало авторові багато типових спостережень, і відвідини манастиря, і праця НКВД, яку тут репрезентує начальник Сазонов. Та найсильнішим моментом у романі треба вважати змалювання постави історичної драми "Маруся Богуславка" та напруження й боротьби, що викликала ця подія. У творі І. Багряний знову виявив себе чу-

7*овим майстром.

Роман "Людигіа біжить над прірвою" написаний був у 1949 р., а вийшов з друку у 1965, уже після смерти автора. Цей твір змальовує долю української людини у вирі Другої світової війни. Інженер-архітектор Максим Колот проходить через безліч страждань, допитів, тюрем, впиняється серед двох фронтів і, зрештою, після довгих мандрів, повних

Галина Багряна з дітьми біля могили чоловіка

небезпек і ускладнень, повертається до рідної хати. Тут ми зустрічаємо багато потрясаючих картин війни, втечі армії, психологічно напружених докраю сцен, які міг змалювати тільки непересічний мистець. До того ж ці зворушливі моменти такі типові, ніби взяті живцем

із тодішньої дійсности. Тут і різні типи слідчих НКВД, і фраґменти тюремних обставин, і мандри радянського в'язня, що втік з етапу під час відступу армії й мандрує лісами й манівцями, шукаючи шляхів до рідного міста. В особі головного героя Максима Колота він показав непересічну людину із залізним характером, доброго патріота, що не заломлюється і в найтяжчих хвилинах життя. У творі, видно, є багато автобіографічного, бо Іван Багряний сам був заарештований перед приходом німців і мандрував з етапом від Охтирки аж під Білгород, звідки йому пощастило втекти під час нападу німецьких літаків. Критика високо оцінила і цей посмертний роман, який автор присвятив своїй дружині, Галині. До неґативних сторін цього роману можна б віднести завеликий вступ до розгортання дії, багато одноманітних міркувань над руїнами міста, церков та їх устаткування, що читається без великої цікавости. Але це торкається лише до вступу. Можливо, коли б автор був ще живий, то він би скоротив цю статичну, досить розтягнуту описову картину.

До літературної спадщини Івана Багряного належать ще чисельні публіцистичні статті, що не вмістилися б в один

том, також дві пісні — марш "За Україну" та "Пісня про Тютюнника", до яких музику написав композитор і дириґент капелі бандуристів, Григорій Китастий.

Серед доробку Багряного яскраво поблискують своєю майстерністю і дві казки для дітей: "Казка про лелек та Павлика-мандрівника" і "Телефон". До творів, не зібраних в окрему збірку, належать численні його епіграми на сучасних письменників та окремі поезії, що зберігаються в його приятелів.

Окремим і недослідженим жанром його творчости є його малярські полотна, хоч не численні, але помітні своєю яскравістю, як портрет дружини, портрет артистки Анастасії Кривецької, обкладинки на його ж видання тощо.

Підсумовуючи все попереднє і взявши під увагу тривалу хворобу, погляньмо ще на обставини, в яких Іван Багряний творив, врахуймо його сотні палких статтей у газеті "Українські вісті", його політичну діяльність і тоді побачимо, що його здобутки, його вклад у літературну скарбницю і в боротьбу еміґрації набагато перевищують можливості однієї пересічної талановитої й діяльної людини. Треба мати багато сили, великий талант, непохитну віру у свою працю, у свій нарід, щоб невтомно діяти і скільки зробити. Він, справді, був одним з найбільших літературних і політичних каменярів нашої спільноти на чужині.

Він тяжко переживав, коли з'являлися різні наклепи, обвинувачення його в комунізмі, що, зрозуміло, часто інспірувала московська агентура, а також його партійні противники, але рідко відгукувався він на те. Це бачимо хоч би й з одного передсмертного листа, якого знайшли на його столі. Він писав ксмусь із своїх друзів:

Друже мій !

Я вже задихаюсь. Щоби уявити, якого несамовитого напруження, нервів і волі треба мені для витримування всієї зливи мерзости (такої безкінченої і такої немилосердної), треба взяти лише до уваги, що моя душа від природи — це душа поета і мистця. А значить вона зовсім не пристосована таку мерзоту витримувати — не має панцира, та я все це ви-тримувати мушу. Мушу! Хто зрозуміє це слово!? Тому я зціплюю зуби, нагинаю голову й іду до кінця мого призначення... Серце кожного поета і романтика мусить іти на Голготу.

Так само як чутлива людина, він глибоко переживав кожний свій успіх. Пригадую, коли ми у 1956 р. влаштували у Мельборні літературний вечір, присвячений його творчості, з нагоди 30-річчя його літературної діяльности. Вислявши йому повідомлення про успішність вечора, а разом і привітальний лист від усіх учасників, яких було біля сто осіб, я дістав тоді з лікарні від Багряного такого листа:

... Окремо дякую за присланого, так багатьма особами підписаною^ листа. Коли б ви знали, як це дорого для мене коштує в моїх тяжких умовах такого душевного і нервозного перенапруження. Це більше за цілі тисячі грошей. Взагалі цього жодною міркою не можна виміряти, бо почуття не-даремности своєї праці і своїх терпінь не вкладається в звичайний вимір...

Я знав особисто Івана Багряного з 1930 р. Він ніколи не буз партійним, тобто не належав до комуністичної партії. Він ніколи не сидів на редакторському стільці, отже не був якимсь виконавцем завдань партії чи уряду. Він жив з літературних гонорарів за свої твори і головним чином за переклади. Для кращих письменників він був ідеалом, бо ніхто не міг так сміливо писати. Коли вийшов його роман "Скелька", якось письменник Олекса Слісаренко, тримаючи в руках цю книжку, з гордістю сказав про Багряного: "Це український Пушкін!" Коли Багряного заарештували, один з письменників, що й тепер живе в Україні, сказав: "Ну, цей не розколеться, — тобто на допитах не признається до незробленої провини і не буде виказувати інших".

Він мав міцне здоров'я, але працюючи за десятьох, він мало звертав уваги на себе. До того ж і різні наклепи, на що наша еміграція дуже щедра, зрештою розхитали його організм. Від 1949 р. він хворіє на сухоти, пізніше долучається цукрова хвороба, а врешті серце. Він якось писав у листі:

Я не боюся смерти, а боюся, що не викопаю того, що я мав зробити.

І так більше 12 років Іван Багряний періодично був прикутий до ліжка, перебуваючи в шпиталі в Шварцвальді. Я не знав про дійсний стан його здоров'я за останній час і, не діставши Великоднього привітання, написав на початку липня

нового листа з натяком, чи не розгнівався на мене за щоне-будь. Майже за місяць до смерти, з датою 20.7.1963 р., я дістав відповідь. Це

була остання вістка. Лист мав 17 рядків, написаний на друкарській машинці, з якою він не розлучався і в лікарні. Він писав:

Дорогий друже Дмитре!

Коли б Ви побули тут коло мене й побачили, 51ТС 51 борюкаюсь за життя, Ви би не нарікали на мене, що не пишу листів. Щоб Ви знали, я ось уже рік не вилажу з лікарень, б'юся з хоробою, підданий різним лікарським маніпуляціям. Серце. Здається, моя пісенька проспівана. Зараз перебуваю в санаторії Ст. Блазіен, куди направила мюнхенська університетська клініка, остільки хороба серця тісно переплетена ще й з ТБ (туберкульозою). Не нарікайте, що нема листів, як тільки буду в стані — напишу. Неодмінно. Нічого більше за тил немає, як то Ви собі припускаєте...

Оце написав кілька рядків, а так ніби працював півдня

кайлом у шахті.

Привіт усім! І найкращі побажання. Не сердьтесь!

Ваш І. Багряний

Цей лист нагадав останній лист Т. Шевченка до брата Варфоломея, де він 20 січня 1861 р. висловився в листі: "Утомився, ніби копу жита змолотив за одним заходом".

А наприкінці серпня надійшла сумна вістка про смерть І. Багряного. З газет довідуємося про його останні години життя: "25 серпня о 6 годині вечора покійному стало особливо погано. Він викликав лікаря і сказав німецькою мовою: "Пане докторе, я вмираю..." Далі щось говорив рідною мовою, але ніхто з присутніх його не зрозумів. Йому дали заст-рики для полегшення болю, і він заснув. О сьомій годині, при черговому обході хворих, Івана Багряного знайшли

мертвим.

На його столі знайшли силу-силенну записок, проектів, переробок і доробок написаних розділів другого тому "Буйний вітер".

s|c s|c)|c

Коли закінчуємо цей короткий огляд життя і творчости Івана Багряного, ще раз впадає в вічі яку велику людину ми втратили в його особі. Такої людини не можна забути! Іван Багряний, як вояк, якого нікому було заступити, доостанку стояв на варті, на передовій лінії боротьби за українську правду, за волю свого поневоленого народу, за самостійність нашої держави.

У тій боротьбі він використав весь свій талант, всі засоби: як письменник, як поет, як художник-мистець, як драматург, як неперевершений публіцист і політик. Навіть в останні місяці свого життя, будучи прикутим до ліжка тяжкою недугою, він ще турбувався й шкодував, що ніхто й досі не написав доброго роману чи повісти про героїчне життя й боротьбу Симона Петлюри.

Тому можна сміливо сказати, що Іван Багряний своїм розмахом, своєю літературною й політичною діяльністю давно переріс рамки партії, ставши великим сином свого народу.

Тож не забуваймо пророчих слів Леся Курбаса, сказаних на похороні одного з найбільших корифеїв і творців українського професійного театру, Миколи Садовського: "Нещасливий той нарід, що забуває своїх героїв".

ТАЛАНОВИТИЙ ГУМОРИСТ І САТИРИК

ЮРІЙ ВУХНАЛЬ (1906 — 1937)

Серед численних письменників-гумористів 20-30-их років цього століття Юрій Вухналь, після Остапа Вишні, був одним з найталановитіших і найулюбленіших авторів. Він привернув увагу читача і завоював собі почесне місце насамперед тим, що перший почав змальовувати в літературі, зокрема в гумосесках, негативного серед комсомольців героя в найрізноманітніших обставинах. Його сміливість, дотепність і тематична різноманітність були причиною того, що ті видання, де друкувалися Юрій Вухналь та Остап Вишня, були найпочитнішими. Юрій Вухналь знав такі секрети сміху, яких не знали інші гумористи. Досить сказати, що від 1925 року, коли вийшла його перша збірка оповідань "Червоні паростки", до 1935 року, коли був заарештований і висланий на загибель, він написав сім збірок лише гумору, деякі з них були по 2 — 3 рази перевидані, а крім того, він написав і видав два романи, дві повісті, кілька збірок оповідань та нарисів, а разом його твори були видані 27 разів, включаючи й ті видання, що вийшли після реабілітації, в 1960 та пізніших роках.

Народився Юрій Вухналь (справжнє прізвище" — Іван Ковтун) 1906 року в с. Чорнобаївці, Ізюмського повіту на Харківщині. Ще дома почав дописувати до районової газети. У 1923 році переїхав до Харкова, там навчався на педагогічних курсах ім. Григорія Сковороди. Тоді ж почав друкуватися в харківській пресі. Перший нарис у "Селянській правді" звався "Перевибори", а перша гумореска з'явилася в ж. "Плужанин" у 1925 році під псевдонімом Іван Ухналь, а потім уже гумореси він підписував Юрій Вухналь, а інші твори друкував під власним прізвищем.

Сам автор був комсомольцем, добре знав життя й побут сільської молоді, зокрема комсомольської, тому й головний герой найпопулярнішої його збірки "Життя й діяльність Фе-дька Гуски" був синтетичним типом всього негативного, що він бачив у своєму середовищі: брехливий, злодійкуватий, задиркуватий, ледачий, нахабнуватий, брутальний, хвалькуватий, зарозумілий і т. д. Своїм сміхом і сатирою Вухналь сміливо бив по тих вадах у поведінці молоді.

Правда, в гумореcках про Федька Гуску автор малює свого героя часто і як простакуватого, незлобного, ніби він хоче зробити щось добре, але в нього все виходить навпаки. Федька читач зустріне й на вулиці, де він образить священика, думаючи, що цим веде антирелігійну пропаганду, і на полі, де він украде з баштану кавун, і в театрі, де, працюючи суфлером, під час вистави кине з суфлерської будки "матю-

що

аж

мить роздивиться, що і не хоче

Дорікає зарозумілий Федь

ній хаті, мовляв: "Мамашо, пора вам продуктивність праці підвищити, порaєтесь біля печі років тридцять, а кваліфікації ні на копійку".

Тож у трудовому дні Федька Гуски весь час насичений різними "пригодами" й конфліктами. Ось він побачив біля

що лежав собі на траві, "хвіст одкинув

заплющив

Не інакше, — думає Федько, — як скажений, одвернись тільки, "а він тебе за ногу цап, — і пропадай, Федьку Гуско, не на фронті, а в оточенні мирному... Узяв він каменюку й ахнув його — так він і не не тріпонувся". І тут таки відбув-

хоч він и и хотів залякати

є'

?

ф

д, що сказав: "В ГПУ хочеш?" Потім наш герой зайшов до селянського будинку:

— Слиш, пацан, — питає він піонера, — а в сельбуді хто

— Який я тобі пацан? — відповів піонер.

"Взяв я його за гузир однією рукою, — розповідає з жалі Федько, — а другою за вухо.

— Так ти, — кажу, — отак на питання старої ґвардії повідаєш? Та ти знаєш, гнидо аліментарна, може, я за те-страждав у революцію! Та керуючою рукою його по зад-

Верещ

путящої

Далі Федько розповідає: "Зайшов у сельбуд, а там си-

як товариш, положив] внутрішний стан нашої

заверещить

— Ех ти, міщанка, наскрізь прогнивша, може, товариш на політичну тему хотів поговорити, а ти тікаєш. Міщан-

ка ти!"

провівши

го дня по селу. м в

Майже кожного року з-під талановитої руки Юрія

книжки

кас збірку оповвідань "Червоні паростки", у 1926 — гумореси "Товариш і товаришок", у 1927 — "По злобі",у 1928 — "Початкуючий", у 1929 — більший збірник на 241 стор.

ГЧга/гппррки". толі ж — "Життя й діяльність Федька Гуски" та "Одруження Гаврила Ратиці" і перевидає "Товариш і товаришок". У тому ж році вийшла його нова збірка "Щирий українець".

Крім гумористичних творів, Вухналь написав авантюрний роман "Яструби", нариси "Крилатий рейд", повість з життя піонерів "Помилка професора Кіма", збірку нарисів "Люди моря", науково-фантастичний роман "Азіятський аероліт", повість з життя молоді "Юнбуд", пригодницьку повість "Чанг", дія якої розгортається в диких лісах Сіяму. І все це протягом 10 років.

До речі, Юрій Вухналь був дуже веселий і цікавий у щоденному житті. Навіть коли він виступав з читанням своїх гуморесок, то й сам, читаючи, сміявся разом з слухачами.

Познайомився я з Юрієм Вухналем-Ковтуном у 1928 році, хоч з гуморесок його добре знав ще раніше, бо він уже друкувався в кількох журналах, зокрема в "Молодому більшовику", "Молодняку", "Червоних квітах", де й я почав друкуватися. Отже, приїхавши до Харкова, я вже за кілька днів розшукав на Пушкінській вулиці, 24 редакцію "Молодого

більшовика". За столом сидів невисокий худорлявий хлопчина, русявий з довгуватим волоссям, зачесаним назад. Це

й був секретар журналу Юрій Вухналь. Він привітно прийняв мене, розпитував, як іде українізація на Кубані, про українське життя в Краснодарі, а потім, прочитавши мій вірш, сказав, що піде в наступному числі. А коли я прощався й виходив, він встав з-за стола, і тоді я побачив, що він шкутильгає на одну ногу.

Після цього доводилося зустрічатися з ним багато разів у редакціях, видавництвах, на зборах письменників, і деякий час я мав приємність належати до тієї самої літературної організації. І скрізь він був веселий, щось розповідав, а навколо нього завжди збиралися слухачі й раз-у-раз вибухав регіт. Любив він сипати дотепи на актуальні теми. У 1932 році на Україні починався голод; шукаючи виходу, преса часто писала про поширення посівної площі під сою. Вона нібито дуже кальорійна й могла якось зупинити голод. Юрій Вухналь недолюблював письменника-кар'єриста Івана Микитенка, що очолював ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Якось у видавництві, зустрівши кількох знайомих, Юрій Вухналь, піднявши палець догори,

сказав про Микитенка:

— Ви чули, Іван Кіндратович пише роман "Соя". Дістане подвійний гонорар!

Сказавши це, він загонисто засміявся, а всі слухачі за ним, бо це тоді звучало дотепно й сміливо.

У 1932 році вийшов з друку великий роман Володимира

дуже

нього

Кузьмича "Турбіни". Кузьмич був менник, часто писав на актуальні теми, тературних колах були чутки, що він пише, як початківець, не досконало з мистецького боку і що в його творах "багато води". На романі ж було зазначено, що це роман-епопея на 5 частин. Слова "епопея", "5 частин", назва "Турбіни" й дали Вухналеві матеріял для гумору. Він казав якось серед гурту письменників: "От Кузьмич так Кузьмич, написав отаку романовину: опупея й отупея, роман на 5 торбин! Куди нам

грішним

Держвидав

(Дер

Вишня жартівливо писав, що воно письменників "деджить

ще

верховий будинок, де містилися сектори художньої літератури, мистецтва й музики. Літературним відділом керував письменник Михайло Яловий (псевдонім — Юліян Шпол), музичним — композитор Ф. Соболь, а мистецьким сектором — Максим Лебідь. Щодня сюди приходили письменники, композитори, мистці, що оформляли договори на видання своїх творів, цікавилися долею своїх рукописів, брали або приносили коректу.

Сімнадцятого липня 1930 року був соняшний день. По півдні зайшов Юрій Вухналь у товаристві Сави Голованів-ського, Івана Дніпровського та Тереня Масенка., Голованів-ський та Вухналь збирались їхати в подорож навколо Евро-пи, зокрема мали побувати в Італії та низці портів. Вони хотіли підписати договори на видання нарисів про майбутню

подорож належного гонорару. гтонрпсі силіт* пелактою Ми

хайло Яловий, дуже мила й добра людина. Привітно зустрівши письменників, він запросив сідати. Напроти нього біля столу сіли Вухналь та Голованівський, інші — позаду— Яловий, глянувши на хронічного гумориста Вухналя, сам почав посміхатися.

Що це ви так допитливо дивитесь? — запитав, теж

посміхаючися, Вухналь

— Оце дивлюсь і хочу запитати, чого це ви завітали до

нас, — каже Яловий.

Вухналь: — У таких випадках кажуть, чого це вас при-

несла "нельогкая".

Яловий: — Та я ж так і думав казати...

Вухналь: — Ага! В такому разі дозвольте відрекомендуватися... Він устав з стільця і, показуючи розмашистим жестом на себе та Голованівського, удавано грізно закінчив: "Льогкая кавалерія!"

Всі голосно засміялися, бо була тут не тільки влучна гра слів, але й артистична міміка й жестикуляція. А про "легку кавалерію" всі знали, що це по підприємствах та більших установах були спеціяльні групи комсомольців, які, як непрохані гості, могли кожночасно з'явитися для контролю праці, коли були якісь підозріння чи здогади. Правдоподібно, що вони діяли в порозумінні з таємною частиною установи або

партійною організацією.

Пересміявшися, редактор Яловий почав у тому ж напівжартівливому тоні розпитувати їх про майбутню книжку.

Яловий: — То ви розкажіть, що це за нариси будуть? Вухналь: — Звичайні нариси про подорож і більше нічого. Але для свіжости можу підпустити трохи й еротики, а як не хочете, то будуть на самій чистій ідеології...

Яловий (відхиляючись і гойдаючись на похиленому назад стільці і з тією ж усмішкою): — Це все, значить, морем будете їхати? Глядіть, щоб вас там не закачало.

Вухналь: — То нічого. Ми трохи сорокаградусної хильнемо, тільки так, щоб непомітно було.

Потім Яловий бере бланк договору й виповнює, а там, де стоїть прізвище, пише "Іван Ковтун".

Вухналь: — Вибачте, Михаиле Миколайовичу, ім'я нехай буде Іван, а прізвище пишіть — Колюмб. Розумієте: Іван Колюмб або ще краще — Іван Маґеллан, бо ми ж їдемо відкривати ще не знані для нас краї...

Всі голосно сміються. Потім Яловий знову питає:

— По чому ж вам платити за авторський аркуш? По сто карбованців вистачить?

Вухналь: — Що ви, що ви? Як можна більше! Бо ви ж знаєте, які тепер ціни на базарі? А крім того, я запевняю вас, що це ж будуть нариси на чистій морській воді.

Закінчуючи виповнювати, Яловий запитує:

— Яка ваша адреса? Будинок "Слово"?

Вухналь: — Та пишіть тепер просто — Атлантичний океан. Мене там кожна акула знатиме!

Так закінчилася ця весела й дотепна розмова з Юрієм Вухналем, який умів сипати перлини свого гумору на кожному кроці, кожного дня, при кожній нагоді. Але того разу, мені здається, Вухналеві не пощастило поїхати, поїхав лише Сава Голованівський, а Вухналь їздив трохи пізніше. Він проїхав від Чорного моря через Босфор, Дарданелли, Середземне море, Суезький канал, Індійський океан аж до Владивостоку. А зібраний матеріял та все бачене сприяло й тому, що в 1931 році він випустив пригодницьку повість "Чанг", а вже в 1935 році нариси "Люди моря" про згадану подорож. До появи цієї останньої книжки протягом кількох років Юрій

Вухналь нічого не видавав. Певно, обставини голоду 1933 року, арешти численних письменників, а серед них і його найближчого приятеля, глухого поета Олекси Близька, дуже загальмували його творчість. Більше того, останнім часом він надрукував кілька гуморесок, але підписувався вже новим псевдонімом "Клара Ґаздуль", що був мало кому відомий.

Початий розгром українського літературного фронту не минув і Юрія Вухналя: десь, мабуть, наприкінці 1935 року і він зник за мурами НКВД, а 15 липня 1937 року його вже не було серед живих. Але якщо про 26-річного Олексу Близька відомо, що його розстріляли приблизно 15 грудня 1934 року, згідно вироку Військової колегії найвищого суду СРСР у Києві, то про місце й обставини смерти Юрія Вухналя й досі нічого не відомо.

Так загинув чудовий гуморист і сатирик, що знав багато способів і засобів гумору, письменник, який протягом свого короткого віку створив багато цінних творів. Він ще йшов до зеніту у своїй різноманітній

творчості, володіючи різними жанрами, але сталінський московський терор передчасно зупинив його життя разом з сотнями кращих представників нашої літератури й науки.